

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

“UNIVERSITY OF ECONOMICS AND PEDAGOGY” NOTM

D.X. AXMEDOVA

BOSHLANG‘ICH TA’LIM PEDAGOGIKASI

60110500- “Boshlang‘ich ta’lim ” yo‘nalishi talabalari uchun

O‘quv qo‘llanma

ANDIJON - 2024

UO‘K:

BBK:

**D.XAxmedova. “BOSHLANG‘ICH TA‘LIM PEDAGOGIKASI”// O‘QUV
QO‘LLANMA//**

“Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” fani bo‘yicha ushbu qo‘llanma oliy ta‘lim muassasalarining 60110500- “Boshlang‘ich ta‘lim” yo‘nalishi bo‘yicha ta‘lim olayotgan bakalavr talabalari uchun mo‘ljallangan. Mazkur o‘quv qo‘llanmada “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” fanining umumiy asoslari, predmeti, maqsad va vazifalari, boshlang‘ich ta‘limning mazmuni haqida tushuncha, o‘qituvchilik kasbining ijtimoiy-tarixiy rivoji va jamiyatdagi o‘rni, boshlang‘ich ta‘lim komponentlari borasida so‘z yuritiladi. Shuningdek, boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarni interfaol usulda rag‘batlantirish asosida tarbiyalashning pedagogik-psixologik imkoniyatlari, iqtisodiy rivojlangan davlatlarning ta‘lim tizimi mazmuni yoritilgan.

Muallif :

D.X. Axmedova – “University of economics and pedagogy” NOTM Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Taqrizchilar:

X.T.Komilova, ADPI Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrası dotsenti, p.f.f.d.(PhD)

I.M.Sirojiddinova, UNEP “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası dotsenti, p.f.f.d.(PhD)

Ushbu o‘quv qo‘llanmaga O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025 yil, 14-apreldagi 136-sonli buyrug‘iga asosan nashrga ruxsat berildi.

ISBN:

Axmedova Dilnoza Xabibullo qizi, 2025

KIRISH

Bugungi kunda globallashuv jarayonlari bilan bir qatorda mamlakatimizning barqaror taraqqiyoti uchun har tomonlama modernizatsiyalashgan tizimli yondashuv zarurdir. Shu bois, olib borilayotgan islohotlarni yanada samarali qilish, davlat va jamiyatning har tomonlama rivojlanishi uchun zarur sharoitlar yaratish, mamlakatni modernizatsiya qilish hamda turli sohalarni liberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida Prezident Sh.M.Mirziyoyev o'quv-tarbiya jarayoniga innovatsion usullarni kiritish va umumiy o'rta ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgiladi. Shuningdek, 2018-yil 5-sentabr kuni tasdiqlangan PF-5538-sonli farmonga muvofiq, **“2030-yilgacha Xalq ta'limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasi”**¹ qabul qilindi. Bu orqali O'zbekistonning 2030-yilga borib PISA xalqaro baholash dasturi reytingida dunyoning eng ilg'or 30 mamlakati qatoriga kirishi rejalashtirilgan. Shu bilan birga, o'quv-tarbiya jarayonida integratsion ta'limning o'rni, fanlarni bir-biriga bog'liq ravishda o'qitishning ahamiyati, boshlang'ich sinflarda rag'batlantirishning interfaol usullaridan foydalanish orqali o'quvchilarni har tomonlama tarbiyalash masalalari muhim yo'nalishlardandir. Maqsad – yosh avlodga ilg'or pedagogik texnologiyalar orqali keng qamrovli bilim va ko'nikmalarni berish hamda ularni barkamol insonlar sifatida tarbiyalashga sharoit yaratish.

Jamiyatimizda o'qituvchilarni kunlar, haftalar va oylar davomida asta-sekin fan bo'yicha ko'rsatma va topshiriqlar beradigan, o'quvchilarga bilimlar to'plamini yetkazadigan mutaxassislar sifatida tasavvur qiladi. Biroq ko'p hollarda bu ko'rsatma va topshiriqlarning qanday berilishi va ulardan qanday natijalar olinishi tushunilmaydi. Shu sababli, ta'lim jarayonida yillar davomida turli usullar va metodlar shakllangan bo'lib, ularning jamiyatdagi ahamiyati juda katta hisoblanadi. Ba'zi metodlar bolalarning bilim olish jarayoniga mos ravishda ishlab chiqilgan bo'lsa, boshqalari dars paytida paydo bo'ladigan muammolarni hal qilishga

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi Farmoni.

qaratilgan. Shuningdek, ba'zi usullar falsafiy va mantiqiy modellar asosida, masalan, Suqrot usuli yoki muloqot uslubida tashkil etilgan.

So'nggi yillarda ta'limning turli modellariga asoslangan metodlar keng tarqaldi, bu jarayonda o'quvchilarga ma'lum bir soha bo'yicha bilim olish maxsus strategiyalar asosida amalga oshiriladi. Ba'zi modellar o'qituvchini asosiy rolga qo'yib, u barcha ta'lim jarayonini boshqaradi, boshqa modellarda esa o'quvchilarga ko'proq erkinlik berilib, demokratik tamoyillar asosida o'rgatiladi. Yana bir qator usullarda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida ijodiy fikr almashinish va muloqot orqali interfaol ta'lim jarayoni tashkil etiladi.

Hozirgi davrda ta'lim jarayoni asosan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqot orqali sinf yoki maxsus xonalarda amalga oshiriladi. Bugungi kunda o'qituvchilardan nafaqat ilmiy bilimlar, balki tarbiyaviy, madaniy, siyosiy va amaliy ko'nikmalarni berish ham talab qilinmoqda. Shuningdek, o'quvchilarning bilim darajalari xilma-xil bo'lgani sababli, o'qituvchilarga yangi usullarni qo'llash zaruriyati tug'ildi. O'qituvchilarning vazifalari ko'p qirrali bo'lib, ulardan boshqaruvchi, yo'naltiruvchi, tashkil qiluvchi va baholovchi sifatida faoliyat yuritish talab qilinmoqda.

Sizga taqdim etilayotgan ushbu qo'llanmada ayni kunda "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" fanining umumiy asoslari, predmeti, maqsad va vazifalari, boshlang'ich ta'limning mazmuni haqida tushuncha, o'qituvchilik kasbining ijtimoiy-tarixiy rivoji va jamiyatdagi o'rni, boshlang'ich ta'lim komponentlari, ta'limning shakllanish bosqichlari, boshlang'ich ta'lim pedagogikasining tarkibiy qismlari, fanning tarixiy taraqqiyoti, rivojlanish tendensiyalari, ta'limning innovatsion usullaridan foydalanish, dunyo va jahon pedagogikasi yangiliklaridan foydalangan holda o'qitishning ilg'or va zamonaviy axborot-kommunikatsiyaviy texnologiyalarini tatbiq qilish kabilar batafsil yoritilgan.

I BOB

BOSHLANG‘ICH TA’LIM PEDAGOGIKASI FANINING MAZMUNI, PREDMETI, METODOLOGIYASI, ILMIY-TADQIQOT OBYEKTI, METODLARI

Najot – ta’limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki, barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi... Sh. Mirziyoyev

Reja:

1. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi fani maqsad va vazifasi.
2. Pedagogika fanining asosiy kategoriya va tushunchalari. Pedagogika fanining tuzilishi va uning boshqa fanlar bilan bog‘liqligi.
3. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi fanining ilmiy pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi va tadqiqot metodlari. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni (2020-yil 23-sentabr) va uning mohiyati.

Tayanch tushunchalar: *ta’lim, tarbiya, qonun, pedagogika, kategoriya, integratsiya, tadqiqot, metodologiya.*

1.1. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi fanining maqsadi va vazifalari.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, jamiyat rivojlanishida qonun ustuvorligiga katta e’tibor qaratila boshlandi. Demokratiya va insonparvarlik tamoyillariga mos ravishda yangi Konstitutsiya ishlab chiqilib, qabul qilindi. 1992 yil iyulida esa mustaqil O‘zbekistonning birinchi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi². Bu qonunda respublika ta’lim tizimi, uning yo‘nalishlari, maqsadlari, vazifalari va bosqichlari aniq belgilangan edi. Biroq, 1997 yilga kelib ushbu qonunning amaliyotdagi qo‘llanilishi tahlil qilinganda, ta’lim tizimidagi islohotlar yetarlicha ilmiy asoslanmaganligi aniqlanib, kadrlar tayyorlashni takomillashtirish zarurati yuzaga keldi. Shu sababli, O‘zbekiston Oliy Majlisining IX sessiyasida yangi

---

² O‘zbekiston Respublikasining 1992-yilgi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. Davlat ta’lim standartlarining mazmuni <https://fayllar.org/1-davlat-talim-standardlarining-mazmuni.html>

tahrirdagi “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”³ qabul qilindi.

“Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” yaratishda ushbu masalalar chuqur o’rganilgan bo’lib, asosiy maqsad — mamlakat taraqqiyotini ta’minlaydigan, dunyodagi ilg’or davlatlar qatoriga kirishiga yordam beradigan, mustaqil fikrlovchi, bilimli va malakali mutaxassislarni tayyorlashdir.

Bu hujjatlar nafaqat ta’limni tartibga solish va rivojlantirish uchun, balki O’zbekistonning kelgusi ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyot modelini yaratishga ham yo’naltirilgan. Ushbu qonunlarning amaliyotga joriy etilishi jamiyatning har bir a’zosiga o’z qobiliyatlari va qiziqishlariga mos ravishda ta’lim olish va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Uzluksiz ta’lim tizimi har bir kishiga mos ta’lim olish va o’z malakasini oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratishga qaratilgan.

Mazkur qonunlarning amaliyotga joriy etilishi xalq xo’jaligining barcha sohalarini yangi taraqqiyot bosqichiga ko’tarishga xizmat qiladi. Chunki bu qonunlar jamiyatdagi har bir kishiga uning qobiliyatlari, qiziqishlari va intilishlariga mos ravishda ta’lim-tarbiya olish, shaxsiy sifatlarini to’la shakllantirish va namoyon etish imkonini beradi. Uzluksiz ta’lim tizimi esa har bir kishiga o’ziga mos ta’lim olish, kasb egallash va uni doimiy ravishda rivojlantirish uchun to’liq sharoit yaratishga qaratilgan⁴. Shu nuqtai nazardan ta’lim bosqichlarining eng asosiy bo’gini bo’lgan boshlang’ich ta’limning mazmunli, zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan holda sifatli tashkil etilishi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bu borada boshlang’ich ta’lim pedagogikasiga oid tushuncha va tamoyillarni o’rganish, takomillashtirish lozim.

«Boshlang’ich ta’lim pedagogikasi» fanining maqsad va vazifalari. Mazkur fanning asosiy maqsadi boshlang’ich ta’limni davlat ta’lim standartlari va davlat talablari asosida tashkil etish asoslari bo’yicha kasbiy bilim, ko’nikma, malaka va kompetentsiya berishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirishda “Boshlang’ich

---

³ O’zbekiston Respublikasining 1992-yilgi “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni. Davlat ta’lim standartlarining mazmuni <https://fayllar.org/1-davlat-talim-standartlarining-mazmuni.html>

⁴ <https://ipu-edu.uz/files/books/2022-12-21-05-23-34>

ta'lim pedagogikasi" fani modul asosdagi quyidagi vazifalarni o'rganadi, bo'lajak o'qituvchilarga o'rgatadi va amaliyotga joriy etish vazifalarini bajaradi:

1-modul: boshlang'ich ta'lim pedagogikasining nazariy masalalari;

2-modul: boshlang'ich ta'lim didaktikasi;

3-modul: boshlang'ich ta'limda tarbiya nazariyasi;

4-modul: boshlang'ich ta'limda innovatsiya;

5-modul: boshlang'ich ta'limda integratsiya⁵.

O'z navbatida bu modullar ichki mavzular, topshiriqlar, mustaqil ta'lim shakllari va laboratoriya ishlariga bo'linadi. SHu jihatdan ushbu fanning asoslari keng qamrovli bo'lib, u 60110500 – "Boshlang'ich ta'lim " yo'nalishi bo'yicha bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashdagi kasbiy va majburiy fanlardan hisoblanadi. 2023-2024 o'quv yilidan boshlab oliy pedagogik ta'lim jarayoniga kiritilgan bu yangi fan o'tgan yillar davomida muayyan tajribalar va yutuqlarga ega bo'ldi. Uning maqsad va vazifalarini to'g'ri amalga oshirish natijasida fanning samaradorligiga erishilganligini ta'kidlab o'tish joiz.

"Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" fanining boshqa fanlar bilan bog'liqligi. "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" fani "Umumiy pedagogika", "Pedagogika nazariyasi va tarixi", "Pedagogik mahorat", "Pedagogik texnologiyalar", "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" va "Ta'limda normativ-huquqiy hujjatlar" fanlari bilan uzviy bog'liq. Shuningdek, ushbu fan "Psixologiya", "Antropologiya" va "Fiziologiya" fanlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning metodologik va nazariy asoslaridan foydalanadi.

Umuman ushbu fan ta'kidlangan fanlar bilan quyidagi jihatlar bo'yicha uzviy bog'liqlikda ekanligini ta'kidlab o'tish joiz:

- boshlang'ich ta'limning nazariy asoslari;
- boshlang'ich ta'lim didaktikasi;
- boshlang'ich ta'limda tarbiyani amalga oshirish omillari⁶;
- boshlang'ich ta'limga zamonaviy innovatsiyalarni joriy etish;

⁵ <https://cspu.uz/storage/app/media/uploaded-files/boshlangich-talim-pedagogikasi.pdf>

⁶ Христианство | Книга Урантии | Фонд Урантия (1/2) <http://www.urantia.org/ru/teologiya-knigi-urantii/35-hristianstvo#1>

- boshlang'ich ta'limda integratsiya;
- boshlang'ich ta'limning psixologik xususiyatlari;
- boshlang'ich ta'limning samaradorlik indikatorlari.

Mazkur masalalar bo'yicha fan o'ziga turdosh fanlar bilan uzviy bog'liqlik va aloqadorlik xususiyatlariga ega.

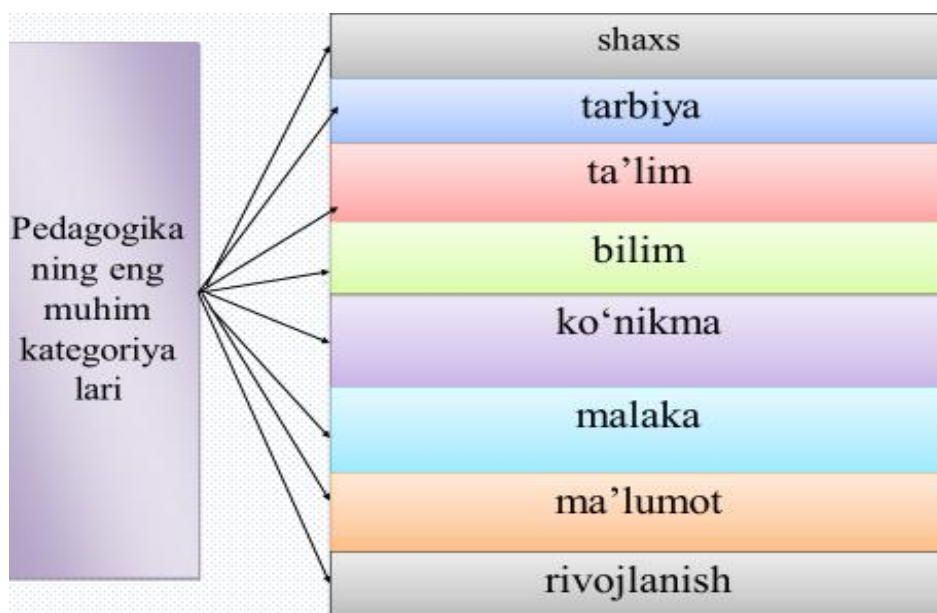
Ayni vaqtda, "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" fani o'zining ob'yekti, predmeti, ilmiy-tadqiqot metodlari va usullariga ega. Shu jihatdan bu fan pedagogik fanlar tarkibida o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi.

Shunday qilib, "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" fani tushunchasi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u ushbu yangi fanning asoslari bo'yicha tushunchalar beradi.

1.2. Pedagogika fanining asosiy kategoriyalari va tushunchalari. Pedagogika fanining tuzilishi va uning boshqa fanlar bilan bog'liqligi.

Ma'lumki, har bir fan o'ziga xos asosiy tushunchalar, qonuniyatlar, tamoyillar va qoidalar tizimiga ega. Bu xususiyat uning fan sifatida tan olinishi uchun kafolat hisoblanadi. Fanning mohiyatini ochib beruvchi eng muhim tushunchalar esa «kategoriya» deb ataladi. Pedagogika fanining asosiy kategoriyalari esa shaxs kamolotiga erishish, ta'lim va tarbiya samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan jarayonlarning umumiy mazmunini yoritadi. Ushbu muhim kategoriyalarga shaxs, tarbiya, ta'lim (o'qitish, o'qish), bilim, ko'nikma, malaka, ma'lumot va rivojlanish kiradi.

Shaxs – psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti – harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq- atvori va dunyoqarashga ega bo‘lgan jamiyat a’zosi⁷.

Tarbiya — yosh avlodni aniq maqsad va ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida har tomonlama rivojlantirish, uning ongini, xulq-atvorini va dunyoqarashini shakllantirish jarayonidir.

Ta’lim — o‘quvchilarga nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalarni berish, ularning bilish qobiliyatlarini rivojlantirish va dunyoqarashlarini shakllantirishga qaratilgan jarayon.

Bilim — shaxs ongida tushunchalar, sxemalar va obrazlar shaklida aks etadigan, borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma’lumotlar yig‘indisidir.

Ko‘nikma — shaxsning muayyan faoliyatni to‘g‘ri tashkil eta olish qobiliyatidir.

Malaka — muayyan harakat yoki faoliyatni avtomatlashtirilgan tarzda bajara olish qobiliyatidir.

Ma’lumot — ta’lim-tarbiya natijasida o‘zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilimlar, hosil qilingan ko‘nikma va malakalar, hamda shakllangan dunyoqarash yig‘indisidir.

Rivojlanish — shaxsning fiziologik va intellektual o‘shidagi miqdor va sifat o‘zgarishlarini ifodalovchi murakkab jarayondir.

⁷ https://mc.uz/uploads/mcuz_92981818796123.pdf

4. Pedagogik fanlar tizimi.

Shaxsning intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy rivojlanishini ta'minlashda yosh davrlari, har bir davrning xususiyatlari hamda bolaning fiziologik va psixologik holatini hisobga olish muhimdir. Shu sababli, pedagogika jarayoni o'z ichiga turli yo'nalishlarni qamrab olgan pedagogik fanlar tomonidan o'rganiladi:

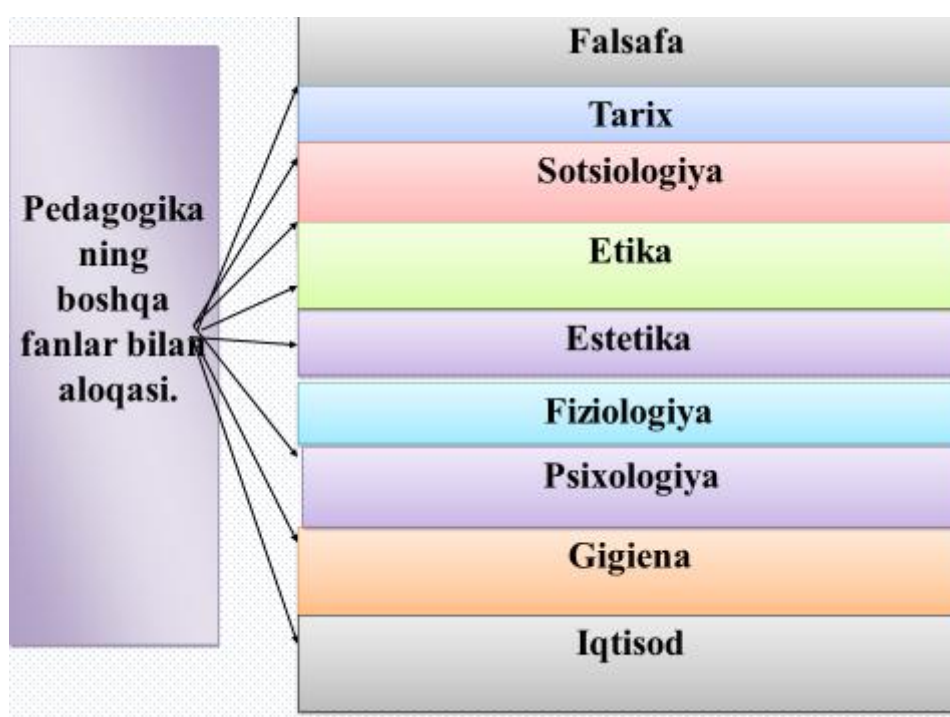
1. Umumiy pedagogika – maktab yoshidagi bolalarga tarbiya va ta'lim berish masalalarini o'rganadi.
2. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi – maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy rivojlanishini o'rganadi.
3. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi – boshlang'ich sinf o'quvchilarining tarbiya va ta'lim jarayonini, shuningdek, ularning psixologik va fiziologik xususiyatlarini o'rganadi.
4. Korreksion (maxsus) pedagogika – psixologik va fiziologik muammolari bo'lgan bolalarning ta'lim-tarbiya jarayonlarini tadqiq etadi. U quyidagi sohalarni qamrab oladi:
  - Surdopedagogika va surdopsixologiya – eshitish qobiliyati cheklangan bolalarning rivojlanishi va ta'limi bilan shug'ullanadi.
  - Oligofrenopedagogika va oligofrenopsixologiya – aqliy zaif bolalarning rivojlanishi va o'qitish masalalarini o'rganadi.
  - Tiflopedagogika va tiflopsixologiya – ko'rish qobiliyati cheklangan bolalar bilan bog'liq masalalarni o'rganadi.
  - Logopediya va nutqiy buzilishlar psixologiyasi – nutq va motorik harakatlarida muammolari bor bolalarning rivojlanishi bilan bog'liq masalalarni o'rganadi.
5. Metodika – fanlarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi.
6. Pedagogika tarixi – ta'lim va tarbiya tizimining rivojlanishi va turli davrlardagi yetakchi pedagogik g'oyalarning taraqqiyotini o'rganadi.
7. Pedagogik texnologiya – ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali samaradorlikni oshirish yo'llarini o'rganadi.
8. Pedagogik mahorat – bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish masalalarini o'rganadi.

9. Ta'limni boshqarish – ta'lim muassasalarini boshqarish, nazorat qilish va istiqbol rejalari bilan shug'ullanadi.

10. Ijtimoiy pedagogika – ijtimoiy munosabatlar doirasida pedagogik g'oyalarning o'rni va shaxsni kasbiy-ijtimoiy faoliyatga yo'naltirish masalalarini o'rganadi.

Ijtimoiy tarbiya mohiyatini ilmiy jihatdan asoslash ma'lum pedagogik hodisaning muayyan vaziyatlarda namoyon bo'lish qonuniyatlarini bilishni taqozo etadi. Bizga ma'lumki, pedagogik hodisa murakkab tuzilmaga ega bo'lib, uning umumiy mohiyatini to'laqonli anglash bir qator fanlarning imkoniyatlariga bog'liq.

Pedagogika fani bilan quyidagi fanlar orasida uzviy bog'liqliklar mavjud:

1. Falsafa — shaxsni rivojlantirish jarayonida dialektik yondashuvni o'rganish, pedagogik g'oya va qarashlarning falsafiy asoslarini anglash imkonini beradi.

2. Iqtisod — ta'lim muassasalarining faoliyatini tashkil qilish, o'quv binolari qurilishi, ta'lim jarayonlarini moliyaviy ta'minlash va zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlashning iqtisodiy jihatlarini yoritishga xizmat qiladi.

3. Sotsiologiya — ta'lim jarayoni ishtirokchilarining ijtimoiy munosabatlarini samarali tashkil etish uchun ularning o'zaro munosabatlari va ular o'rtasidagi sharoitlarni anglash imkoniyatini beradi.

4. Etika — shaxs ma'naviyatini rivojlantirishda insoniy fazilatlar, axloqiy ong va madaniyatni shakllantirishda nazariy g'oyalarni pedagogik jarayonga qo'shishga xizmat qiladi.
5. Estetika — shaxsda go'zallikni his etish va unga intilish, shuningdek, estetik didni rivojlantirish yo'nalishlarini aniqlashga yordam beradi.
6. Fiziologiya — ta'lim-tarbiya jarayonida bolalarning fiziologik va anatomik xususiyatlarini hisobga olish uchun zaruriy asoslarni taqdim etadi, shuningdek, nuqsonli bolalarni o'qitish hamda tarbiyalash muammolarini o'rganishda ko'maklashadi.
7. Gigiyena — o'quvchilarning salomatligini saqlash va ularni jismoniy jihatdan to'g'ri rivojlantirish uchun nazariy va amaliy yo'nalishlar bilan yordam beradi.
8. Psixologiya — shaxsda ma'naviy-axloqiy, intellektual va hissiy sifatlarni rivojlantirish uchun zamin yaratadi.
9. Tarix — pedagogika fanining rivojlanishi va ta'lim-tarbiya jarayonlarining dinamik xususiyatlarini hisobga olish, shuningdek, xalq pedagogikasi g'oyalarini keyingi avlodga yetkazish maqsadida o'rganiladi.
10. Madaniyatshunoslik — o'quvchilarda insoniyat yaratgan moddiy va ma'naviy madaniyat haqidagi tasavvurni shakllantirish va ularda madaniyatga oid xulq-atvorni rivojlantirish uchun xizmat qiladi.
11. Tibbiy fanlar — shaxsning fiziologik-anatomik jihatidan to'g'ri rivojlanishini ta'minlash, uning organizmida namoyon bo'layotgan ayrim nuqsonlarni bartaraf etishga amaliy yondashuv,

1.3. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining ilmiy pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi va tadqiqot metodlari. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni (2020-yil 23-sentabr) va uning mohiyati.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining ilmiy-pedagogik tadqiqotlari metodologiyasi va tadqiqot metodlari ushbu fan sohasida o'quv jarayonlarini chuqur o'rganish, ta'lim jarayonini samaradorligini oshirish va o'quvchilar rivojlanishining pedagogik xususiyatlarini aniqlash uchun ishlatiladi. Quyida bu fan doirasida ilmiy

tadqiqotlar uchun qo'llaniladigan metodologiyalar va metodlar haqida tushunchalar keltirilgan:

1. Ilmiy pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi.

Ilmiy-pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi — bu pedagogik jarayonlarni o'rganishda qo'llaniladigan nazariy va amaliy metodlarni belgilovchi tizimdir. Tadqiqotlar metodologiyasi quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

- Tadqiqotning nazariy asosi: Pedagogik jarayonlarning asosiy tushunchalarini aniqlash, nazariy modellar yaratish, turli pedagogik konsepsiyalarni tahlil qilish.
- Tadqiqotning amaliy asosi: Amaliy eksperimentlar o'tkazish, tadqiqot natijalarini sinash va baholash.
- Metodlarni tanlash: Maqsadga muvofiq metodlarni tanlash va ular orqali ma'lumot to'plash, tahlil qilish va umumlashtirish.

2. Pedagogik tadqiqot metodlari:

Pedagogik tadqiqotlar uchun ishlatiladigan metodlar turli xil bo'lib, ular ilmiy-tadqiqot maqsadlariga qarab tanlanadi. Asosiy metodlar quyidagilardir:

a) Nazariy metodlar

Bu metodlar o'quv jarayonlarini nazariy jihatdan tahlil qilishga yo'naltirilgan.

- Tahlil va sintez: Pedagogik ma'lumotlarni ajratish va ularni yangi sifatli tizimga birlashtirish.
- Induksiya va deduksiya: Maxsus holatlardan umumiy xulosalarga kelish (induksiya) va umumiy qonuniyatlar asosida maxsus holatlarni aniqlash (deduksiya).
- Model yaratish: O'quv jarayonlarining nazariy modellarini tuzish.

b) Empirik metodlar

Empirik metodlar pedagogik jarayonlarda real ma'lumotlarni to'plash va ularni tahlil qilish uchun ishlatiladi.

- Kuzatish: O'quvchilar va pedagoglarning faoliyatini tizimli kuzatish orqali ma'lumot yig'ish. Bu metod orqali o'qituvchi yoki tadqiqotchi dars jarayonidagi muammolar va imkoniyatlarni aniqlashi mumkin.

- Eksperiment: Maqsadli o'zgartirishlar kiritib, pedagogik jarayonlarni sinovdan o'tkazish va natijalarni kuzatish. Eksperimentlar nazorat va tajriba guruhlariga bo'linib, pedagogik yondashuvlar samaradorligini aniqlashga imkon beradi.

- So'rovnomalar va intervyu: O'quvchilar, o'qituvchilar yoki ota-onalar bilan suhbatlar yoki anketalar yordamida ularning qarashlarini o'rganish. Bu metod sub'ektiv tajribalarni tahlil qilish uchun qo'llaniladi.

c) Statistik metodlar

Bu metodlar yig'ilgan ma'lumotlarni raqamli tahlil qilish uchun ishlatiladi.

- Kvantitativ tahlil: Aniq statistik ma'lumotlarni yig'ib, ular asosida pedagogik jarayonlarning umumiy qonuniyatlarini aniqlash.

- Kvalitativ tahlil: Sifatli ma'lumotlarni o'rganish orqali pedagogik jarayonlarning ichki xususiyatlarini ochib berish.

d) Pedagogik diagnostika metodlari.

Bu metodlar o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash uchun ishlatiladi.

- Test sinovi o'tkazish: O'quvchilar bilim darajasini o'lchash uchun ishlatiladigan standartlashtirilgan testlar. Bu metod orqali o'quvchilarning individual o'zlashtirish darajasi aniqlanadi.

- Portfoliolarni tahlil qilish: O'quvchilarning ijodiy ishlari, loyihalari yoki yozma topshiriqlarini o'rganish orqali ularning rivojlanish dinamikasini baholash.

3. Innovatsion tadqiqot metodlari

Hozirgi kunda zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar asosida yangi pedagogik tadqiqot metodlari ham keng qo'llanilmoqda:

Interfaol metodlar: O'quvchilarning faol ishtirokini talab qiladigan metodlar (masalan, loyiha metodlari, o'yin metodlari).

AKT yordamida tadqiqotlar: Kompyuter texnologiyalari va internet yordamida o'quv jarayonlarini monitoring qilish va masofaviy o'qitish jarayonini tahlil qilish.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining ilmiy-pedagogik tadqiqot metodologiyasi — bu o'quv jarayonlarini tahlil qilish, yangi yondashuvlarni ishlab chiqish va sinash imkonini beruvchi nazariy va amaliy metodlarni birlashtiruvchi

tizimdir. Ushbu metodlar o'qituvchilarning pedagogik faoliyatini takomillashtirish, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirish hamda ta'lim sifatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Bugun Yangi O'zbekiston hayotining barcha sohalari chuqur islohotlar maydoniga aylangan. Bu jarayonda ijtimoiy sohaning asosi hisoblangan ta'lim tizimidagi o'zgarishlar haqida to'liqlanib so'zlamaslikning iloji yo'q. Mamlakatimizda so'nggi yillarda ta'lim tizimining barcha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish bo'yicha amaliy ishlar hal qiluvchi bosqichga kirdi.

O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni — 2020 yil 23-sentabrda qabul qilingan bo'lib, 11 bob va 75 modda bilan qamrab olinadi. Ushbu qonun bilan 1997 yildagi «Ta'lim to'g'risida» va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida»gi qonunlar o'z kuchini yo'qotgan.

Ta'lim tizimi quyidagilardan iborat:

- Maktabgacha ta'lim
- Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim
- Professional ta'lim
- Oliy ta'lim
- Oliy ta'limdan keyingi ta'lim
- Kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish
- Maktabdan tashqari ta'lim

Umumiy o'rta ta'lim — I-XI sinflarni o'z ichiga oladi.

O'rta maxsus ta'lim — akademik litseylarda 9 yillik tayanch o'rta ta'lim asosida 2 yil davomida olib boriladi.

Professional ta'lim — boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus darajalariga ajratiladi:

Boshlang'ich professional ta'lim — kasb-hunar maktablarida IX sinf bitiruvchilari uchun 2 yillik bepul dastur asosida olib boriladi.

O'rta professional ta'lim — kollejlarda va texnikumlardagi ta'lim shakllari kunduzgi, kechki va sirtqi tarzda amalga oshiriladi.

Oliy ta'limdan keyingi ta'lim — oliy ta'lim va ilmiy tashkilotlarda ilmiy darajaga ega mutaxassislar tayyorlashni nazarda tutadi va mustaqil izlanish imkoniyatini taqdim etadi.

Ta'lim olish shakllari quyidagilar:

- Ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim (kunduzgi)
- Ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lim (sirtqi, kechki, masofaviy)
- Dual ta'lim, oilada ta'lim olish va mustaqil ta'lim olish
- Katta yoshdagilar uchun ta'lim
- Inklyuziv ta'lim
- Eksternat ta'lim
- Mudofaa va xavfsizlik sohasida kadrlar tayyorlash

Davlat ta'lim muassasalari — oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalari Prezident yoki Hukumat qarori bilan tashkil etiladi. Nodavlat ta'lim muassasalari esa ularning ta'sischi tomonidan tuziladi.

O'qishga qabul qilish tartibi — barcha talabgorlar uchun teng imkoniyatlar asosida amalga oshiriladi. Ayrim toifalar qonunga muvofiq imtiyozga ega bo'lishi mumkin.

Jismoniy yoki ruhiy nuqsoni bo'lgan bolalar — ota-onasi roziligi va tibbiy-psixologik komissiya xulosasi bilan o'qishga qabul qilinadi.

Tanlov asosidagi qabul — ayrim ta'lim tashkilotlarida, jumladan oliy ta'lim muassasalari va ijodiy yo'nalishlardagi maktablarda amalga oshiriladi.

Davlat grantlari — davlat oliy va professional ta'lim muassasalariga qabul parametrlarini Prezident tomonidan belgilash asosida qo'shimcha imtiyozli kontingent uchun ajratiladi.

Nazorat uchun savollar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni haqida nimalar bilasiz?**
- 2.Uzluksiz ta'lim tizimining mohiyatini yoritib bering.**
- 3.Pedagoglik kasbining asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?**
- 4.O'qituvchi qanday sifatlarga ega bo'lishi zarur?**
- 5.Bugungi kun o'qituvchisiga qanday pedagogik talablar qo'yilmoqda?**

II BOB

BOSHLANG‘ICH TA‘LIM O‘QUVCHISI RIVOJLANISHINING ASOSIY QONUNIYATLARI

*Inson o‘z kuchidan foydalanmaguncha,
nimagadir qodirligini bilmaydi.*

Gyote

Reja:

1. Shaxs tushunchasi va shaxs rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari.
2. Shaxs rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar. Rivojlanishning yosh va o‘ziga xos xususiyatlari
3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining ijtimoiylashuvi

Tayanch tushunchalar: *Shaxs, rivojlanish, individuallik, onglik, ijtimoiylashuv, muhit, tarbiya.*

2.1. Shaxs tushunchasi va shaxs rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari.

Shaxs tushunchasi falsafiy, psixologik va sotsiologik fanlarda keng o‘rganilgan bo‘lib, har bir fan shaxsni o‘z nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Psixologiyada “shaxs” insonning o‘ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy muhitda tutgan o‘rni va boshqa insonlar bilan bo‘lgan munosabatlari orqali ifodalanadi. Falsafada esa shaxs – ongli, ma’naviy va ijtimoiy mavjudot sifatida qaraladi. Sotsiologiyada shaxs ko‘proq ijtimoiy munosabatlar va jamiyatdagi roli bilan bog‘liq holda o‘rganiladi.

Inson dunyoga kelgach, ma’lum narsa individ sifatida qaraladi. «Individ» so‘zi lotin tilidagi «individuum»dan olingan bo‘lib, «bo‘linmas», «alohida», va «yagona» degan ma’nolarni bildiradi. Individ — biologik turga kiruvchi tirik mavjudotdir.

Shaxsning rivojlanishida harakat muhim rol o‘ynaydi. Yangi tug‘ilgan narsalar ham turli narsalarni amalga oshirish, ammo bu vaziyat shart reflekslar sifatida paydo bo‘ladi va ongli ravish emas, balki tashkilot qo‘zg‘otuvchi

Go‘dakda nutqning va ongli ravishdagi harakatlarning amalga oshirish, ijtimoiy munosabatlarda ishtirok eta olishi shaxsiy shaxs sifatida o‘zining birinchi harakati hisoblanadi.

Shaxs tushunchasi. Shaxs - ijtimoiy muhitda faoliyat yurituvchi, ongli mavjudot sifatidagi inson tushuniladi. Inson tug‘ilganidan boshlab, rivojlanish jarayonida u shaxsga aylanadi. Shu jarayonda ijtimoiy munosabatlar, madaniyat, ma’naviy qadriyatlar va shaxsiy tajriba katta rol o‘ynaydi. Shaxsni quyidagi jihatlar orqali tavsiflash mumkin:

Shaxsning rivojlanishi va shakllanishi jarayonida uning individuallik, onglilik va ijtimoiylik xususiyatlari asosiy o‘rin tutadi. Ushbu xususiyatlar har bir insonni boshqalardan farqlantirib turuvchi va uni ijtimoiy muhitda faoliyat yuritishga moslashtiruvchi omillardir.

Individuallik: “Har bir insonning o‘ziga xos xulq-atvori, fikrlash tarzi, qiziqishlari va ko‘nikmalari mavjud. Bu jihatlar uning boshqalardan farqlanishini ta’minlaydi. Shaxsning individualligi genetik, psixologik va ijtimoiy omillar bilan shakllanadi. Masalan, shaxsning hayotiy tajribalari, tarbiyasi va madaniy muhitdagi o‘rni uning individualligini belgilaydi”⁸.

Onglilik: Shaxs o‘z harakatlarini ongli ravishda boshqaradi. Onglilik shaxsga o‘z oldiga maqsadlar qo‘yish, o‘z qobiliyatlarini tahlil qilish va kelajak rejalari asosida harakat qilish imkonini beradi. Ongli shaxs o‘z harakatlarining oqibatlarini oldindan ko‘ra oladi va mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladi. Bu xususiyat shaxsning maqsadli va rejalangan faoliyat olib borishini ta’minlaydi [Leontyev, A. N. (1975). **Inson rivojlanishi va ong.** Moskva: Pedagogika, s. 45–67].

Ijtimoiylik: Shaxs ijtimoiy mavjudot sifatida jamiyatda yashaydi va jamiyatning bir qismi hisoblanadi. Ijtimoiylik orqali shaxs boshqa insonlar bilan munosabatlarga kirishadi, turli ijtimoiy rol va vazifalarni bajaradi. Shaxs jamiyat qoidalariga mos ravishda faoliyat yuritadi va uning o‘ziga xosligini ijtimoiy munosabatlarda namoyon etadi. Ijtimoiylik shaxsning jamiyatda ijtimoiy maqom va vazifalarini aniqlab beradi.

Bu uch omil bir-biri bilan bog‘liq holda shaxsning rivojlanishini ta’minlaydi. Shaxs o‘z individual qobiliyatlarini jamiyatning ijtimoiy qoidalari va o‘zining ongli intilishlari bilan uyg‘unlashtirib, rivojlanadi.

---

⁸ Ananyeva, E. P. (2007). **Psixologiya asoslari.** Moskva: Ochiq jamiyat, s. 56–78.

Shaxs rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari

Shaxs rivojlanishi – bu uzoq davom etadigan va bosqichma-bosqich kechadigan jarayon bo'lib, o'z ichiga biologik, psixologik va ijtimoiy omillarni oladi. Bu jarayon davomida shaxsning ichki va tashqi imkoniyatlari shakllanadi va rivojlanadi.

Bosqichma-bosqich rivojlanish

Shaxs rivojlanishi bir necha bosqichlardan iborat. Har bir bosqichda yangi psixologik xususiyatlar va ko'nikmalar shakllanadi. Shaxs rivojlanishining asosiy bosqichlari quyidagilar:

Bolalik bosqichi (0-12 yosh): Bu davrda shaxsning asosiy psixologik va jismoniy rivojlanish jarayonlari boshlanadi. Bolalik davrida bola o'z atrofni anglashga harakat qiladi va dunyo bilan ilk muloqotga kirishadi. Bolaning aqliy rivojlanishi, qiziqishlarining shakllanishi va o'yinlar orqali ta'lim olish bu bosqichning muhim jihatlaridir. “Bu davrda oila va jamiyatning ta'siri juda katta bo'ladi, chunki bola ijtimoiy qoidalar, axloqiy qadriyatlar va ma'naviy tushunchalarni o'zlashtira boshlaydi”⁹.

- **Aqliy rivojlanish:** Odam dunyo haqidagi dastlabki bilimlarini o'zlashtiradi, asosiy tushunchalarni o'rganadi va aqliy qobiliyatlarini rivojlantiradi.
- **Ijtimoiylashuv:** Inson o'z oila a'zolari va do'stlar bilan munosabat o'rnatishni o'rganadi, jamiyatdagi rollarini tushunadi.
- **Shaxsiylikning shakllanishi:** Bolaning xarakteri, qadriyatlari va dunyoqarashi shakllana boshlaydi

2. O'smirlik bosqichi (12-18 yosh): O'smirlik davrida shaxsiylik hissi kuchayadi va o'zini anglash jarayoni yanada murakkablashadi. O'smirlar bu bosqichda o'zlariga xos maqsadlarni belgilashga, o'z qobiliyatlarini sinab ko'rishga va ularni jamiyatda namoyish qilishga intiladilar. Do'stlar va tengdoshlarga nisbatan munosabatlar, tengdoshlar orasidagi ijtimoiy o'rin va qadr-qimmat bu bosqichda juda muhim ahamiyat kasb etadi. O'smirlar jismoniy, psixologik va hissiy jihatdan o'sishni boshdan kechirishadi, bu esa ularga o'z hayotiy yo'nalishlarini aniqlashga yordam beradi.

---

⁹ Erikson, E. H. (1963). *Identity and the Life Cycle*. New York: Norton, s. 22–45.

- **Jismoniy rivojlanish:** Inson tanasida muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi. Pubertat davri bilan bog'liq o'zgarishlar tufayli shaxs o'z tanasiga nisbatan ongli munosabat shakllantiradi.
- **Identifikatsiya jarayoni:** O'smir o'zini shaxs sifatida anglaydi, kim ekanligini va jamiyatdagi o'rnini tushunishga harakat qiladi.
- **O'z-o'zini boshqarish:** Bu bosqichda odam o'zi mustaqil qaror qabul qilishni boshlaydi, mas'uliyat hamda axloqiy qadriyatlar rivojlanadi.

3. Yoshlik bosqichi (18–30 yosh): Bu bosqichda shaxs o'z kasbiy hayotini va shaxsiy hayotini mustahkamlashga yo'nalgan holda faol rivojlanadi. Yoshlik davri rivojlanishning eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, shaxsning yetukligi va ijtimoiy pozitsiyasi shakllanadi.

- **Kasbiy o'sish:** Inson o'zining kasbiy qiziqishlarini aniqlaydi va faoliyatini tanlaydi. Kasbiy mahoratni oshirish, muvaffaqiyatga erishishga qaratilgan asosiy qadamlar tashlanadi.
- **Oila qurish va jamiyatdagi roli:** Ko'p hollarda, shaxs oilaviy hayot qurishni rejalashtiradi, ota-ona rolini bajarishni boshlaydi. Bu davrda shaxs ijtimoiy majburiyatlarni to'liq anglaydi.

4. Yetuklik bosqichi (18-30 yosh): Bu bosqichda shaxsning professional faoliyati, ijtimoiy munosabatlari va oilaviy hayoti barqarorlashadi. Shaxsning kasbiy o'sishi, jamiyatda aniq o'rinni egallashi va o'ziga xos vazifalarni bajarishi bu bosqichning asosiy xususiyatlaridan biridir. Yetuklik bosqichida shaxs ijtimoiy va oilaviy majburiyatlarni bajarib, jamiyatda o'z o'rnini mustahkamlashga intiladi. "Shaxsiy qadr-qimmat hissi, mas'uliyat, shaxsiy erkinlik va o'z-o'zini rivojlantirishga intilish yetuklik davrida o'zining eng yuqori nuqtasiga chiqadi"¹⁰.

- **Kasbiy mahoratning cho'qqisi:** Bu bosqichda inson o'z kasbiy faoliyatida katta yutuqlarga erishadi. O'z sohasining yetuk mutaxassisi sifatida shakllanadi va tajribasi ortadi.

---

¹⁰ Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society*. Cambridge: Harvard University Press, s. 34–56.

- **Shaxsiy hayotda barqarorlik:** Bu davrda shaxsning ijtimoiy va shaxsiy munosabatlari mustahkam bo‘ladi. O‘z hayoti va oilasini muvaffaqiyatli tarzda boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

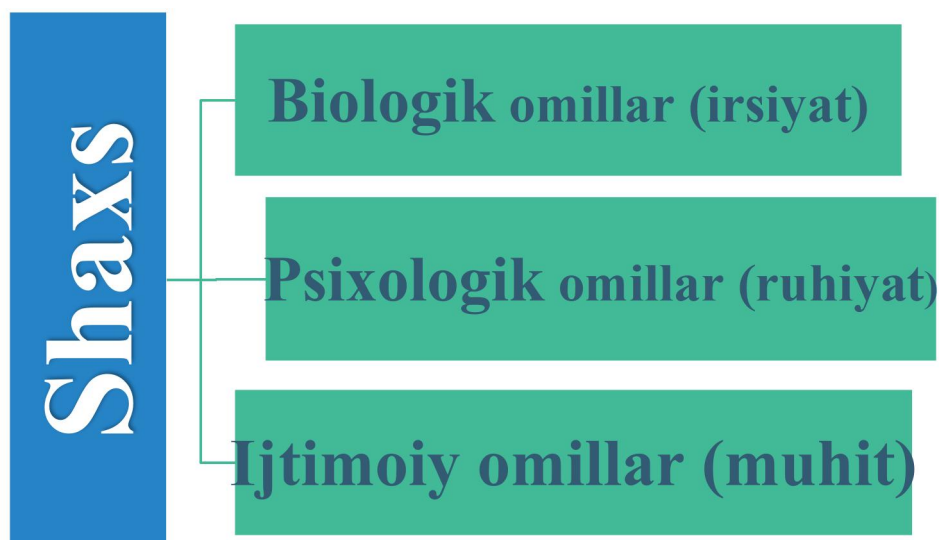
5. Keksalik bosqichi (60 va undan yuqori yosh): Keksalik davri shaxs rivojlanishining yakuniy bosqichi bo‘lib, bu bosqichda inson o‘z hayotidagi barcha tajribalari va yutuqlarini tahlil qiladi.

- **Hayotni qayta ko‘rib chiqish:** Inson o‘z hayotidagi yutuqlarini va yo‘qotishlarini tahlil qiladi, hayotining mazmuni va ahamiyatini qayta anglashga intiladi.
- **Muvaffaqiyatlar bilan faxrlanish:** Shaxs bu bosqichda hayotda erishgan yutuqlari bilan faxrlanadi va jamiyatga o‘z hissasini qo‘shganligini his qiladi.

Shaxs rivojlanishining bu bosqichlari bir-biriga bog‘liq bo‘lib, ularning har birida yangi bilimlar, ko‘nikmalar va ijtimoiy tajribalar to‘planadi. Shaxsning har bir bosqichdagi rivojlanish sur‘ati va yo‘nalishi uning kelajakdagi jamiyatdagi o‘rnini va muvaffaqiyatlarini belgilaydi.

2.2. Shaxs rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar. Rivojlanishning yosh va o‘ziga xos xususiyatlari

Shaxsning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillar asosiy uch qismga bo‘linadi: biologik, psixologik va ijtimoiy omillar. Ushbu omillar shaxs shakllanishi va rivojlanishida bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda ta’sir ko‘rsatadi.

1. Biologik omillar.

Biologik omillar shaxs rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Bunga insonning genetik xususiyatlari va fiziologik rivojlanish jarayonlari kiradi. Genetik xususiyatlar orqali shaxsning tug'ma qobiliyatlari shakllanadi. Masalan, insonning intellektual salohiyati, temperament turi, asab tizimining xususiyatlari va jismoniy holati shaxs rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu tug'ma omillar shaxsning rivojlanish tezligi va uning individual xususiyatlarini belgilab beradi.

Insonning genlar orqali meros qilib olingan xususiyatlari, masalan, jismoniy kuch, sog'liq bilan bog'liq qarshilik yoki genetik kasalliklarga moyillik, uning hayot davomida qanday rivojlanishini aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, tug'ruq jarayonida yoki bolalik davrida yuzaga kelgan fiziologik shikastlanishlar, kasalliklar va ovqatlanish sharoiti ham shaxsiyat rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ovqatlanishning yetarli darajada bo'lishi, xususan, bolalik davrida, o'sish va rivojlanishga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kasalliklar yoki shikastlanishlar esa asab tizimiga zarar yetkazib, intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishda muammolar keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, organizmning sog'lom rivojlanishi shaxsning jismoniy va ruhiy barqarorligiga yordam beradi.

Barcha bu biologik omillar shaxsning fiziologik va psixologik rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatib, uning xarakteri, qobiliyatlari va hayotdagi xatti-harakatlarini shakllantiradi.

2. Psixologik omillar

Psixologik omillar, insonning individual tajribalari, hissiy holatlari va kognitiv faoliyatidan kelib chiqadi. Bu omillar shaxsning ichki psixologik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. "Insonning his-tuyg'ulari, o'z-o'zini anglash darajasi, stressga chidamlilik va hayotiy vaziyatlarga nisbatan reaksiyalari shaxsiy xulq-atvorni shakllantiradi"¹¹. Masalan, bolalik davrida olingan travmalar, psixologik bosimlar yoki qo'llab-quvvatlash, shaxsning hissiy rivojlanishi va o'zini anglashiga bevosita ta'sir qiladi.

---

¹¹ Bronfenbrenner, U. (1979). The Ecology of Human Development. Cambridge: Harvard University Press, s. 15–35.

Kognitiv rivojlanish esa shaxsning o'rganish, eslab qolish va tahlil qilish qobiliyatlarini belgilaydi.

Quyidagi omillarni chuqur tahlil qilish insonning qanday qilib ijtimoiy muhitda o'z-o'zini anglash, stressga qarshi kurashish, va hissiy muvozanatni saqlashda qanday yo'llar tutishini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

➤ **Hissiy rivojlanish va bolalik tajribalari.** Insonning his-tuyg'ulari va hissiy rivojlanishi ko'pincha bolalik davrida shakllana boshlaydi. Bolalik davrida olingan travmalar, psixologik bosimlar yoki aksincha, mehr-muhabbat va qo'llab-quvvatlash hissiy rivojlanish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, bolalikda olingan ruhiy jarohatlar, xususan, oilaviy nizolar, stress, zo'ravonlik kabi omillar shaxsning keyingi rivojlanishiga katta salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, Erika Hoffmanning tadqiqotlari bolalik davridagi ruhiy shikastlanishlarning o'smirlik va kattalik davridagi hissiy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishini aniqlagan .

Bolalikda ota-onalar va boshqa kattalar tomonidan berilgan mehr va qo'llab-quvvatlash esa bolalar o'zini xavfsiz his qilishiga, hissiy barqarorlikni shakllantirishga yordam beradi. Bu esa ularning psixologik salomatligini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixolog Lev Vigotskiy shaxs rivojlanishida ijtimoiy omillar muhim ekanini ta'kidlaydi va bola uchun muhim hissiy tajribalar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning ahamiyatini urg'ulaydi .

➤ **Kognitiv rivojlanish.** Psixologik omillarning muhim jihatlaridan biri kognitiv rivojlanishdir. Kognitiv rivojlanish insonning o'rganish, eslab qolish, diqqatini jamlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantiradi. Ushbu qobiliyatlar bolalik va o'smirlik davrlarida rivojlanib boradi, lekin ular hayot davomida davom etadi. Shaxsning o'qish qobiliyati, diqqatni jalb qilish va tahlil qilish qobiliyatlari uning kognitiv rivojlanish darajasiga bog'liq.

Shveysariyalik psixolog Jan Piagetning tadqiqotlari kognitiv rivojlanishning bosqichma-bosqich kechishini tushuntiradi. U bolalar dunyoni anglash va bilish qobiliyatlari ma'lum bosqichlar orqali rivojlanishini aytgan. Har bir bosqichda bolalar yangi bilim va malakalarni o'zlashtirishadi, bu esa ularning kelajakdagi

kognitiv faoliyatini shakllantiradi . Piaget shaxsning rivojlanishini to‘rtta asosiy bosqichga ajratadi: sensorimotor, preoperatsional, konkret operatsiyalar, va formal operatsiyalar bosqichlari. Har bir bosqichda bola yangi ko‘nikmalarni egallab boradi, masalan, tahlil qilish qobiliyati, mantiqiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyati.

➤ **Stressga chidamlilik va o‘z-o‘zini anglash.** Stressga chidamlilik va o‘z-o‘zini anglash ham shaxsning psixologik rivojlanishiga ta’sir qiluvchi muhim omillardandir. Stress holatida insonning reaksiyalari, o‘zini qanday tutishi va stress bilan qanday kurashishi uning ruhiy barqarorligidan dalolat beradi. O‘z-o‘zini anglash esa insonning o‘zini jamiyatda qanday qabul qilishi va o‘z xatti-harakatlariga baho berish qobiliyatidir. O‘z-o‘zini anglash rivojlanganda shaxs o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishni o‘rganadi, o‘z kuchli va zaif tomonlarini tushunadi va stressli vaziyatlarda to‘g‘ri qarorlar qabul qiladi.

➤ **Individual tajribalar va hissiy munosabatlar.** Insonning hayot davomida to‘plagan tajribalari va hissiy munosabatlari uning xulq-atvorini belgilaydi. Har bir inson o‘ziga xos tajribalar orqali rivojlanadi va ushbu tajribalar uning hayotga bo‘lgan munosabatiga ta’sir qiladi. Insonning oilasi, do‘stlari, ta’limi va ijtimoiy muhit bilan bo‘lgan aloqalari uning hissiy rivojlanishiga bevosita ta’sir qiladi. Masalan, mehribonlik, qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy tushunish shaxsning ijobiy hissiy rivojlanishiga yordam beradi. Aksincha, qiyinchiliklar va ijtimoiy izolyatsiya salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Psixologlar shaxsning ijtimoiy tajribalari uning xatti-harakatlariga qanday ta’sir qilishini ko‘plab tadqiqotlarda o‘rganishgan. Abraham Maslowning ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasiga ko‘ra, inson o‘zini to‘la anglash va ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish uchun fiziologik va xavfsizlik ehtiyojlari qondirilgan bo‘lishi kerak .

Psixologik omillar insonning shaxsiyat rivojlanishida o‘ta muhim o‘rin tutadi. His-tuyg‘ular, kognitiv qobiliyatlar, stressga chidamlilik va hayotiy tajribalar orqali shaxs o‘zini tanib boradi va jamiyatda o‘z o‘rnini topadi. Psixologik omillar bilan bog‘liq jarayonlar insonning ichki dunyosini shakllantiradi, uning hissiy va intellektual rivojlanishiga ta’sir qiladi va hayotdagi muvaffaqiyatlariga yo‘l ochadi.

3. Ijtimoiy omillar

Ijtimoiy omillar shaxs rivojlanishida eng katta ta'sir ko'rsatadi. Oilaviy muhit, do'stlar, ta'lim muassasalari, madaniy muhit va jamiyat shaxsning rivojlanish jarayonida katta ahamiyat kasb etadi. Oila shaxsning ijtimoiy qoidalar va axloqiy qadriyatlar bilan tanishishi uchun birlamchi muhit hisoblanadi.

Ta'lim va do'stlar esa ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradi. Shuningdek, madaniy muhit, milliy an'analar va jamiyatning qadriyatlari ham shaxsning ijtimoiy yo'nalishini belgilaydi. Shaxs o'zining jamiytdagi roli va o'rnini aniqlash uchun ushbu ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sir qiladi¹².

➤ Oilaviy muhitning roli

Oila shaxs rivojlanishidagi eng birlamchi va asosiy muhit hisoblanadi. Bolalar oilada tug'iladi va u yerda asosiy ijtimoiy qoidalar, qadriyatlar va axloqiy tamoyillar bilan tanishadilar. Shuning uchun oila bola uchun birinchi ijtimoiy institutdir. Oila ichidagi munosabatlar, jumladan, ota-onalar va aka-ukalar yoki opa-singillar bilan bo'lgan aloqalar, shaxsning hayotiy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Oilada mehr, e'tibor va tartib borligi shaxsning sog'lom rivojlanishiga zamin yaratadi.

Oila nafaqat axloqiy, balki psixologik jihatdan ham shaxs rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlarga ko'ra, bolalik davrida olingan oilaviy qo'llab-quvvatlash, mehr-muhabbat, ota-onalar bilan bo'lgan sog'lom aloqalar bolalarning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlashda va ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, oiladagi zo'ravonlik yoki beparvolik esa shaxs rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, amerikalik psixolog Urie Bronfenbrenner o'zining «ekologik tizimlar nazariyasida» ta'kidlaydi, shaxs rivojlanishi oilaviy va ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirlar orqali shakllanadi, bu ta'sirlar esa insonga har xil darajada ta'sir ko'rsatadi.

➤ Do'stlar va tengdoshlar

Do'stlar va tengdoshlar ham shaxsning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Bolalar maktabgacha davrda yoki maktabda do'stlar bilan tanishib, ulardan ko'p narsa o'rganadi. Do'stlar va tengdoshlar bilan muloqot qilish orqali bola ijtimoiy

---

¹² Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall, s. 56–78

qoidalar va o‘zaro hurmat, hamkorlik kabi qadriyatlarni o‘zlashtiradi. Psixologlar do‘stlar bilan aloqalarning shaxs rivojlanishidagi o‘rni haqida ko‘plab tadqiqotlar o‘tkazishgan. Masalan, Anna Frud va Erik Eriksonning izlanishlari do‘stlar bilan aloqalar shaxsning mustaqillik va o‘z-o‘ziga ishonchini rivojlantirishiga yordam berishini ko‘rsatadi .

Tengdoshlar guruhi ichidagi o‘zaro munosabatlar ham bolaning o‘zini jamiyatda qanday tutishini o‘rgatadi. Psixolog Lev Vigotskiy bolalarning rivojlanishida ijtimoiy aloqalar katta ahamiyat kasb etishini ta’kidlagan va ularning o‘rganish jarayonida tengdoshlar bilan aloqalarning ahamiyatini alohida ajratib ko‘rsatgan. Bolalar tengdoshlar guruhi orqali ijtimoiy qoidalar, hamkorlik va muammolarni birgalikda hal qilish kabi ko‘nikmalarni o‘zlashtiradi.

➤ **Ta’lim va maktab muhitining ta’siri**

Ta’lim ham shaxs rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Maktab bolalar uchun nafaqat bilim manbai, balki ijtimoiy aloqalar va tajribalarni shakllantiradigan muhitdir. Maktabda bola nafaqat fanlarni o‘rganadi, balki tengdoshlari va o‘qituvchilar bilan o‘zaro aloqada bo‘lib, o‘zining jamiyatdagi o‘rnini tushunishga va o‘zini anglashga erishadi. Psixolog Lev Vigotskiyning nazariyasiga ko‘ra, ta’lim va o‘qituvchi-bola o‘rtasidagi ijtimoiy muloqot bola rivojlanishida katta rol o‘ynaydi. U shuningdek, bolalar bir-birlari bilan hamkorlikda o‘rganib, o‘zlari uchun yangi bilimlarni shakllantirishlarini ta’kidlaydi .

O‘qituvchilarning bolalarga bo‘lgan munosabati, ularni qo‘llab-quvvatlashi yoki tanqidlashi shaxs rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ta’lim tizimida rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash orqali bola o‘z intilishlarini oshirishi va jamiyatda muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, ijtimoiy-emosional ta’lim muhitida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi ijobiy munosabatlar o‘quvchilarning akademik va psixologik farovonligini oshiradi .

➤ **Madaniy muhit va jamiyatning qadriyatlari**

Madaniy muhit va jamiyatning qadriyatlari shaxsning rivojlanishida katta ta’sir kuchiga ega. Har bir jamiyatda mavjud bo‘lgan milliy an’analar, urf-odatlar va

qadriyatlar shaxsning ijtimoiy yo‘nalishini belgilab beradi¹³. Masalan, jamiyatda oila, ta’lim, kasbiy muvaffaqiyat yoki shaxsiy mas’uliyat kabi qadriyatlarning qanday ahamiyatga ega ekanligi shaxsning hayotiy qarashlariga va maqsadlariga ta’sir qiladi.

Madaniy muhitning shaxs rivojlanishiga ta’siri milliy madaniyat, an’analar va qadriyatlar bilan chegaralanmaydi. Globalizatsiya davrida madaniy almashuvlar, xalqaro tajribalar va xorijiy ommaviy axborot vositalarining ta’siri ham shaxsning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatmoqda.

Jamiyat bilan o‘zaro ta’sir va ijtimoiy rol. Jamiyat shaxs rivojlanishi uchun doimiy ta’sir ko‘rsatadigan muhim omillardandir. Shaxs jamiyat bilan o‘zaro ta’sir qilib, o‘zining ijtimoiy rolini va o‘rnini aniqlaydi. Psixolog Erik Eriksonning «psixosotsial rivojlanish nazariyasi»¹⁴ga ko‘ra, shaxs rivojlanishi turli ijtimoiy rollar orqali amalga oshadi va bu rollarni muvaffaqiyatli bajarish shaxsning sog‘lom rivojlanishi uchun zarurdir. Inson o‘zining jamiyatdagi o‘rnini va vazifalarini tushunishi orqali ma’lum bir ijtimoiy guruhga mansubligini his etadi, bu esa uning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Shaxs jamiyatning turli qoidalari va talablariga moslashib, ijtimoiy rollarni bajarishda yetuklik darajasiga yetadi. Inson o‘ziga qo‘yilgan ijtimoiy talablar va javobgarliklarni tushunib, jamiyatning faol a’zosi bo‘lishga intiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy me’yorlar va qoidalar shaxsning individual xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatadi.

Shaxs rivojlanishida biologik, psixologik va ijtimoiy omillar bir-biriga ta’sir qilib, shaxsning rivojlanishi va shakllanishi jarayonini murakkablashtiradi. Shaxsning rivojlanishidagi turli bosqichlar bu omillarning qanday shakllanganligiga qarab o‘zgaradi.

Rivojlanish jarayonining o‘ziga xosliklari. Shaxs rivojlanishida har bir insonning individualligi va o‘ziga xosliklari muhim ahamiyatga ega. Har bir shaxsning rivojlanish yo‘li turlicha bo‘ladi. Bu jarayon turli shaxsiy xususiyatlar,

---

¹³ Под ред. чл.-корр. РАО, д. п. н., проф. З. И. Равкина Национальные ценности образования: история и современность : Материалы XVII сес. Науч. совета по пробл. истории образования и пед. науки, окт. 1996 г. М. 1996

¹⁴ <https://azkurs.org/erik-eriksonning-rivojlanish-psixologiyasi.html>

tajriba va tashqi ta'sirlarga bog'liq ravishda rivojlanadi. Shu sababli, shaxs rivojlanishining o'ziga xos jihatlarini inobatga olish zarur:

- **O'ziga xoslik va individuallik:** Har bir insonning hayoti, qiziqishlari, intilishlari va ko'nikmalari o'ziga xos bo'lib, bu uning shaxsiyatining o'ziga xosligini belgilaydi.
- **Rivojlanishning dinamik tabiati:** "Shaxs rivojlanishi doimiy o'zgarishlarda bo'ladi. Bu jarayon davomida insonning maqsadlari, qadriyatlari va intilishlari ham o'zgarib boradi"¹⁵.

Shaxs rivojlanishida tarbiya va ta'limning roli. Shaxsning shakllanishi va rivojlanishida tarbiya va ta'lim muhim omil hisoblanadi. Pedagogik jarayonlar orqali shaxsning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, bilim va ko'nikmalari rivojlanadi. O'qituvchilarning bilimdonligi va pedagogik mahorati shaxs shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shaxs tushunchasi insonning individuallik, ijtimoiylik va ongliklik jihatlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, uning rivojlanishi biologik, psixologik va ijtimoiy omillarga bog'liq. Har bir bosqichda shaxsning yangi jihatlarini shakllanadi.

2.3 Boshlang'ich sinf o'quvchisining ijtimoiylashuvi

Boshlang'ich sinf o'quvchilari ijtimoiylashuvi ularning oilada, maktabda va boshqa ijtimoiy muhitlarda o'zaro munosabatlar va ijtimoiy tajribalarni o'rganish jarayonini ifodalaydi. Bu jarayon orqali o'quvchilar atrof-muhitda qanday munosabatda bo'lishni, me'yorlarni, qadriyatlarni o'zlashtiradi va shaxsiy xulq-atvorlarini rivojlantiradi. Quyida boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijtimoiylashuv jarayonlari haqida batafsil ma'lumot berilgan va iqtiboslar keltirilgan:

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijtimoiylashuvi qanday kechadi?. "Boshlang'ich sinf davri bolaning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishidagi muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Ular maktab muhitida do'stlari bilan o'zaro muloqotda bo'lib, jamoa mehnati va hamkorlikni o'rganadilar. Shu bilan birga, o'quvchilar jamiyatdagi qoidalarga moslashib, o'z xatti-harakatlarini tartibga solish, o'qituvchilar va ota-onalar bilan bo'lgan munosabatlarini ham shakllantiradilar"¹⁶.

---

¹⁵ Maslow, A. H. (1970). **Motivation and Personality**. New York: Harper & Row, s. 88–104.

¹⁶ Berkovits, M. W., & Bier, M. C. (2005). "What works in character education: A research-driven guide for educators." *Journal of Character Education*, 3(1), 30-39.

2. Maktabning ijtimoiylashuvdagi roli. Maktab ijtimoiylashuv jarayonida muhim o‘rin tutadi, chunki bu muhit bolalarga birinchi marta katta ijtimoiy tizimga kirishga imkon beradi. “Dars jarayonida o‘quvchilar yangi bilimlarni o‘rganibgina qolmay, balki jamoa ishlarida qatnashish, liderlik ko‘nikmalarini rivojlantirish va ijtimoiy mas’uliyatni his qilishga o‘rganadilar

3. Oila va atrof-muhitning ta’siri. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijtimoiylashuvi nafaqat maktabda, balki oilada ham shakllanadi. Ota-onalar va yaqin atrofdagi kishilarning bolaga bergan ko‘rsatmalari, qadriyatlari, va munosabatlari bola shaxsiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

4. Ijtimoiylashuvda psixologik rivojlanish. “Ijtimoiylashuv jarayonida bolaning psixologik rivojlanishi ham muhim ahamiyatga ega. U maktabda guruhlarda ishlash orqali o‘z tengdoshlari bilan o‘zaro muloqot va hamkorlik qilishni o‘rganadi. Bu jarayon bolaning empatiya, yetakchilik, va ijtimoiy qoidalarni tushunish qobiliyatini rivojlantiradi. Psixologik jihatdan mustahkam bolalar ijtimoiy muhitda o‘z o‘rnini tezroq topadilar va o‘z qobiliyatlarini rivojlantiradilar”¹⁷.

5. O‘quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy ko‘nikmalari. O‘quvchilar dars jarayonida nafaqat bilim oladilar, balki shaxsiy va ijtimoiy ko‘nikmalarni ham o‘zlashtiradilar. Bu ko‘nikmalar ularga jamiyatda o‘z o‘rnini topish, turli holatlarda muloqot qilish va muammolarni hal qilishga yordam beradi.

Nazorat savollari:

- 1. Shaxs tushunchasi nima va shaxs rivojlanishining qanday o‘ziga xos xususiyatlari bor?**
- 2. Shaxs rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar qaysilar?**
- 3. Shaxs rivojlanishida tarbiya va ta’limning roli qanay?**
- 4. Yetuklik bosqichi haqida gapirib bering.**
- 5. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining ijtimoiylashuv jarayoni qanday amalga oshadi?**

---

¹⁷ Vygotsky, L. S. (1978). "Mind in society: The development of higher psychological processes." Cambridge, MA: Harvard University Press.

III BOB

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TA'LIM NAZARIYASI. TA'LIM MAZMUNI TUSHUNCHASINING UMUMIY XUSUSIYATLARI

Kitobning mohiyati mangudir... Bu mohiyat tafakkurni abadiylashtiradi. L. Tolstoy

Reja:

1. Ta'lim mazmuni tushunchasi va uning umumiy xususiyatlari.
2. Ta'lim mazmunini loyihalash tamoyillari va mezonlari.
3. Ta'lim mazmunini belgilab beruvchi me'yoriy hujjatlar.

Tayanch tushunchalar: *Ta'lim mazmuni, ta'limni mazmunini belgilovchi davlat hujjatlari, ta'lim metodlari, ta'lim vositalari.*

3.1. Ta'lim mazmuni tushunchasi va uning umumiy xususiyatlari.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida aqliy rivojlanishida farqi bo'lgan ta'lim oluvchilarni o'qitishda individuallashtirishga e'tibor qaratish masalasi ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shunga mos ravishda ta'limning tanlab o'qitish shakli yuzaga keldi. Bu AQShda Batov va Yevropada Manncheys tizimlarida yaqqol seziladi¹⁸.

Ta'lim o'quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish, ularning amaliy ko'nikma, malakalari va dunyoqarashini shakllantirishga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, ushbu tushuncha negizida shaxsning tanqidiy fikrlashi, yaratishi, borliqda sodir bo'layotgan hodisalarni o'zaro aloqadorlik nuqtayi nazaridan baholay olishi ham aks etadi.

Ta'lim tushunchasi, shuningdek, ajdodlar tomonidan to'plangan ijtimoiy ahamiyatli tajribalarning avlodlarga doimiy uzatilishini ta'minlovchi tizimli jarayoni ham sanaladi.

Shaxsni ijtimoiylashtirish uni jamiyat tomonidan tan olingan xulq-atvor me'yorlari, bilim hamda qadriyatlar tizimini o'zlashtirishdan iborat ijtimoiy hayotga jalb etish jarayonidir.

¹⁸ Joyce, B., Calhoun, E., Hopkins, D «Pedagogy, Teaching Practices» 2004. 12-18-b

Ta'lim mazmuni deganda o'quvchilarning egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetentsiyalarning aniq belgilangan hajmi va ko'lami tushuniladi.

Ta'lim mazmuni tizimli bilimlar, ko'nikma va malakalar, qarashlar hamda ishonchlarning jamlanmasi bo'lib, o'quv-tarbiyaviy ishlar orqali erishilgan amaliy tayyorgarlik darajasi bilan ifodalanadi. Ta'lim mazmunining asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan bilimlar muhim ijtimoiy qadriyatdir va shaxsning ijtimoiylashuviga hamda jamiyatga qo'shilishiga yordam beradi. O'tgan asrda ta'lim mazmunini siyosilashtirishga qaratilgan harakatlar natijasida mazmunni shakllantirishda miqdoriy yondashuv yetakchilik qilgan. Bu esa o'quv fanlari sonining ortishiga olib keldi va tayyor bilimlarni o'rgatishga e'tibor qaratildi. Shu sababli o'quvchilar shaxsini rivojlantirish masalasi e'tiborsiz qolgan.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvga ko'ra, ta'lim mazmunining asosiy qadriyati bilim emas, balki insonning o'zi hisoblanadi. Bu yondashuv shaxsning ta'lim olish, ma'naviy, madaniy va hayotiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilib, rivojlanayotgan shaxsga samimiy munosabatni qo'llab-quvvatlaydi va ta'lim mazmunini erkin tanlash imkonini beradi. An'anaviy pedagogika asosan insonning faqat ijtimoiy mohiyatini tan olganligi sababli, ta'limning maqsadi shaxsni jamiyat a'zosi sifatida rivojlantirish va unda ijtimoiy ahamiyatga ega fazilatlarni shakllantirish bo'lgan. Mustaqillik davrida O'zbekiston Respublikasida ta'lim jamiyat va davlatning ma'naviy, ijtimoiy, iqtisodiy, va madaniy taraqqiyotining asosi deb e'lon qilindi. Ta'limning maqsadi esa

mustaqil fikrlaydigan, ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk va har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalashdir.

3.2. Ta'lim mazmunini loyihalash tamoyillari va mezonlari.

Ta'lim mazmunini loyihalash tamoyillari va mezonlari pedagogik jarayonning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun zarur bo'lgan asosiy qoidalar va yo'nalishlarni belgilaydi. Bu tamoyillar va mezonlar ta'lim tizimini samarali tashkil qilish, o'quvchilarni maqsadli rivojlantirish va ularning ehtiyojlariga mos ta'lim berish uchun muhimdir. Quyida ta'lim mazmunini loyihalashning asosiy tamoyillari va mezonlari keltirilgan:

1. Ilmiylik tamoyili. Ta'lim mazmuni ilmiy asoslangan bilimlar va amaliyotlarga tayanishi kerak. O'quvchilarga o'rgatiladigan materiallar ilm-fan yutuqlariga asoslangan bo'lishi va hozirgi kunda dolzarb bo'lgan muammolarni yechishga xizmat qilishi lozim. Ilmiylik ta'lim mazmunining to'g'ri va ishonchli bo'lishini ta'minlaydi.

Mezonlar:

- O'quv materiallari ilmiy asoslanganligi;
- Dolzarb va haqiqiy ma'lumotlar;
- O'quvchilarni zamonaviy texnologiyalar va amaliyotlar bilan tanishtirish.

2. Maqsadga yo'naltirilganlik tamoyili. Ta'lim mazmuni o'quv jarayonining aniq maqsadlariga mos kelishi va bu maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qilishi lozim. Ta'lim berish jarayonida o'quvchilar qanday bilimlar va ko'nikmalarga ega bo'lishi kerakligini oldindan aniqlash kerak.

Mezonlar:

- Ta'lim maqsadlariga aniq mos keladigan mazmun;
- O'quvchilarni rivojlantirishga yo'naltirilgan topshiriqlar va mashg'ulotlar;
- Maqsadli bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish.

3. Izchillik va tizimlilik tamoyili. Ta'lim mazmuni o'zaro bog'liq va mantiqiy izchil tartibda joylashtirilgan bo'lishi lozim. O'quvchilarni o'qitishda har bir bilim bosqichma-bosqich kiritilishi va ilgari o'tilgan bilimlarga asoslanishi kerak.

Mezonlar:

- a) Bilimlar izchilligi va tizimliliigi;
- b) Mantiqiy tartibda kiritilgan bilim va ko'nikmalar;
- c) O'quvchilarni qadam-baqadam rivojlantirishga yo'naltirilgan mazmun.

4. Moslashuvchanlik tamoyili. Ta'lim mazmuni turli darajadagi o'quvchilarning ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashishi kerak. Mazmun shunday tuzilgan bo'lishi kerakki, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda ularni rivojlantirishga xizmat qilsin.

Mezonlar:

- a) Ta'lim mazmunining o'quvchilarning qobiliyatlari va ehtiyojlariga mosligi;
  - b) Ta'lim jarayonida differensial yondashuv;
  - c) O'quvchilarning qiziqishlarini inobatga olish.
4. Praktik yo'naltirilganlik tamoyili. Ta'lim mazmuni o'quvchilarning amaliyotda qo'llashlari mumkin bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirishi kerak. Mazmun nafaqat nazariy bilimlarni o'z ichiga olishi, balki ularni amalda qo'llash yo'llarini ham ko'rsatishi zarur.

Mezonlar:

- a) Amaliy bilimlar va ko'nikmalarning kiritilishi;
  - b) Hayotiy misollar bilan bog'liq materiallar;
  - c) Nazariy bilimlarni real muammolarni hal qilishda qo'llash imkoniyatlari.
5. Faollik tamoyili. O'quvchilar ta'lim jarayonida faol ishtirok etishi, o'z bilim va ko'nikmalarini mustaqil ravishda rivojlantirishi lozim. Faollik o'quvchilarni mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va muammolarni yechishda ishtirok etishlariga imkon beradi.

Mezonlar:

- d) O'quvchilarning mustaqil faoliyatini rag'batlantirish;
- e) Ta'lim jarayonida ijodiy va faol ishtirok;
- f) O'quvchilarning tashabbuskorligi va mustaqil fikrlashi uchun imkoniyatlar yaratish.

7. Integratsiya va ko'p fanlilik tamoyili. Ta'lim mazmuni turli fanlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib, integratsiyalashgan bilimlarni taqdim etishi kerak. Bu tamoyil

orqali o'quvchilar turli fanlar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunib, bilimlarni keng qamrovda o'zlashtiradilar.

Mezonlar:

- g) Turli fanlar o'rtasidagi integratsiya mavjudligi;
- h) O'quv materiallarining ko'p fanli yondashuvga asoslanishi;
- i) Bilimlarni turli sohalarda qo'llay olish imkoniyati.

Ta'lim mazmunini loyihalashda yuqoridagi tamoyillar va mezonlar o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Bu tamoyillar asosida yaratilgan ta'lim mazmuni o'quvchilarning bilim olishga qiziqishini oshirish, ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Hozirgi davrda ta'lim mazmunini belgilovchi asosiy g'oyalar mavjud.
Ta'lim mazmuni — bu jamiyatning shaxsdan ma'naviy rivojlanish darajasiga qo'yilgan talablarini, ijtimoiy tajriba va madaniyatini aks ettiruvchi modeldir. Ijtimoiy tajriba to'rtta asosiy elementdan iborat:

1. Tabiat va jamiyat haqidagi bilimlar.
2. Ko'nikma, malaka va faoliyat usullari.
3. Yangi masalalarni hal qilishda ijodiy yondashuv tajribasi.
4. Atrofdagilar bilan hissiy va qadriyatlarga asoslangan munosabat tajribasi.

Zamonaviy didaktika g'oyalariga muvofiq ta'lim mazmunida quyidagilar aks etadi: 1) dunyo haqidagi bilimlar; 2) faoliyat usullarining tajribasi; 3) ijodiy faoliyat tajribasi; 4) atrof-muhitga hissiy-qadriyatli munosabat tajribasi.

Bilim va ko'nikmalar ijodiy faoliyatning asosi bo'lishi mumkin, ammo ular faoliyatga to'liq tayyorlikni kafolatlay olmaydi. Atrof-muhitga hissiy munosabatda bo'lish, uni bilish bilan birga, ularga bevosita bog'liq bo'lmaslikni nazarda tutadi. Shaxsda atrof-muhitga nisbatan hissiy munosabatni rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida majmuaviy tadbirlar o'tkazish zarur.

Ilmiy asoslangan ta'lim mazmunini qanday aniqlash mumkin? Ta'lim mazmuniga nimalar ta'sir ko'rsatadi va u nimaga bog'liq bo'ladi? Ta'lim mazmunini belgilovchi asosiy omillar quyidagilar:

- fan, texnika va madaniyatning rivojlanish darajasi,
- ta'limning maqsad va vazifalari,
- o'quvchilarning yosh xususiyatlari,
- o'quvchi shaxsining ehtiyojlari.

Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim mazmuni o'quvchilarga atrof-muhit haqida umumiy tushunchalar berishi, ularni zarur bilimlarni izlashga va hayotiy muammolarni hal etishda ulardan foydalanishga o'rgatishi kerak.

3.3. Ta'lim mazmunini belgilab beruvchi me'yoriy hujjatlar.

Ta'lim mazmuni o'quv rejalari, o'quv dasturlari va darsliklarda o'z aksini topadi. Davlat ta'lim standarti orqali ta'lim tizimi uchun umumiy talablar belgilanadi. Ta'lim mazmunini rivojlantirishdagi zamonaviy yo'nalishlardan biri – uning standartlashtirilishi bo'lib, bu davlat miqyosida yagona qoidalar va talablar o'rnatishni nazarda tutadi. Standartlashtirishda asosiy e'tibor quyidagi ikkita omilga qaratiladi: birinchisi, mamlakatda yagona pedagogik muhitni shakllantirish, bu orqali turli ta'lim muassasalaridagi o'quvchilar uchun bilimlar hajmini bir xillikda ta'minlash; ikkinchisi esa, O'zbekistonning xalqaro ta'lim tizimiga integratsiyalashuvini hisobga olish.

Davlat ta'lim standarti:

1) barcha ta'lim shakllarida bitiruvchilarning erishishi zarur bo'lgan ta'lim darajasini aniqlaydi;

2) o'quv fani bo'yicha yakuniy natijalarni belgilaydi;

3) ta'lim mazmunining minimumi, o'quvchilar bajarayotgan ish hajmi va bitiruvchilarga qo'yilgan tayyorgarlik talablarini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va davlat ta'lim standartlari asosiy normativ hujjatlar hisoblanadi. "Standart" so'zi ingliz tilidan tarjima qilinganda "me'yor", "namuna" ma'nolarini bildiradi. Standart yordamida ta'lim muassasalarida barqarorlik ta'minlanib, o'quv ishlari uchun umumiy me'yorlar yaratiladi va o'quvchilar bilimini baholash mezonlari belgilanadi. O'quvchilar davlat belgilagan minimum bilan cheklanib, qiyinchilik sezgan yoki kamroq qiziqqan fanlar bo'yicha shu miqdorda ta'lim olishlari mumkin yoki bilimlarini mustaqil ravishda chuqurlashtirishga harakat qilishlari mumkin.

Ta'limni standartlashtirish rivojlangan davlatlarda o'quv rejalari va dasturlarini takomillashtirish orqali ta'limning ma'lum darajasini belgilash yo'li bilan amalga oshiriladi. Biroq, "standart" atamasi yaqin yillardan boshlab ta'limga nisbatan qo'llanila boshlandi. Davlat ta'lim standartlari ta'lim sifatini oshirish uchun imkoniyat yaratib, ta'lim mazmuni hajmining minimumini va ta'lim darajasi uchun quyi chegaralarni belgilaydi.

Ta'lim standartini kiritishdan oldin bunday majburiy talablar mavjud emas edi. XX asrning 80-yillarida o'zlashtirish chegaralarining yo'qligi sababli ko'plab bitiruvchilarning bilim darajasi past edi. O'zbekistonda davlat ta'lim standartlarini yaratish 1992-yilda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi qonundan so'ng boshlangan. Ushbu qonunning 6-moddasida davlat ta'lim standartlarini jahon ta'lim amaliyoti me'yorlariga muvofiq yaratish zarurligi qayd etilgan. 1997-yilda "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning yangi tahriri qabul qilinishi bilan yangi ta'lim dasturlari ishlab chiqildi. Ushbu standartlar har bir fan bo'yicha o'quvchilarning egallashi zarur bo'lgan bilimlarning minimal darajasini belgilaydi.

Bu holatda o'quvchi o'ziga mos ta'lim yo'nalishini anglab, mustaqil ravishda o'z qiziqishlari, istaklari, qobiliyatlari va intilishlarini amalga oshirish imkoniyatiga

ega bo'ladi. Standart talablari tushunarli shaklda ifodalangan holda o'quvchilar va ularning ota-onalariga oldindan yetkaziladi.

Ta'limni standartlashtirish rivojlangan davlatlarda o'quv rejalari va dasturlarini puxta ishlab chiqish va ta'limning belgilangan darajasini ta'minlash orqali amalga oshiriladi. Ammo «standart» atamasi ta'lim sohasida yaqinda qo'llanila boshlangan. Davlat ta'lim standartlari ta'lim sifatini oshirishga ko'maklashadi. Ular ta'lim mazmunining minimal hajmini va ta'lim darajasining pastki chegarasini belgilaydi.

Standartlarning joriy etilishidan oldin bunday majburiy qoidalar mavjud emas edi. Aniq chegaralar bo'lmagani tufayli, XX asrning 80-yillarida ko'plab bitiruvchilar bilim darajalari pastligi bilan duch kelishdi.

O'zbekistonda davlat ta'lim standartlarini yaratish ishlari 1992-yilda qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi Qonundan keyin boshlandi. Ushbu hujjatning 6-bandida xalqaro ta'lim amaliyotiga mos davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish zarurligi qayd etilgan. 1997-yilda yangi tahrirdagi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun qabul qilinishi bilan ta'lim dasturlarining yangi avlodi yaratildi. Xalqaro tajribaga asoslangan ta'lim standartlari har bir fan bo'yicha zarur minimal bilim darajasini belgilash imkonini berdi.

Davlat ta'lim standartlarining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1. Ta'limning yangilangan yoki aniqlangan maqsadlari, fanning o'rganish obyektlari va asosiy mazmun yo'nalishlari keltirilgan umumiy tavsifi.

2. O'quv fanining tayanch (invariant) darajasidagi mazmuni.

3. O'quvchilarning zarur minimal tayyorgarlik darajasiga talablarni ifodalovchi ta'limning majburiy natijalari.

4. Bilim, ko'nikma va malakalarga qo'yilgan talablar, ya'ni, tekshiruv ishlari, testlar va alohida topshiriqlar orqali o'quvchilarning majburiy tayyorgarlik darajasiga erishilganligini baholash imkonini beruvchi o'lchovlar.

O'quv dasturi — muayyan fanga oid bilim, ko'nikma va malakalar mazmunini, umumiy vaqtni bilimlarni o'zlashtirish bo'yicha taqsimlashni, mavzularning ketma-ketligini va ularning o'rganilish darajasini ko'rsatuvchi normativ hujjat. Unda o'quv

materiali ta'limning har yili va sinfga muvofiq taqsimlanadi va bu o'qitish samaradorligining mezonlaridan biri hisoblanadi.

O'quv dasturlari turlicha — namunaviy, ishchi yoki mualliflik dasturlari bo'lishi mumkin. Namunaviy dastur davlat ta'lim standartlariga asoslanib ishlab chiqilib, Xalq ta'limi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklari tomonidan tasdiqlanadi va tavsiya xarakteriga ega bo'ladi. Ishchi dastur esa hududiy xususiyatlarni, o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini hisobga olib, pedagogik kengash tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi. Mualliflik dasturlari esa muallifning o'ziga xos yondashuvini aks ettirishi va ekspertlar bahosiga ega bo'lishi kerak.

O'quv fani ta'lim muassasalarida o'quvchilarning yosh va qobiliyatlariga mos bilimlarni berish uchun mo'ljallangan. Mazmun ijtimoiy ehtiyojlardan kelib chiqadi va ilmiy tuzilish asosida shakllantiriladi.

O'quv rejasi — normativ hujjat bo'lib, quyidagilarni belgilaydi: o'quv yili davomiyligi, fanlar ketma-ketligi, fanlarni o'rganishga ajratilgan vaqt va haftalik soatlar miqdori, hamda praktikumlar va boshqa mashg'ulotlar muddati. Unda, shuningdek, ta'lim muassasasining xususiyatlariga ko'ra fakultativ va majburiy mashg'ulotlar aks ettiriladi.

Darslik va o'quv qo'llanmalar

Darslik va o'quv qo'llanmalari ta'lim mazmuni hamda o'quv dasturlarini loyihalashda asosiy manbalardan hisoblanadi. Ushbu adabiyotlar orasida darslik alohida ahamiyatga ega. U, o'quv fani bo'yicha ta'lim maqsadi va o'quv dasturiga mos ilmiy bilimlarni aniq va tushunarli shaklda beradi. Namunaviy dasturlar asosida yaratilgan darsliklar Respublika Xalq ta'limi va Oliy ta'lim vazirliklari tomonidan barcha maktablar, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun tavsiya etiladi. Yaxshi darslik ta'lim talablariga javob berishi, o'quvchilar uchun qiziqarli va estetik jihatdan jozibador bo'lishi kerak.

Darslik o'z mazmuniga ko'ra mustahkam asosga ega bo'lishi bilan birga, yangi bilimlarni kiritishga mos va moslashuvchan tarkibiy tuzilishga ega bo'lishi kerak. Turli talablar va qarama-qarshi ehtiyojlar sababli mukammal darsliklarning doimiy

ehtiyoji mavjud. Ba'zi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda muqobil darsliklar nashr etiladi, bu esa o'qituvchilarga tanlov imkoniyatini beradi.

Darslik o'quvchilarning ta'lim jarayonida ongli ishtirokini ta'minlab, o'quv materialini to'liq o'zlashtirishga yordam berishi kerak. U quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) Motivatsiya vazifasi – o'quvchilarda fanga ijobiy qiziqish va munosabatni shakllantiradi.

2) Axborot vazifasi – bilimlarni kengaytirish uchun zarur ma'lumotlarni yetkazadi.

3) Nazorat-tuzatish vazifasi – ta'lim jarayonini baholash va o'quvchilarda o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

4) Muvofiqlashtirish vazifasi – boshqa ta'lim vositalarini qo'llashni ta'minlaydi.

5) Rivojlantiruvchi-tarbiyalovchi vazifasi – o'quvchilarning aqliy va axloqiy jihatdan o'sishiga yordam beradi.

6) O'qitish vazifasi – mustaqil bilim olish uchun zarur ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Ta'lim mazmuni darsliklar bilan bir qatorda boshqa o'quv qo'llanmalari orqali ham yoritiladi. Ular darslikdagi ma'lumotlarni kengaytirib, ayrim masalalarni yechishda yordam beradi, masalan, adabiyot va tarix xrestomatiyalari, masalalar to'plamlari, atlaslar va mashqlar to'plamlari kabi qo'llanmalar.

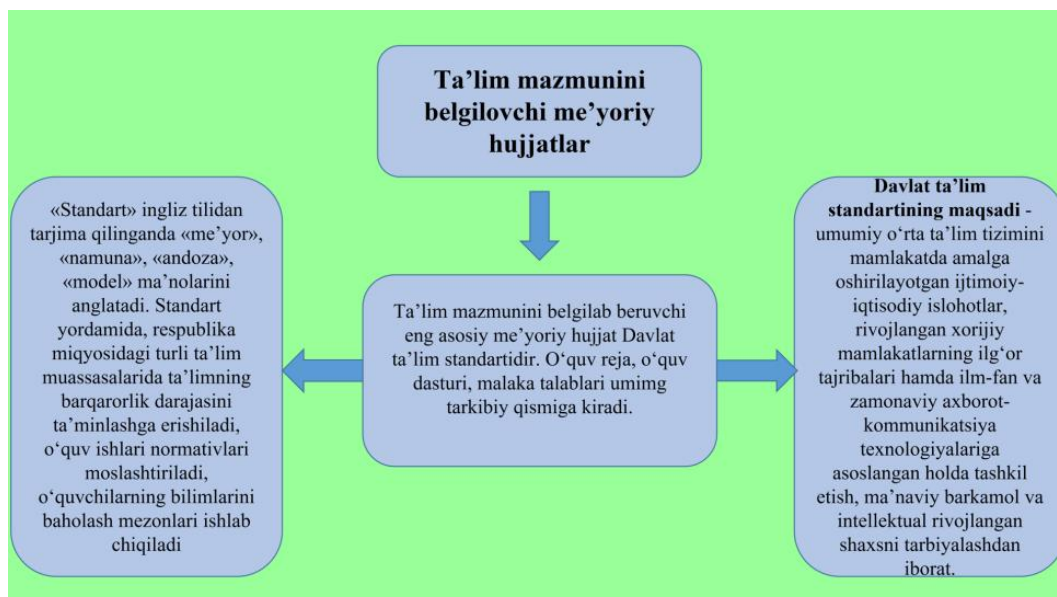
Davlat me'yoriy hujjatlari.

Ta'lim mazmunini belgilovchi davlat me'yoriy hujjatlari ta'lim tizimida muhim o'rin tutadi. Ilmiy pedagogik adabiyotlarda ta'lim mazmunini shakllantirishning uch bosqichi ajratiladi:

1) umumiy nazariy bosqich;

2) o'quv bosqichi;

3) o'quv materialini o'zlashtirish bosqichi, ya'ni ta'lim mazmunining o'quv rejasi, o'quv dasturi va darsliklar kabi me'yoriy hujjatlarda ifodalanishi.

Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi mazmuni davlat ta'lim standarti va o'quv rejalari orqali belgilanadi. O'quv rejalari turli xil shakllarda bo'lib, ular asosiy (tayanch), namunaviy va maktab o'quv rejalaridan iborat.

Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi muassasalari uchun tayanch o'quv rejasi davlat ta'lim standartining tashkiliy qismi sifatida asosiy hujjat sanaladi va namunaviy hamda amaliy o'quv rejalarini ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi. Bu reja O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

Maktablar, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarning namunaviy o'quv rejalari tayanch o'quv rejasi asosida ishlab chiqiladi va O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklari tomonidan tasdiqlanadi. Ushbu reja uzoq muddat uchun mo'ljallanadi va uning asosida mavjud sharoitlarni hisobga olgan holda ishchi o'quv rejalari tayyorlanadi.

Nazorat savollari:

- 1. Ta'lim mazmuni nima?**
- 2. Ta'lim mazmunini loyihalash tamoyillarini sanab bering.**
- 3. Davlat ta'lim standartiga ta'rif bering.**
- 4. Davlat me'yoriy hujjatlari qaysilar?**
- 5. Darslik va o'quv qo'llanmalar haqida ma'lumot bering.**

IV BOB

TA'LIM METODLARI HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Yaxshi o'qituvchi – bolalarga haqiqatni so'zlab beradi, buyuk o'qituvchi esa o'sha haqiqatga olib boruvchi yo'lni ko'rsatadi. Adolf Disterverg

Reja:

1. Ta'lim metodlari va usullari.
2. Boshlang'ich ta'limda o'quv materiallarini og'zaki bayon qilish, ko'rgazmalilik va amaliy mashg'ulotlar metodlari.
3. Boshlang'ich ta'lim tizimida o'qitishning texnik vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari va o'qitishni takomillashtiruvchi vositalar.

Tayanch tushunchalar: *Ta'lim metodlari, bilish faoliyati, o'quv jarayoni, ko'nikma, malaka, texnologiya, pedagogik qarashlar, irodaviy sifatlar.*

4.1. Ta'lim metodlari va usullari.

Metod so'zi yunoncha tadqiqot, maqsadga erishish yo'li, usuli deganidir. Metod — maqsadga erishish usuli, ma'lum tarzda tartibga solingan faoliyat. Bundan ko'rinib turibdiki o'qituvchi tashkil etgan o'quv jarayoni bilan o'quvchilarning bilish faoliyati o'zaro bog'liq bo'ladi.

Ta'lim metodlari o'qituvchi tomonidan turli didaktik vazifalarni hal qilish va o'quvchilarni o'quv-bilish faoliyatiga jalb qilish usullarini o'z ichiga oladi, ya'ni o'rganilayotgan materialni samarali o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Ta'lim usuli esa ta'lim metodining tarkibiy qismi yoki bir jihati sanaladi, shuning uchun usul va metod butun va qism sifatida o'zaro bog'langan. Usullar orqali o'quv vazifasining faqat bir qismi bajariladi.

Ta'lim metodlari va usullari o'quvchilarga bilim, ko'nikma va malakalarni o'rgatishda foydalaniladigan vosita va usullardir. Ular pedagogik jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlash uchun muhimdir. Quyida ta'lim metodlari va usullari haqida batafsil ma'lumot keltirilgan.

1. Ma'ruza (an'anaviy usul). **Ma'ruza** — o'qituvchi tomonidan berilgan ma'lumotlarni o'quvchilarga tushuntirish orqali yetkazish usuli. Bu usul ta'lim

jarayonida keng qo'llaniladi, ayniqsa nazariy bilimlarni taqdim etishda samarali hisoblanadi.

2. Suhbat (dialog usuli). **Suhbat** usuli orqali o'quvchilarga savol-javob shaklida bilim beriladi. Bu usul o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va ularga mustaqil xulosa chiqarishga imkon beradi. Suhbat davomida o'quvchilar o'z fikrlarini bildirish, muammolarni muhokama qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

3. Amaliy mashg'ulotlar. Bu usul nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash orqali o'rgatiladi. O'quvchilar bilimlarni to'g'ridan-to'g'ri amaliy topshiriqlar orqali mustahkamlab oladilar.

4. Kichik guruhlarda ishlash (kooperativ ta'lim). O'quvchilar kichik guruhlarga bo'linib, ma'lum bir muammoni yechish yoki topshiriqni bajarish ustida birgalikda ishlaydilar. Bu usul hamkorlik, muloqot va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

5. Muammoli ta'lim usuli. O'quvchilarga aniq bir muammo yoki savol berilib, uni mustaqil ravishda yechishlari talab qilinadi. Bu usul o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi va ularni ijodiy va analitik fikrlashga undaydi.

6. Evristik usul. Bu usulda o'qituvchi o'quvchilarga to'g'ridan-to'g'ri tayyor bilim bermaydi, balki ularni bilimlarni mustaqil ravishda izlab topishga undaydi. O'quvchilar mustaqil ravishda bilimlarni qidirish va to'plash orqali o'z maqsadlariga erishadilar.

Ushbu usul o'quvchilarda mustaqil va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi, qiziqishini oshiradi va ularni izlanishga undaydi.

7. Multimedia va texnologiyalar yordamida ta'lim usullari. Zamonaviy texnologiyalar yordamida o'qitish usullari ta'lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Bu usulda o'qituvchi turli multimedia vositalari (video, audio, slaydlar) va interaktiv dasturlar yordamida ma'lumotlarni yetkazadi.

Ushbu usulning afzalliklari shundaki, o'quvchilarni vizual va interaktiv ma'lumotlar bilan jalb qilinadi va bilimlarni yanada qiziqarli va samarali o'zlashtirishga imkon beradi.

Shu sababli, ta'lim metodlariga quyidagi asosiy talablar qo'yiladi:

1. O'quv materialini o'rganish jarayoni fikr yuritishning didaktik-materialistik usullariga asoslanishi, shuningdek, milliy mafkura va qadriyatlar asosida axloq va iroda sifatlarini shakllantirishi lozim.

2. Ta'lim metodi ilmiy dalillar bilan tushunarli va aniq asoslangan bo'lishi kerak.

3. Ta'lim metodlarining tizimli tashkil etilishi ularning samaradorligini belgilaydi.

4. Ta'lim metodlari tushunarli bo'lishi lozim.

5. O'quv jarayonida bolaning sezgi organlari orqali bilishni o'rgatish va imkon qadar ko'rgazmali vositalardan foydalanish.

6. Ta'lim metodlarida bilimlarning puxta va asosli bo'lishi talab qilinadi.

Ta'lim metodlari va usullari o'qituvchilarga o'quv jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish va ularga mos bilimlar berish imkonini beradi. Turli metod va usullarni o'zaro uyg'unlashtirib qo'llash ta'lim samaradorligini oshiradi va o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi.

4.2. Boshlang'ich ta'limda o'quv materiallarini og'zaki bayon qilish, ko'rgazmalilik va amaliy mashg'ulotlar metodlari.

Boshlang'ich ta'limda o'quv materiallarini taqdim etish jarayoni, o'quvchilarni bilimlar bilan ta'minlashda samarali usullarni qo'llashni talab qiladi. Ushbu usullar orasida og'zaki bayon qilish, ko'rgazmalilik va amaliy mashg'ulotlar muhim o'rin tutadi. Quyida har bir usul haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan:

1. Og'zaki bayon qilish. Og'zaki bayon qilish — o'qituvchining dars davomida darslikdan yoki qo'shimcha materiallardan foydalanib ma'lumotlarni og'zaki ravishda taqdim etishidir. Bu usul quyidagi xususiyatlarga ega:

- Ma'lumotlar tezligini oshirish: O'qituvchi tezkor va samarali ravishda o'quv materiallarini taqdim etishi mumkin.

- O'quvchilar bilan muloqot: O'qituvchi o'quvchilar bilan bevosita aloqada bo'lishi, savollar berish va ularning javoblarini olish imkonini beradi.

- Qiziqarli taqdimot: Og‘zaki bayon qilish jarayonida o‘qituvchi turli intonatsiyalar va ifodalar bilan ma’lumotlarni taqdim etishi, o‘quvchilarni qiziqtirishga yordam beradi.

Bu metodni qo‘llash orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini erkin ifoda etish imkoniyatiga ega bo‘lishadi hamda o‘qituvchi o‘quvchilarning tushunishini tezda aniqlash va muammolarni hal qilish imkoniga ega bo‘ladi.

2. Ko‘rgazmalilik. Ko‘rgazmalilik — ta’lim jarayonida turli ko‘rgazma materiallaridan foydalanish orqali ma’lumotlarni taqdim etishdir. Bu usul quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Slaydlar: O‘qituvchi dars davomida slaydlar yordamida ma’lumotlarni ko‘rsatadi.

- Videolar: O‘quvchilar uchun video materiallar taqdim etiladi, bu esa mavzuni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

- O‘yinlar va animatsiyalar: Interaktiv ko‘rgazmalar va o‘yinlar orqali o‘quvchilarning qiziqishini oshirish.

Ushbu metod yordamida o‘quvchilar materialni ko‘rish va eshitish orqali yaxshiroq o‘zlashtiradilar. Ko‘rgazmalilik o‘quvchilarning qiziqishini oshirish va diqqatini saqlab qolishga yordam beradi.

3. Amaliy mashg‘ulotlar. Amaliy mashg‘ulotlar — o‘quvchilarga nazariy bilimlarni amalda qo‘llash imkonini beruvchi metodlardir. Ushbu usul quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

- Laboratoriya ishlar: O‘quvchilar tajribalar o‘tkazadilar, bu esa bilimlarni amalda qo‘llashga yordam beradi.

- Praktika mashg‘ulotlar: O‘quvchilar o‘zlari biror narsani yaratish yoki amalga oshirish jarayonida qatnashadilar.

- Rol o‘ynash: O‘quvchilar biror vaziyatni hayotda qanday bo‘lishini simulyatsiya qiladilar.

Amaliy mashg‘ulotlar olib borish yordamida o‘quvchilar nazariy materialni amalda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar hamda o‘quvchilar o‘z tajribalari asosida bilimlarni mustahkamlashadi.

Boshlang'ich ta'limda o'quv materiallarini taqdim etish jarayonida og'zaki bayon qilish, ko'rgazmalilik va amaliy mashg'ulotlar samarali usullar hisoblanadi. Har bir usulning o'z afzalliklari va kamchiliklari mavjud, shuning uchun o'qituvchilar ularni ta'lim jarayonida muvozanatli ravishda qo'llashlari kerak. Bu o'quvchilarning o'zlashtirishini yaxshilash va qiziqishini oshirishga yordam beradi.

Bu funksiyalar ta'lim metodini qo'llash jarayonida bir-biridan ajratilgan holda yoki ketma-ket joriy etilmaydi, aksincha bir-biriga o'zaro singib ketadi. Misol uchun, tashxisli funksiya o'qituvchining bir qator metodlardan yaxlit foydalanishi evaziga bajariladi.

4.3. Boshlang'ich ta'lim tizimida o'qitishning texnik vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari va o'qitishni takomillashtiruvchi vositalar.

Boshlang'ich ta'lim tizimida o'qitishning texnik vositalaridan foydalanish pedagogik imkoniyatlari juda kengdir. Ular ta'lim jarayonini samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi. Quyida ba'zi asosiy jihatlar keltirilgan:

1. O'qitish samaradorligini oshirish

Multimedia vositalari:

1. Slaydlar: O'quvchilarga vizual tarzda ma'lumot taqdim etish, asosiy fikrlarni tezda anglash imkonini beradi. Rasm va diagrammalar mavzuni yanada tushunarli qiladi.

2. Videolar: Dinamik va vizual taqdimot orqali o'quvchilar murakkab tushunchalarni yaxshiroq o'zlashtiradilar. Video materiallar darsning qiziqarli va hayajonli bo'lishini ta'minlaydi.

3. Interaktiv materiallar: O'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi. Masalan, interaktiv o'yinlar va testlar orqali bilimni amalda qo'llash imkonini beradi.

Ta'lim platformalari:

1. Onlayn resurslar: Ta'limga oid videolar, maqolalar va kurslar orqali o'quvchilar o'z bilimlarini mustahkamlash va yangi mavzularni o'rganish imkoniyatiga ega.

2. O'z-o'zini o'qitish: Ta'lim platformalari yordamida o'quvchilar o'z vaqtlarini mustaqil ravishda boshqarib, o'z ehtiyojlariga mos ravishda materiallarni o'rganishlari mumkin. Bu esa ularda o'z-o'zini rivojlantirish va motivatsiyani oshiradi.

2. Individual yondashuv.

Differensiyalash Shaxsiylashtirilgan materiallar: O'qituvchi har bir o'quvchining bilim darajasi va o'rganish uslubiga mos ravishda materialni tayyorlaydi. Masalan, qiyin mavzularni osonroq tushuntirish yoki qo'shimcha resurslar taqdim etish.

Guruhlarga ajratish: O'quvchilarni qobiliyatlariga ko'ra guruhlariga bo'lib, ular uchun maxsus vazifalar tayyorlash orqali individual yondashuvni kuchaytirish mumkin.

O'z-o'zini baholash. Interaktiv testlar va viktorinalar: O'quvchilar o'z bilimlarini baholash uchun onlayn testlardan foydalanishi mumkin. Bu ularga qaysi mavzularni yaxshiroq o'zlashtirganini ko'rsatadi.

Refleksiya: O'quvchilar o'z o'rganish jarayonlarini tahlil qilib, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash imkoniyatiga ega. Bu esa ularning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Bu yondashuvlar o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini oshiradi va ta'lim jarayonini yanada individualizatsiyalash imkonini beradi.

3. Kreativlik va innovatsiyalar.

Interaktiv o'yinlar va dasturlar

Faol ishtirok: O'quvchilar o'yinlar orqali dars materialini qiziqarli tarzda o'zlashtiradilar. Masalan, raqobatga asoslangan o'yinlar, jamoaviy muammolarni hal qilish orqali bilimlarini amalda qo'llashadi.

Motivatsiya oshirish: O'yin elementlari, masalan, mukofotlar va darajalash tizimlari, o'quvchilarni yanada faol ishtirok etishga undaydi va o'qish jarayonini qiziqarli qiladi.

Yangi texnologiyalar

Virtual reallik (VR): O'quvchilarga o'rganayotgan mavzularini interaktiv tarzda tajribadan o'tkazishga imkon beradi. Masalan, tarix darslarida muhim voqealarni virtual tarzda ko'rish imkoniyati.

Augmented reallik (AR): Mavzularni real dunyo bilan bog'lab, o'quvchilar uchun yanada vizual va interaktiv tajribalar yaratadi. Bu texnologiya orqali o'quvchilar mavzuni yaxshiroq tushunishlari uchun qo'shimcha ma'lumotlar olishlari mumkin.

4. Hamkorlik va muloqot.

Hamkorlik va muloqot ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega, ayniqsa, texnologiya orqali amalga oshirilganda.

Guruh ishlari: Tehnik vositalar o'quvchilarga birgalikda ishlash, fikr almashish, va loyihalarni muhokama qilish imkoniyatini beradi. Masalan, onlayn hujjatlar yoki taqdimot platformalari orqali o'quvchilar birgalikda ishlashlari va turli g'oyalarni birgalikda yaratishlari mumkin.

Onlayn muloqot: Forumlar, chatlar, va video konferentsiyalar o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi aloqani mustahkamlaydi. Bu platformalar o'qituvchiga real vaqtda savollarga javob berish, muhokamalarni yo'lga qo'yish va bilimni samarali yetkazishda yordam beradi. Muloqotning bunday shakllari o'quvchilarning hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini va individual tushunchalarini oshiradi.

5. Ma'lumotlar tahlili. Ma'lumotlar tahlili ta'lim jarayonida o'qituvchilar uchun muhim vosita bo'lib, texnologiya orqali o'quvchilar rivojlanishini muntazam kuzatib borish va dars strategiyalarini moslashtirish imkonini beradi.

Natijalarni monitoring qilish: Texnik vositalar (masalan, onlayn testlar, elektron kundaliklar va o'quv platformalari) yordamida o'quvchilarning bilim darajasini tahlil qilish va rivojlanishini kuzatish osonlashadi. Bu vositalar orqali o'qituvchilar o'quvchilarning har bir darsdagi faoliyati, natijalari va kuchsiz jihatlarini aniq ko'rishlari mumkin.

O'qituvchiga yordam: Yig'ilgan ma'lumotlar asosida o'qituvchilar dars jarayonidagi muammolarni aniqlab, yangi strategiyalar ishlab chiqishlari mumkin. Misol uchun, o'qituvchilar har bir o'quvchining ehtiyojlariga mos ravishda darslarni optimallashtirib, individual yondashuv orqali ta'lim samaradorligini oshiradilar.

6. Resurslardan foydalanish. Resurslardan foydalanish ta'lim jarayonini boyitishda muhim rol o'ynaydi, ayniqsa, texnologiya orqali kengaytirilgan imkoniyatlar taqdim etilganda.

Virtual kutubxonalar: O'quvchilar uchun virtual kutubxonalar orqali kengaytirilgan bilim manbalariga, ilmiy maqolalar, kitoblar va ma'lumotnomalarga erishish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu kutubxonalar o'quvchilarga o'z qiziqishlariga mos resurslarni tez va oson topishga, chuqur ilmiy izlanishlar olib borishga yordam beradi.

O'quv dasturlari: Onlayn kurslar va o'quv dasturlari doimiy ravishda yangilanib, zamonaviy bilimlarni o'z ichiga oladi. Bu o'quvchilarga yangiliklardan xabardor bo'lish, o'z mahoratini oshirish va turli sohalarda zamonaviy yondashuvlarni o'rganish imkoniyatini yaratadi. Boshlang'ich ta'lim tizimida texnik vositalardan foydalanish pedagogik jarayonni yanada samarali, qiziqarli va individualizatsiyalangan qiladi.

Nazorat uchun savollar:

- 1. Ta'lim metodi deganda nimani tushunasiz?**
- 2. Ta'lim vositalarini sanab bering.**
- 3. Ta'lim metodlarini tasniflang.**
- 4. Suhbat metodini qo'llashda nimalarga e'tibor qaratiladi?**
- 5. Og'zaki bayon metodi haqida ma'lumot bering.**

V BOB

TA'LIMNI TASHKIL ETISH TURLARI VA SHAKLLARI.

*Ilm ila kimning dili ravshan erur
U zamon ichra salomat tan erur.
Farididdin Attor*

Reja:

1. Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari. Boshlang'ich ta'limda darsning turlari va tuzilishi.

2. An'anaviy va noan'anaviy darslar haqida umumiy tushuncha va ularning boshlang'ich ta'limda qo'llanilishi. Boshlang'ich ta'limda ta'limni tashkil etishning yordamchi shakllari. O'qituvchining darsga tayyorlanishi.

3. Ta'limni tashkil etish shakllari. individual; individual - guruhli; sinf - dars; ma'ruza - seminarli; sinfdan tashqari; auditoriyadan tashqari; maktab va maktabdan tashqari.

Tayanch tushunchalar: *Ta'lim, an'anaviy ta'lim, noana'anaviy ta'lim, ta'limni tashkil etish, dars turlari, bilish faoliyati.*

5.1. Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari.

Boshlang'ich ta'limda darsning turlari va tuzilishi.

Ta'lim-bu o'qituvchi va o'quvchining belgilangan tartibda, muayyan maqsadga muvofiq ma'lum rejimda tashkil etiladigan o'quv-bilish faoliyatining tashqi ifodasidir.

Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari:

Ta'limni tashkil shakllari – bu ta'lim jarayonining qanday shaklda amalga oshirilishini belgilovchi mexanizmlardir. Ular pedagogik maqsadlarga erishish uchun o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi faoliyatni tartibga solishga xizmat qiladi. Ta'limning tashkil etish shakllari odatda o'qitish usullari va vositalariga bog'liq bo'lib, maqsadga muvofiq ravishda tanlanadi.

Asosiy ta'lim turlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Formal ta'lim – rasmiy o'quv muassasalarida, belgilangan o'quv rejalar asosida o'tkaziladigan va muayyan bilim darajasini ko'rsatuvchi hujjat (diplom yoki sertifikat) bilan yakunlanuvchi ta'lim.

2. Norasmiy ta'lim – rasmiy o'quv muassasalaridan tashqarida amalga oshiriladigan, ammo o'qituvchi yoki rahbar tomonidan boshqariladigan ta'lim shakli. Masalan, turli to'garaklar, seminarlar.

3. Informal ta'lim – hayot davomida tabiiy tarzda o'rganiladigan va rasmiy nazoratdan o'tmagan ta'lim shakli. Bu turdagi ta'lim oila, do'stlar, internet orqali amalga oshirilishi mumkin.

Boshlang'ich ta'limda darsning turlari va tuzilishi:

Dars ta'lim jarayonining yaxlitligi nuqtayi nazaridan ta'limning asosiy tashkiliy usuli hisoblanadi. Unda sinf-dars tizimining xususiyatlari aks etadi, unda o'quvchilarni ommaviy qamrab olish, tashkiliy tartib va o'quv ishlarining muntazamligi ta'minlanadi. Dars iqtisodiy jihatdan foydalidir. O'quvchilar hamda sinf jamoasining individual xususiyatlarini bilishi o'qituvchi uchun har bir o'quvchi faoliyatiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishga imkon beradi. Dars doirasida ommaviy, guruhli va individual ta'lim shakllarini birlashtirish imkoniyati uning rad etib bo'lmaydigan ustunligi hisoblanadi.

Dars bevosita o'qituvchi rahbarligida aniq belgilangan vaqt davomidamuayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli sanaladi. Darsda har bir o'quvchi xususiyatlarini hisobga olish, barcha o'quvchilarning mashg'ulot jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari, ularning idrok etish qobiliyatlari va an'anaviy-axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

Dars turlari:

1. Yangi materialni o'zlashtirish darsi – bu darsda o'qituvchi yangi bilimlarni tushuntiradi va o'quvchilar bilan birgalikda o'rganadi.

2. Bilimlarni mustahkamlash darsi – o'quvchilar ilgari o'zlashtirgan bilimlarini mashqlar orqali chuqurlashtiradilar.

3. Nazorat darsi – o‘quvchilarning bilimlarini sinovdan o‘tkazish va ularning bilim darajasini baholashga qaratilgan dars.

4. Kombinatsiyalangan dars – bu dars turi bir necha elementlarni o‘z ichiga oladi, masalan, yangi materialni o‘zlashtirish va bilimlarni mustahkamlash birgalikda amalga oshiriladi.

Darsning tuzilishi boshlang‘ich sinflarda quyidagicha bo‘ladi:

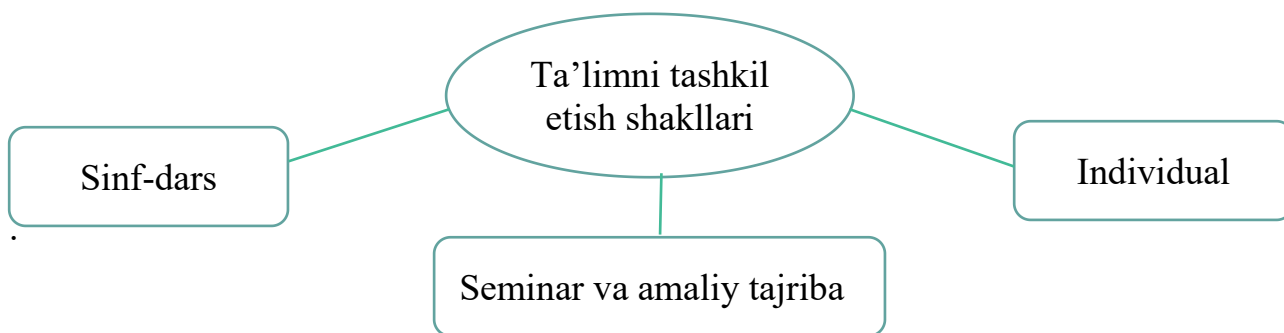
1. Tashkiliy qism – o‘quvchilarni darsga tayyorlash va ularning diqqatini jamlash.

2. Yangi mavzuni bayon qilish – o‘qituvchi yangi materialni tushuntiradi va uni turli usullar orqali tasvirlaydi.

3. Mustahkamlash – o‘quvchilar yangi o‘zlashtirilgan bilimlarini turli topshiriqlar va mashqlar orqali mustahkamlaydilar.

4. Nazorat va baholash – o‘qituvchi o‘quvchilarning bilim darajasini tekshiradi va baholaydi.

5. Uyga vazifa berish – o‘qituvchi o‘quvchilarga uyda bajariladigan topshiriqlar beradi.

Individual ta'lim shakli bir qancha yutuqlarga ega. Ushbu ta'lim shaklida o‘quvchining bilim darajasi, salohiyati, o‘zlashtirish ko‘rsatkichidan kelib chiqqan holda dars jarayoni tashkillashtiriladi.

Sinf-dars ta'lim shakli ham qancha ijobiy tomonlarni o‘zida qamrab oladi. Birinchidan, ushbu ta'lim shakli guruh bo‘lib dars o‘tishga mo‘jallangan. Shunga ko‘ra dars jarayoni musobaqa tarzida amalga oshiriladi.

Seminar va amaliy dars shaklida ham o'quvchilar guruh holida bo'lishadi. Ushbu jarayonda o'quvchilar aktiv, o'qituvchining esa passiv bo'lishi talab etiladi.

Darsning turlari va tuzilishi

- Aralash (kombinatsion dars).
- Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.
- O'rganilganlarini takrorlash va mustahkamlash darsi.
- O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish darsi.
- Laboratoriya darslari.
- Amaliy darslar.

O'rgatilayotgan fan yuzasidan tashkil etilgan darsning ilg'or yutuqlari pedagogik texnologiyalardan foydalanish, darsni o'quv-tarbiyaviy jarayon qonuniyatlari asosida tashkil etish, darsda barcha didaktik tamoyil va qoidalarning optimal nisbatlarini ta'minlash, o'quvchilar anglab yetadigan fanlararo bog'liqliklarni o'rnatish, shaxsning har tomonlama rivojlantirishni motivatsiyalash va faollashtirish, ilgari o'rganilgan bilim va malakalari, shuningdek, o'quvchilarning rivojlanish darajasiga tayanish, o'quv-tarbiyaviy faoliyat barcha bosqichlarining mantiqiyliги va emotsionalligi kabi jihatlarni o'zida mujassamlay olishidadir.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olib, o'quv faoliyatining turli shakllaridan foydalanish zarur bo'ladi. Yangi bilimlarni o'rgatish, oldindan o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash va takrorlash bilan birga olib borilishi lozim. Hatto tekshirish darslari ham turli usullarni o'z ichiga olishi mumkin, masalan, og'zaki bayon qilish, qiziqarli hikoyalar o'qish. Bunday darslar aralash yoki murakkab tuzilmali darslar deb ataladi.

Yangi materiallarni o'rganish darsi esa kengroq doiradagi savollarni qamrab olib, ko'proq vaqt talab qiladi, o'quvchilar uchun ilgari o'rganilmagan mavzular asosiy mazmunni tashkil qiladi.

Bilimlarni mustahkamlash darslarida o'quvchilarga oldindan o'zlashtirilgan bilimlarni yana bir marta anglash imkoniyati beriladi, bu jarayon maqsadli mustahkamlashdir.

Ko'nikma va malakalarni rivojlantirish darslari bilimlarni mustahkamlash

darslari bilan bog‘lanib, bir necha maxsus darslarda amalga oshiriladi va boshqa darslarda yangi mavzular bilan davom ettiriladi.

Umumlashtiruvchi darslar esa oldingi materiallarni muhim savollar orqali takrorlab, tizimlashtiradi, mavjud bilimlaridagi kamchiliklarni to‘ldirish va kursning asosiy g‘oyalarini yoritishga imkon beradi.

Tekshirish darslari o‘quvchilarning bilim, malaka va ko‘nikmalarini qay darajada egallaganligini aniqlashda, ularning kamchiliklarini ko‘rsatishda va keyingi vazifalar uchun yo‘nalish belgilashda muhimdir.

Dars ta’limning asosiy shakli sifatida pedagogik jarayonning yaxlitligini ta’minlab, ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarni bajarishga imkon beradi.

Darsga qo‘yiladigan talablar.

Darsga qo‘yiladigan talablar dars jarayonidagi asosiy rivojlanish yo‘nalishlarini ifodalaydi. Zamonaviy darslar quyidagi talablarga mos bo‘lishi lozim:

- Fan yutuqlari va pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda darsni o‘quv-tarbiyaviy jarayon qonuniyatlariga asoslangan tarzda tashkil etish;
- Dars davomida barcha didaktik tamoyil va qoidalarni optimal tarzda uyg‘unlashtirish;
- O‘quvchilarning qiziqishlari va qobiliyatlarini hisobga olib, bilimlarni puxta o‘zlashtirish uchun zarur sharoit yaratish;
- O‘quvchilarga fanlararo bog‘liqliklarni anglash imkoniyatini taqdim etish;
- Ilgari o‘rgangan bilimlari va rivojlanish darajasiga tayanish;
- Shaxsning har tomonlama rivojlanishini rag‘batlantirish va faollashtirish;
- O‘quv-tarbiyaviy faoliyatning barcha bosqichlarini mantiqan bog‘lash va ularni hissiyot bilan boyitish;
- Pedagogik vositalardan samarali foydalanish;
- Zarur bilim, ko‘nikma va malakalarni, shuningdek, fikrlash va faoliyatni samarali shakllantirish usullarini rivojlantirish;
- O‘rgangan bilimlarini doimiy boyitish ehtiyojini uyg‘otish;

- Har bir darsni puxta loyihalash, rejalashtirish, tahlil qilish va kelajakni oldindan ko'ra bilish.

Har bir darsda quyidagi uch asosiy maqsadga erishish ko'zda tutiladi: o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish. Shularni e'tiborga olgan holda, darsga qo'yiladigan umumiy talablar didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi talablar sifatida belgilangan.

5.2. An'anaviy va noan'anaviy darslar haqida umumiy tushuncha va ularning boshlang'ich ta'limda qo'llanilishi. Boshlang'ich ta'limda ta'limni tashkil etishning yordamchi shakllari.

An'anaviy darslar – bu o'qituvchining darsda yetakchi rolni o'ynaydigan va o'quvchilar esa ko'proq passiv rolga ega bo'ladigan dars shaklidir. An'anaviy darslarda asosiy maqsad o'quvchilarga tayyor bilimlarni berish va ularni nazorat qilishga qaratilgan. Bunday darslarda o'quvchilar yangi mavzuni o'qituvchi orqali o'rganadilar, so'ng bilimlarini mustahkamlaydilar va uyga vazifalar orqali mustaqil ishlarni bajaradilar.

An'anaviy darslarning xususiyatlari:

1. O'qituvchi yetakchi va boshqaruvchi rol o'ynaydi.
2. Darsning tuzilishi qat'iy reja asosida amalga oshiriladi.
3. Mavzuni tushuntirish, mashqlarni bajarish va nazorat asosiy qismlarni tashkil etadi.
4. O'quvchilarning faoliyati cheklangan bo'lib, ko'proq tinglash va berilgan topshiriqlarni bajarish bilan cheklanadi.

Noan'anaviy darslar – bu zamonaviy pedagogik yondashuvlarga asoslangan, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va faol ishtirokini rag'batlantiruvchi dars shaklidir. Noan'anaviy darslarda o'quvchilarning ijodiy va mustaqil ishlashi, hamkorlikda bilim olish, bahs-munozara va o'yinlar orqali bilimlarni o'zlashtirishga e'tibor beriladi.

Noan'anaviy darslarning xususiyatlari:

1. O'quvchilar faol qatnashadi, o'qituvchi esa ko'proq yo'llanma beruvchi va ko'rsatma beruvchi rolni bajaradi.
2. Innovatsion metodlar (masalan, guruh bo'lib ishlash, loyiha usuli, muammoli ta'lim) qo'llaniladi.

3. Dars davomida o'quvchilar bilimlarni o'zlari o'rganishlari uchun imkoniyat yaratiladi.

4. Faoliyatlar ijodkorlik, qiziqish va eksperimentlarga asoslangan bo'ladi.

Boshlang'ich ta'limda an'anaviy va noan'anaviy darslarning qo'llanilishi:

An'anaviy darslar boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning asosiy bilimlar va ko'nikmalarni o'zlashtirishida yordam beradi. Darsning qat'iy rejasi va strukturalashgan yondashuvi yosh bolalar uchun boshlang'ich ko'nikmalarni shakllantirishda samarali hisoblanadi, chunki bu usul orqali asosiy bilimlar tartibli ravishda taqdim etiladi. Ayniqsa, o'quv yilining boshida yoki yangi mavzularni o'rganishda an'anaviy darslar yaxshi natija beradi.

Noan'anaviy darslar boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni o'z-o'zidan o'rganishga, ijodkorlik va hamkorlikda ishlashga rag'batlantiradi. Bu darslar turli o'yin usullari, muammoli vaziyatlar, ko'rgazmali vositalar va zamonaviy texnologiyalar yordamida tashkil etiladi. Noan'anaviy darslar o'quvchilarda ijodkorlikni rivojlantirish, o'z fikrini mustaqil ifodalash, muammolarni hal qilish kabi qobiliyatlarni shakllantiradi. Bu turdagi darslar, ayniqsa, o'quvchilarni yangi mavzuga qiziqtirishda, nazorat darslarini turli usullar bilan jonlantirishda foydali bo'ladi.

Boshlang'ich ta'limda ta'limni tashkil etishning yordamchi shakllari:

Yordamchi shakllar – bu dars jarayoniga qo'shimcha tarzda o'quvchilarning bilimini chuqurlashtirish va ularning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beruvchi usullar. Boshlang'ich ta'limda yordamchi shakllar orqali o'quvchilar darsdan tashqari va dars davomida bilim va ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Asosiy yordamchi shakllar:

1. Ekskursiyalar – bu o'quvchilarning amaliy bilimlarini oshirish uchun maktabdan tashqarida tashkil etilgan ta'lim shakli. O'quvchilar tabiatni, muzeylarni, ishlab chiqarish joylarini o'rganish orqali mavzularni real hayotda ko'rish va tushunishga erishadilar.

2. Ko'rgazmalar – bu o'quvchilarning ijodiy ishlarini ko'rgazmaga qo'yish orqali ularni rag'batlantirish va boshqalarning ishlarini o'rnak sifatida ko'rsatish.

Ta'limning yordamchi shakllari quyidagilarni o'z ichiga oladi: to'garaklar, amaliy mashg'ulotlar, seminarlar, konferensiyalar, maslahatlar (konsultatsiyalar), fakultativ darslar, o'quv ekskursiyalari, hamda o'quvchilarning mustaqil uy vazifalari. Maktabdan tashqari faoliyatning asosiy va barqaror turlaridan biri sifatida o'quvchilarning mustaqil uy vazifalari ko'riladi, chunki ular o'quv jarayonining muhim qismidir. Bu vazifalarning asosiy maqsadi darsda olingan bilim va ko'nikmalarni chuqurlashtirish, mustahkamlash, va o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Ushbu uy vazifalari o'quv dasturi talablariga, shuningdek, o'quvchilarning qiziqishlari va rivojlanish darajalariga mos ravishda belgilanadi va muayyan didaktik vazifalarni bajaradi.

Fan to'garaklari o'z yo'nalishi, mazmuni, ish metodlari va o'qish vaqti bilan boshqa shakllardan farqlanadi. Bu to'garaklar o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish, shuningdek, o'quvga ijobiy munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. Ular o'qishni hayot bilan bog'lashga, fanlararo aloqalarni mustahkamlashga yordam beradi va o'quv jarayonining sifatini oshiradi.

Yordamchi ta'lim shakllariga ekskursiyalar ham kiradi. Ekskursiyalar ommaviy, guruhli yoki kichik guruhlarda tashkil etilishi mumkin. Ekskursiya rejasida mavzu va maqsad, tanishish tartibi, o'quvchilarning faoliyatini tashkil etish, topshiriqlarni bajarish uchun zarur vositalar va yakuniy xulosalar ko'rsatiladi.

Shuningdek, maktab o'quv dasturida turli fakultativ va tanlov bo'yicha kurslar tashkil etilishi nazarda tutilgan bo'lib, ular o'quvchilar va ota-onalarning istaklari va qiziqishlari asosida ishlab chiqiladi. Fakultativ va tanlov kurslarini aniqlashda o'quvchilar istaklaridan tashqari, ijtimoiy talablar va maktab imkoniyatlari ham hisobga olinadi. Bu kurslar majburiy ta'lim fanlari bilan uzviy bog'liq bo'lishi kerak.

5.3. Ta'limni tashkil etish shakllari; individual-guruhli, sinf-dars, ma'ruza-seminar, sinfdan tashqari, auditoriyadan tashqari, maktab va maktabdan tashqari

Ta'limni tashkil etish shakllari va ularning didaktikadagi rivojlanishi haqida:

- Jahon pedagogik fani va amaliyotida ta'limni turli shakllarda tashkil etish tajribalari mavjud bo'lib, jamiyat taraqqiyotining har bir yangi bosqichi ta'lim

tizimiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Hozirda ta'lim shakllari individual, individual-guruhli, sinf-dars, leksiya-seminar, sinfdan tashqari, auditoriyadan tashqari, maktab va maktabdan tashqari tarzda farqlanadi. Ushbu shakllar o'quvchilarning faollik darajasi, mustaqillik darajasi, va o'quv jarayoniga rahbarlik xususiyatlariga qarab asosiy uch turga ajratiladi: individual; sinf-dars; ma'ruza-seminar.

Individual ta'limning asosiy afzalligi o'quv faoliyatining individual ehtiyojlarga moslashtirilishidir. Bu usulda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi aloqani kuchaytirish, shuningdek, o'quv faoliyatining mazmuni va sur'atini nazorat qilish imkoniyati mavjud. Shunga qaramay, individual ta'lim vaqtni samarali ishlatmaslik, o'qituvchi ta'sirining cheklanganligi, va ijtimoiylashuv imkoniyatining yetishmasligi kabi kamchiliklarga ham ega.

XV-XVI asrlarda Yevropada ishlab chiqarish rivojlanishi bilan ommaviy ta'limga ehtiyoj tug'ildi. Shu tariqa, guruhli (jamoaviy) ta'lim shakli rivojlanib, sinf-dars tizimi shakllandi. XVII asrda Yan Amos Komenskiy bu tizimni "Buyuk didaktika" asarida nazariy jihatdan asoslab berdi. Sinf-dars tizimida bir xil yoshdagi va tayyorgarlikka ega o'quvchilar sinfda dars mashg'ulotlarini birgalikda o'taydilar, darslar doimiy jadval asosida o'tiladi va yil oxirida baholanadi.

Ushbu tizimni K.D. Ushinskiy yanada takomillashtirib, darsning muhim qismlarini ajratib ko'rsatdi: yangi bilimlarni anglash, asosiy masalani hal etish, va bilimlarni mustahkamlash.

Birinchi universitetlarning tashkil etilishi bilan ma'ruza-seminar tizimi paydo bo'lib, hozirgi kungacha asosan oliy ta'limda saqlanib kelmoqda.

Nazorat savollari:

- 1. Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi nima?**
- 2. An'anaviy va noan'anaviy ta'lim farqlarini tushuntiring.**
- 3. Individual ta'lim nima?**
- 4. Noan'anaviy ta'lim xususiyatlari haqida ma'lumot bering.**
- 5. K.D.Ushinskiyning har bir darsning bir-biri bilan ketma-ket bog'langan qismlarini sanab bering.**

VI BOB

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA O‘QUVCHILARINING BILIM, KO‘NIKMA VA MALAKALARINI TASHXIS ETISH

Bilim — qaytarish va takrorlash mevasidir.

Abu Rayhon Beruniy

Reja:

1. Ta‘lim sifati, baho, baholash, tekshiruv.
2. Boshlang‘ich ta‘lim sifatini baholash.
3. Boshlang‘ich ta‘lim sifatini boshqarishda yangi yondashuvlar.

Tayanch tushunchalar: *Ta‘lim sifatini tashxislash, nazorat tulari, shakllari va metodlari, o‘quv faoliyati natijalarini baholash va qayd qilish, baholashdagi kamchiliklar.*

6.1. Ta‘lim sifati, baho, baholash, tekshiruv.

Ta‘lim jarayonining ajralmas qismi sifatida tashxis yordamida qo‘yilgan maqsadlarga erishilganligi aniqlanadi va didaktik jarayonni samarali boshqarish imkonini yaratadi.

Tashxis didaktik jarayon natijalarini aniqlash va ularning tendensiyalarini hisobga olishga yo‘naltirilgan keng ma‘noga ega tushunchadir. An‘anaviy bilim, ko‘nikma va malakalarni tekshirish faqat natijani qayd etsa-da, tashxis bu natijaga olib kelgan omillarni ham qamrab oladi va ta‘lim mahsulini shakllantirish jarayonini belgilaydi. Ta‘limni tashxislashda nazorat, tekshirish, baholash, tahlil va dinamikani o‘rganish bir butun holda amalga oshiriladi.

Ta‘lim olish jarayonidagi barcha jihatlarni o‘z vaqtida aniqlash va baholash **didaktik tashxisning asosiy maqsadidir**. Shu nuqtai nazardan, tashxis o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniqlashdan kengroq ma‘noni anglatadi. Ta‘limni baholash faqat natijani qayd etmay, balki ularni shakllantirish jarayonini ham tahlil qiladi. Nazorat va baholash esa pedagogik texnologiyada qadimdan mavjud bo‘lib, maktab amaliyotining doimiy qismi bo‘lib kelgan.

Hozirgi kunda baholashning mazmuni va texnologiyasi haqidagi munozaralar davom etmoqda, pedagoglar baho ta‘lim oluvchining o‘zlashtirish darajasini aniqlash

belgilovchi ko'rsatkich bo'lishi kerakmi yoki ta'lim tizimining kuchli va zaif tomonlarini ko'rsatuvchi mezonmi, degan masalada muhokama olib bormoqdalar.

Buyuk pedagog Ya.A. Komenskiy ta'lim baholashida ziddiyatli qarashlar mavjudligini qayd etgan va pedagoglarni baholash huquqidan oqilona foydalanishga chaqirgan. Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, demokratlashgan ta'lim tizimida yuzaki nazoratdan qochish lozim; didaktik nazorat esa ta'lim berish va rivojlantirishga yo'naltirilgan hamda o'z-o'zini nazorat qilish imkonini beruvchi metod sifatida foydali bo'lishi kerak.

Nazorat, tekshirish va baholash — tashxisning asosiy komponentlari bo'lib, tashxis orqali statistik ma'lumotlar yig'ilib, tahlil qilinadi va didaktik jarayonning rivojlanish tendensiyalari aniqlanadi. **Nazorat** — bu bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish jarayonini kuzatish; tekshirish esa shu bilimlarni baholash uchun amalga oshiriladigan amallar tizimidir. Nazorat orqali o'quvchi va o'qituvchi o'z o'quv natijalari haqida ma'lumot olish imkoniga ega bo'ladilar, bu esa o'zlashtirish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Oliy o'quv yurtlarida nazoratning turli shakllari mavjud: kirish testlari, tanlovlar, nazorat ishlari, bitiruv ishlari va boshqalar. Har bir nazorat turi o'ziga xos mazmun va funksiyalarga ega:

1. Bilimlarni hisob-kitob qilish funksiyasi — talabalar bilim darajasini aniqlash va fikrlash qobiliyatini baholaydi.

2. O'rgatuvchanlik funksiyasi — talabaning javoblarini tahlil qilish orqali yangi bilim va usullarni o'rganishga yordam beradi.

3. Tarbiyalovchanlik funksiyasi — mustaqillik va faollikni rivojlantirish imkonini beradi.

4. Teskari aloqa o'rnatish funksiyasi — o'qituvchiga darslarini takomillashtirish imkoniyatini beradi.

Bilimlarni tekshirish va baholash ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib, bu o'quvchilar yutuqlari va kamchiliklarini aniqlash, shuningdek, o'qituvchi faoliyatining samaradorligini baholash imkonini beradi. Tekshirish va baholash quyidagi vazifalarni bajaradi: nazorat, ta'limiy, tarbiyaviy, tuzatuvchanlik va axborot

beruvchi funksiyalar. Har bir bosqichda o'quvchilar bilimlarini tekshirish va baholash tizimli ravishda amalga oshirilishi lozim.

Tekshirish va baholash jarayonida quyidagi tamoyillarga amal qilinadi: xolislik, ilmiy asoslanganlik, o'quvchilar bilan do'stona munosabat, tizimlilik va oshkoralik. Umumiy o'rta ta'limda reyting tizimi natijalarni aniqlik bilan baholash, ta'lim samaradorligini oshirish va o'quvchilarning qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Hozirda respublikamizdagi ta'lim muassasalarida reyting tizimi asosida baholash amalga oshirilmoqda.

Nazorat turlari, metodlari va shakllari:

O'quvchilarning fan bo'yicha o'zlashtirishini nazorat qilish muntazam ravishda olib boriladi va quyidagi turlar orqali amalga oshiriladi:

- Joriy nazorat (JN);
- Oraliq nazorat (ON);
- Yakuniy nazorat (YAN);

Joriy nazoratda fanning har bir mavzusi bo'yicha talabanning bilimi va amaliy ko'nikmalarini aniqlab borish nazarda tutiladi va u amaliy, seminar yoki laboratoriya mashg'ulotlarida amalga oshirilishi mumkin.

Oraliq nazoratda fanning bir necha mavzularini qamrab olgan bo'limi yoki qismi bo'yicha nazariy mashg'ulotlar o'tib bo'lingandan so'ng, talabanning nazariy bilimlari baholanadi va unda talabanning muayyan savolga javob berish yoki muammoni yechish mahorati va qobiliyati aniqlanadi. Oraliq nazorat ma'ruza darslarida amalga oshirilishi mumkin. Oraliq nazoratlar soni fanning umumiy soatlari hajmidan kelib chiqib, oliy ta'lim muassasasi tomonidan aniqlanadi.

Joriy va oraliq turlari har bir fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, og'zaki, yozma ish, test, nazorat ishi, uy vazifasi, og'zaki savol-javob va shu kabi boshqa shakllarda ham amalga oshirilishi mumkin.

Yakuniy nazoratda talabanning bilim, ko'nikma va malakalari fanning umumiy mazmuni doirasida baholanadi. Yakuniy nazorat semestr yakunida o'tkaziladi.

Muayyan fan bo'yicha talabanning semestr davomidagi o'zlashtirish ko'rsatkichi 100 ballik tizimda baholanadi. Ushbu 100 ball baholash turlari bo'yicha quyidagacha

taqsimlanadi: yakuniy nazoratga 50 ball, qolgan 50 ball esa oliy ta'lim muassasasi tomonidan kafedra taklifi asosida fan xususiyatlaridan kelib chiqqan holda joriy va oraliq baholashlarga taqsimlanadi.

Talabaning semestr davomida fan bo'yicha to'plagan umumiy bali har bir baholash turlaridan to'plangan ballar yig'indisiga teng bo'ladi.

Yakuniy nazorat turi yozma ish usulida yoki boshqa usullarda (og'zaki, test, himoya va hokazo) o'tkazilishi mumkin.

Fan bo'yicha talabalar bilimini baholash mezonlari oliy ta'lim muassasasi kafedralari tomonidan ishlab chiqilib uslubiy kengashda tasdiqlanadi.

Talabalar bilimini baholashda quyidagi namunaviy mezonlar inobatga olinadi.

Talabalar bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat etishni va baholashning tamoyillari: holislik, har tomonlamalik, o'ziga xoslik, tabaqalashtirilganlik, izchillik, ishonarlilikdir.

Nazorat usullari: Bilimlarni og'zaki nazorat (hisobot, referat, nazariy, kurs, bitiruv ishlari, ijodiy ishlar, matnlar, tezislar); grafik (chizmalar, kurs va bitiruv loyihalari, eskizlar, chizmalar): programmashtirilgan nazorat (mashina va mashinasiz):

Ta'lim jarayonida nazoratga quyidagi pedagogik talablar qo'yiladi:

- nazoratni individual harakterda bo'lishi;
- ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida nazoratni tizimli, doimiy bo'lishi;
- nazoratning turli shakllaridan foydalanish;
- nazoratning har tomonlamaligi (o'quvchilarni nazariy bilimlarini, intellektual va amaliy ko'nikma va malakalarini tekshirishni ta'minlaydi);
- nazoratni obyektivligi;
- nazoratni tabaqalashgan yondashuv asosida tashkil etish.

6.2. Boshlang'ich ta'lim sifatini baholash.

Ma'lumki, boshlang'ich ta'limning maqsadi - bolalarga kelgusida yanada takomillashtiriladigan asosiy mavzulardagi bilimlarni o'rganishlariga yordam berishdir. Bundan tashqari, o'quvchilarni o'zlarini dengizga borib, savollariga javob topish, tahlil qilish, axborot bilan ishlashga o'rgatish muhimdir. O'qituvchilar va

o'quvchilarning aniqlik uchun birgalikdagi ish natijalari odatda baholar bilan belgilanadi.

Ta'lim tizimini demokratlashtirish nazorat va baholashdan ko'ra, baho orqali o'qishga majburlash kabi an'anaviy yondashuvlardan voz kechishni talab etadi. O'quvchilarning o'quv jarayoniga innovatsion usullar bilan qiziqishini oshirish shaxsiy manfaat tamoyiliga asoslangan yangi yondashuvlarni shakllantiradi. Tashxis jarayonida baho rag'batlantiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi: u baholovchi fikrlar orqali o'quvchining o'z darajasini aniqlashga yordam beradi, bu esa raqobatli ta'lim sharoitlarini yaratadi. Shaxsiy reyting tamoyiliga ega bo'lgan baho o'tmishda majburiy element bo'lgan ta'lim vositasidan o'quvchining ijtimoiy mavqeini ko'rsatuvchi mezonga aylanadi.

O'quvchilarning o'quv faoliyati natijalari o'qituvchi tomonidan berilgan baho orqali aks etadi. **Baholash** bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish darajasini aniqlashni anglatadi va bu jarayonning miqdoriy ko'rsatkichi baho orqali ifodalanadi. **Baho** — o'quvchining bilim va ko'nikmalarini raqamlar yoki ballar shaklida ko'rsatishning shartli ifodasidir.

Ta'lim natijalari faqat baho bilan emas, balki og'zaki maqtov, minnatdorchilik bildirish, faxriy yorliqlar yoki medallar bilan ham baholanishi mumkin. Bilim sifatini aniqlashda ob'yektiv baholash yagona to'g'ri yondashuvdir, chunki baholash o'quvchiga ta'sir qilishning nozik jihatlarini ifodalaydi. Yuqori baho o'quvchini bilim olishga ruhlantirishi mumkin, biroq bu holat uni haddan tashqari erkinlashtirishi mumkin; past baho esa qiziqishni pasaytirishi yoki o'qishga undashi mumkin.

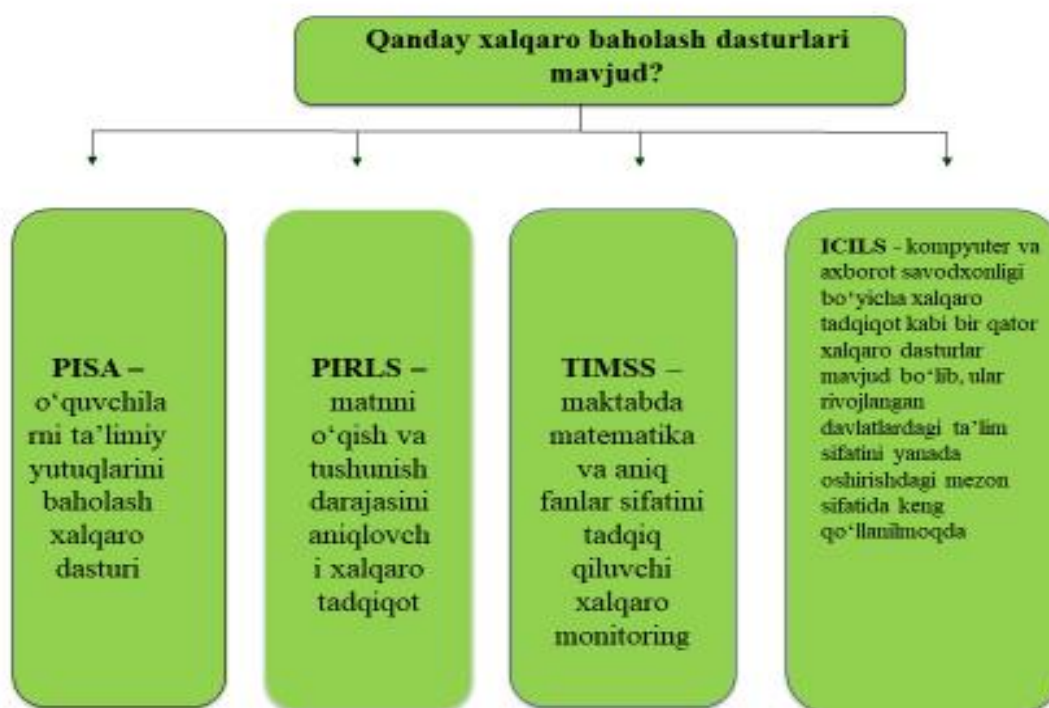
Talabalarning bilim olish natijalarini reyting usulida nazorat qilish va baholash an'anaviy usullardan afzal, chunki bu talabalarni mustaqil va doimiy o'qishga o'rgatadi, o'quv materiallarini puxta o'zlashtirishga va muvaffaqiyatga intilishga rag'bat beradi. Reyting tizimida yozma va og'zaki baholashdan tashqari, test sinovlari keng qo'llaniladi. Uning afzalliklari quyidagilar:

1. Nazorat va baholash uchun xolis vosita bo'lib, uning natijalari testni tashkil qiluvchi shaxsga bog'liq bo'lmaydi.

2. Tezkor baholash imkoniyatiga ega bo'lib, katta guruhni keng qamrovli material asosida qisqa vaqt ichida baholash imkonini beradi.
3. Test natijalarini tahlil qilish va qayd qilish jarayonlarini avtomatlashtirish qulay.
4. Kompyuter yordamida natijalarni avtomatik tahlil qilish imkoniyati mavjud.

6. 3. Boshlang'ich ta'lim sifatini boshqarishda yangi yondashuvlar.

Boshlang'ich ta'lim sifatini boshqarishda yangi yondashuvlar sifatida xalqaro baholash dasturlari – TIMSS, PISA va PIRLS kabi tadqiqotlarning o'rni juda muhim. Bu tadqiqotlar o'quvchilarning asosiy bilim va ko'nikmalarini nafaqat o'z mamlakati, balki xalqaro miqyosda ham qiyoslash imkonini yaratadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida bunday xalqaro baholash dasturlaridan olingan ma'lumotlar boshqaruv va ta'lim sifatini yaxshilash yo'nalishlarida samarali asos sifatida xizmat qilmoqda. Shu boisdan boshlangan yangicha yondashuvlar, xususan, o'quv yutuqlarini nazorat qilish va ta'lim jarayonini ilg'or metodlar bilan boshqarish bosqichma-bosqich takomillashib bormoqda.

Bu borada amalga oshirilayotgan keng ko'lamli xalqaro tadqiqotlar boshlang'ich ta'lim sifatini boshqarish masalasiga innovatsion qarashni talab etmoqda. So'nggi 15-20 yilda xalqaro baholash dasturlari orqali turli mamlakatlar o'quvchilarining o'quv yutuqlari sinov asosida baholanmoqda. Ushbu tadqiqotlarning maqsadi – muayyan

yoshdagi yoki sinfdagi o'quvchilarning bir yoki bir necha fan bo'yicha yutuqlarini baholab, bir nechta davlatlarda o'quv natijalarini qiyoslashdir. Masalan, matematika va tabiiy fanlardan TIMSS (Xalqaro matematika va tabiiy fanlarning o'rganishdagi tendensiyalari) tadqiqoti bunga misol bo'lib, uning birinchi bosqichida 38 mamlakatning 4-, 8-, va o'rta maktab bitiruvchilari ishtirok etgan, oxirgi tadqiqotda esa ishtirokchilar soni 46 mamlakatga yetgan.

Yana bir dastur – PISA (Xalqaro o'quvchilar ta'limiy yutuqlarini baholash dasturi) bo'lib, u birinchi marta 2000 yilda 32 mamlakatning 15 yoshli o'quvchilarini qamrab olgan. PISA o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy fanlar bo'yicha bilimlarini turli hayotiy vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini baholaydi.

Shuningdek, PIRLS tadqiqotida esa turli davlatlardagi boshlang'ich maktab bitiruvchilarining matnni o'qish va tushunish darajasi baholanadi. Ushbu tadqiqotlar natijasida o'quvchilar yutuqlari to'g'risidagi ma'lumotlar xalqaro miqyosda qiyoslanib, ta'lim siyosati va o'zlashtirishdagi farqlar haqida xalqaro darajada muhokama qilinadi. Bu tadqiqotlarning ahamiyati ortib borayotgani globallashuv jarayonlari ta'sirida zamonaviy mehnat bozori talablari va raqobatbardosh mutaxassislar uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarning kengayib borayotganidan dalolat beradi.

Nazorat savollari:

- 1. Nazoratning asosiy vazifalarini izohlang.**
- 2. Nazoratga qanday pedagogik talablar qo'yiladi?**
- 3. Yozma va og'zaki so'rovning qanday yutuq va kamchiliklari mavjud?**
- 4. Mashina orqali nazorat qilishning qanday imkoniyatlari mavjud?**
- 5. Baholashning qanday shakllari sizningcha istiqbolli?**

VII BOB

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TARBIYA NAZARIYASI

Har bir davlatning o'qituvchiga bo'lgan siyosiy munosabatida o'sha mamlakatning qudrati yoki zaifligi namoyon bo'ladi. Otto fon Bismark

Raja:

1. O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiyaning umumiy vazifalari.
2. Boshlang'ich sinflarda axloqiy tarbiyani tashkil etish.
3. Aqliy tarbiya, jismoniy tarbiya. estetik tarbiya. ekologik tarbiya. iqtisodiy tarbiya. huquqiy tarbiya.

Tayanch tushunchalar: *Tarbiya, tarbiya nazariyasi, tarbiya turlari, axloqiy, jismoniy, estetik, iqtisodiy, huquqiy tarbiya.*

7.1.O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiyaning umumiy vazifalari.

Tarbiya — bu insonning ma'naviy, axloqiy va intellektual jihatdan shakllanishiga qaratilgan murakkab va keng qamrovli jarayon. Tarbiya orqali insonda kerakli ko'nikmalar, fazilatlar va dunyoqarash shakllantiriladi. Tarbiya jarayoni nafaqat oilada, balki ta'lim muassasalarida, jamiyatda va kundalik hayotda davom etadigan uzluksiz jarayondir. Boshlang'ich sinflarda bu jarayon inson shaxsini shakllantirishning eng muhim davrini tashkil etadi.

Tarbiya turlari: Tarbiya bir qancha yo'nalishlarga bo'linadi va har biri insonning turli qirralarini rivojlantirishga qaratilgan:

Tarbiya jarayonining asosiy maqsadi — har tomonlama rivojlangan, ma'naviy yetuk, bilimli va axloqli shaxsni shakllantirishdir. Tarbiyaviy faoliyat orqali bolalarga:

- O'z-o'zini anglash, o'zini tahlil qilish ko'nikmasi beriladi.
- Jamiyatdagi munosabatlarda o'z o'rnini topish, atrofdagilarga hurmat bilan qarash o'rgatiladi.
- Insonning ma'naviy va axloqiy qirralari rivojlantiriladi.

Oilaviy tarbiya bolaning shaxs sifatida shakllanishida katta o‘rin tutadi. Ota-ona bolaning dastlabki tarbiyachisi bo‘lib, uning kelajakdagi xulq-atvori va dunyoqarashiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Oilada berilgan tarbiya:

- Bola dunyoqarashini shakllantiradi.
- Uning qobiliyatlari va qiziqishlarini rivojlantiradi.
- Axloqiy qadriyatlarni singdiradi.

Tarbiya jarayonida maktabning o‘rni

Maktab tarbiya jarayonida asosiy muassasa hisoblanadi. Maktabdagi ta’lim-tarbiya jarayoni bolalarda bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish bilan birga, ularni axloqiy va ma’naviy jihatdan yetuk shaxs bo‘lib yetishishiga yordam beradi. O‘qituvchilar:

- O‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga rahnamolik qiladi.
- Ularni ijtimoiy va madaniy qadriyatlar bilan tanishtiradi.
- Shaxsiy xulq-atvorda ijobiy o‘zgarishlar qilishga ko‘maklashadi.

Tarbiya – bu murakkab, lekin muhim jarayon bo‘lib, uning natijasida jamiyatga foydali, ma’naviy boy, axloqli va bilimli shaxslar yetishib chiqadi.

O‘zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiya jamiyatning barcha qatlamlariga ta’sir ko‘rsatadigan keng qamrovli jarayondir. U yoshlarni tarbiyalash orqali mamlakatning ijtimoiy barqarorligi va taraqqiyoti uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Quyida ijtimoiy tarbiyaning umumiy vazifalarini kengroq ko‘rib chiqamiz:

1. Milliy qadriyatlarni shakllantirish va rivojlantirish. O‘zbekiston tarixiy, madaniy, diniy va milliy qadriyatlarga boy mamlakat. Yoshlarimizga milliy qadriyatlarni o‘rgatish, ularni kelajak avlodga yetkazish juda muhim. Tarbiya jarayonida o‘zbek xalqi urf-odatlarini, an’analarini va madaniy merosi targ‘ib qilinadi. Shu orqali yoshlarda o‘z madaniyatiga hurmat va milliy o‘zlikni anglash shakllanadi. Milliy qadriyatlarni asrash orqali yoshlarimiz globalizatsiya ta’siriga tushib qolmay, o‘z ildizlarini yo‘qotmasdan, dunyoda tan olingan kuchli shaxsiyatlarga aylanadi .

2. Vatanparvarlik ruhini oshirish.. Vatanparvarlik tarbiyaning markaziy vazifalaridan biridir. Yoshlar o‘z Vatanini sevishi, milliy manfaatlarini himoya qilishi

va mamlakat ravnaqiga o'z hissasini qo'shishi lozim. O'zbekistonning mustaqillik yillarida bu mavzu alohida ahamiyat kasb etdi. Tarbiya jarayonida yoshlar O'zbekiston Respublikasining davlat ramzlari – bayroq, gerb, madhiyaning mohiyatini chuqur anglaydi va ularga hurmat bilan qaraydi. Shu bilan birga, ularning Vatan himoyasiga tayyorliklari, jamiyatda o'z o'rnini topishga bo'lgan intilishlari kuchayadi .

3. Oila va jamiyatda sog'lom ijtimoiy muhit yaratish.. Sog'lom turmush tarzi va oila qadriyatlari ijtimoiy tarbiyaning eng muhim jihatlaridan biridir. O'zbekiston jamiyatida oila institutiga katta e'tibor beriladi, chunki oila – tarbiya beradigan birinchi makondir. O'g'il-qizlar oilada o'zaro hurmat, mehr-oqibat, o'z burchlarini bajarish, bir-biriga yordam berish kabi xatti-harakatlarni o'rganadilar. Shu bilan birga, jamiyatda sog'lom munosabatlar va ijtimoiy adolatni targ'ib qilish orqali yoshlarda o'zaro hamjihatlik va murosaga moyillikni shakllantirish maqsad qilinadi .

4. Ma'naviyat va ma'rifatni rivojlantirish. O'zbekistonning ma'naviy-ma'rifiy yuksalishi tarbiya tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Yoshlarni kitobxonlik, ilm-fan, madaniyat va san'atga qiziqtirish orqali ularning ma'naviy va intellektual rivojlanishini ta'minlash maqsad qilinadi. Kitobxonlikka bo'lgan e'tibor oxirgi yillarda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi, yoshlar orasida keng targ'ib qilinmoqda. Shu bilan birga, yoshlar axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish madaniyatini shakllantirish ham ma'naviy tarbiya bilan chambarchas bog'liqdir .

5. Fuqarolik burchlarini tushuntirish. Yoshlar jamiyatda o'z huquq va burchlarini anglab yetishi, fuqarolik mas'uliyatiga ega bo'lishi lozim. O'zbekiston qonunlariga hurmat, davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilish kabi vazifalar fuqarolik tarbiyasining muhim qismi hisoblanadi. Tarbiya jarayonida yoshlarga davlatning huquqiy tizimi va ularning fuqarolik burchlari, qonunlar va tartib-qoidalarga rioya qilishning ahamiyati tushuntiriladi. Bu jarayon kelgusida huquqiy madaniyatli va mas'uliyatli fuqarolarni shakllantirishga xizmat qiladi .

6. Mehnatga muhabbat uyg'otish. O'zbekiston mehnatga muhabbat va halol mehnatni qadrlash an'analariga boy. Yoshlarni mehnatsevarlikka, halol mehnat orqali

jamiyat rivojiga hissa qo'shishga undash tarbiyaning muhim maqsadlaridan biridir. Bu borada kasb-hunar o'rgatish va tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirishga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Mehnat qilish nafaqat shaxsiy muvaffaqiyatga erishish, balki jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shish imkoniyatini ham beradi. Yoshlarni mehnatga o'rgatish orqali kelgusida iqtisodiy barqarorlikka erishish va jamiyatda ijtimoiy farovonlikni ta'minlash maqsad qilinadi.

7.2. Boshlang'ich sinflarda axloqiy tarbiyani tashkil etish.

Boshlang'ich sinflarda axloqiy tarbiyani tashkil etish, o'quvchilarning jamiyatda to'g'ri axloqiy qadriyatlarga ega bo'lishi, o'zlarini va boshqalarni hurmat qilishi, vatanparvarlik, mehr-shafqat kabi tushunchalarni singdirishga qaratilgan muhim jarayondir. Bu bosqichda berilgan tarbiya bolalarning keyingi hayotdagi qarashlari va xulq-atvoriga katta ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining so'nggi farmonlarida va davlat dasturlarida ta'lim-tarbiya tizimini yaxshilashga katta e'tibor qaratilmoqda. Masalan:

- «Yangi O'zbekiston - maktab ostonasidan» dasturi doirasida maktablarda axloqiy va ma'naviy tarbiya kuchaytirilmoqda. Ushbu dastur yosh avlodga milliy qadriyatlar, Vatanparvarlik va oilaviy qadriyatlarni singdirishga qaratilgan.

- «Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ular o'rtasida kitobxonlikni targ'ib qilish» to'g'risidagi qarorda ma'naviyatning yoshlar hayotidagi ahamiyatiga urg'u berilgan bo'lib, yoshlar orasida adabiyot va madaniyat orqali axloqiy fazilatlarni tarbiyalash maqsad qilinadi.

- Ta'limga oid 2023-yilgi Prezident farmoni: bu farmon maktablarda o'quvchilarni nafaqat bilim, balki keng qamrovli tarbiya berishga, jumladan, milliy va axloqiy qadriyatlarni mustahkamlashga yo'naltirilgan.

Prezident Mirziyoyevning ta'kidlashicha, yoshlar nafaqat ilimli, balki ma'naviy yetuk, mustaqil fikrlaydigan va ijtimoiy mas'uliyatli shaxslar bo'lib yetishishi uchun hamma sharoitlar yaratilishi lozim. Shu sababdan, boshlang'ich sinflardayoq axloqiy tarbiya asoslarini to'g'ri tashkil etish katta ahamiyatga ega.

Boshlang'ich sinflarda axloqiy tarbiyaning asosiy maqsadlari quyidagilar:

- Insoniylik: O'quvchilarni bir-biriga hurmat, mehr-muhabbat va yordam ko'rsatishga o'rgatish.
- Mas'uliyat: Har bir o'quvchiga o'z xatti-harakatlari va so'zlariga javobgarlik hisini singdirish.
- Vatanparvarlik: O'z mamlakati, tili, madaniyati va tarixiga hurmatni rivojlantirish.
- Do'stlik va hamkorlik: Jamoa bo'lib ishlash, hamkorlik qilish va do'stona munosabatlarni shakllantirish.
- Adolat va halollik: To'g'ri va halol bo'lish, adolatli qaror qabul qilishni o'rgatish.

Axloqiy tarbiya jarayonida asosiy metodlar:

- Hikoyalar va ertaklar: Axloqiy qadriyatlarni o'quvchilarga yetkazish uchun hikoyalar va ertaklardan foydalanish.
- O'yin va rolli o'yinlar: Rol o'ynash orqali to'g'ri va noto'g'ri xatti-harakatlarni tushunishga yordam berish.
- Ko'rgazmalar va suhbatlar: Mashg'ulot davomida ko'rgazma va suhbatlar orqali axloqiy mavzularni muhokama qilish.
- Quvvatlash va taqdirlash: O'quvchilarni yaxshi xulq-atvorlari uchun rag'batlantirish, bu ularning xulq-atvorini mustahkamlashga yordam beradi.

7.3. Aqliy tarbiya, Jismoniy tarbiya. Estetik tarbiya. Ekologik tarbiya.

Iqtisodiy tarbiya. Huquqiy tarbiya.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini har tomonlama rivojlantirish uchun bir qancha tarbiyaviy yo'nalishlar mavjud. Ular o'quvchilarning aqliy, jismoniy, estetik, ekologik, iqtisodiy va huquqiy tarbiyasini qamrab oladi. Har bir yo'nalishning o'ziga xos ahamiyati va tarbiyaviy yondashuvlari mavjud.

1. Aqliy tarbiya va tafakkurni shakllantirish.

Aqliy tarbiya – bolalarda aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish va tafakkurni shakllantirishga qaratilgan jarayon. Bu tarbiya orqali bolalarning mustaqil fikrlash qobiliyati, mantiqiy tafakkuri va umumiy bilim saviyasi rivojlanadi. Aqliy tarbiyaga quyidagilar kiradi:

- Muammolarni hal qilish ko‘nikmasini shakllantirish: Bolalarni turli masalalar ustida ishlash orqali ularning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish.
- Kitobxonlik: Darsdan tashqari kitob o‘qish bolalarda tafakkurni rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi.
- Savodxonlik: Yozuv va o‘qishdagi aniqlik va tezlikni oshirish orqali miyaning faolligini kuchaytirish.

Aqliy tarbiya:

- Mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi.
- Bilim olishga bo‘lgan qiziqishni oshiradi.
- O‘quvchilarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

2. Jismoniy tarbiya va jismoniy jihatdan to‘g‘ri rivojlanish.

- Sport mashg‘ulotlari: Jismoniy mashqlar, har xil sport turlari bolalarni sog‘lom saqlash va jismoniy salohiyatlarini oshirishga yordam beradi.
- Gimnastika va o‘yinlar: Harakatli o‘yinlar va gimnastika mashg‘ulotlari bolalarning rivojlanishiga yordam beradi.
- Sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha bilimlar: To‘g‘ri ovqatlanish, gigiyena va sportning ahamiyati to‘g‘risida tushunchalar berish.

Jismoniy tarbiya bolalarning:

- Harakat koordinatsiyasini yaxshilaydi.
- Sportga qiziqishini oshiradi.
- Sog‘lom odatlarni shakllantirishga yordam beradi.

3. Estetik tarbiya. Estetik tarbiya bolalarda go‘zallikni his qilish, estetik didni shakllantirish va badiiy ijodga qiziqish uyg‘otishga qaratilgan. Estetik tarbiyada quyidagilar muhim ahamiyatga ega:

- San‘at va adabiyotga bo‘lgan qiziqishni oshirish: O‘quvchilarni musiqa, tasviriy san‘at, adabiyot va teatr bilan tanishtirish orqali ularning estetik his-tuyg‘ularini rivojlantirish.
- Tabiatni kuzatish: Tabiatdagi go‘zallikni his qilish va tabiatning go‘zal manzaralarini qadrlashni o‘rgatish.

- Qo'llanma san'at: Rasm chizish, qo'lda ishlangan buyumlar tayyorlash orqali ijodiy fikrlash va estetik hislarni rivojlantirish.

Estetik tarbiya insonning:

- San'atga, adabiyotga, musiqaga bo'lgan qiziqishini oshiradi.
- Go'zallikni tushunish va baholash qobiliyatini rivojlantiradi.
- Badiiy ijod va ijodkorlik qobiliyatlarini o'stiradi.

4. Ekologik tarbiya. Ekologik tarbiya o'quvchilarda tabiatni himoya qilish va uning boyliklarini asrashga bo'lgan mas'uliyat hissini shakllantirishga qaratilgan. Bu jarayon bolalarning ekologik madaniyatini rivojlantiradi:

- Ekologik bilimlarni o'rgatish: Tabiatning boyliklarini asrab-avaylash, suv, havo, o'simlik va hayvonlar dunyosini muhofaza qilish bo'yicha bilimlar berish.
- Amaliy darslar: Tabiat qo'ynida sayrlar uyushtirish, o'simlik va hayvonlarni parvarishlash orqali bolalarga tabiat va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirish.
- Axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish: Tabiatni sevish, unga hurmat bilan qarash, tabiatni asrab-avaylash axloqiy qadriyat sifatida bolalar ongiga singdiriladi.

Bu tarbiya orqali bolalar:

- Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunadi.
- Tabiiy resurslardan tejamkorlik bilan foydalanishni o'rganadi.
- Ekologik muammolarga nisbatan ongli yondashuvni shakllantiradi.

5. Iqtisodiy tarbiya. Iqtisodiy tarbiya bolalarga mehnatning ahamiyati va moddiy boyliklarni qadrlash, ularni ko'paytirishga qaratilgan mas'uliyat hissini uyg'otadi. Boshlang'ich sinflarda iqtisodiy tarbiyani quyidagilar orqali amalga oshirish mumkin:

- Mehnatning qiymatini tushuntirish: Bolalarga inson mehnati bilan yaratilgan buyumlar va boyliklar haqida tushunchalar berish.
- Mas'uliyatni his qilish: O'quvchilarda oiladagi iqtisodiy mas'uliyatni tushuntirish, energiya va resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.
- Oddiy iqtisodiy tushunchalar: Pul, mablag'lar, xarajatlar va daromadlar haqida asosiy tushunchalarni tushuntirish.

Iqtisodiy tarbiya:

- Mehnatning qadrini tushuntiradi.
- Pul va moddiy resurslarni tejashni o'rgatadi.
- O'quvchilarda iqtisodiy madaniyatni shakllantiradi.

6. Huquqiy tarbiya. Huquqiy tarbiya o'quvchilarga dastlabki huquqiy bilimlarni berish, ularning huquq va burchlarini tushuntirish, shuningdek, fuqarolik jamiyatidagi ishtirokini kengaytirish bilan bog'liq. Huquqiy tarbiya jarayonida:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan tanishtirish: Bolalarga konstitutsiya, fuqarolik jamiyati va davlat organlari haqida oddiy tushunchalarni berish.
- Huquqiy madaniyat: Bolalarga ularning huquqlari, majburiyatlari va qonunlarga rioya qilishning ahamiyatini tushuntirish.
- Siyosiy madaniyatni shakllantirish: Bolalarni fuqarolik burchlariga hurmat bilan qarash, siyosiy va huquqiy masalalarda faollik ko'rsatishga o'rgatish.

Bu tarbiya orqali bolalar:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari bilan tanishadi.
- Fuqarolik burchlarini o'rganadi.
- O'z huquqlari va burchlariga nisbatan mas'uliyatni his qiladi.

Bu yo'nalishlar bolalarda mustahkam asosni shakllantiradi, ularga hayotda zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni beradi.

Nazorat savollari:

- 1. Tarbiya va uning turlarini izohlang.**
- 2. Milliy ruhda tarbiyalashda nimalarga e'tibor qaratish lozim?**
- 3. Axloqiy tarbiyaning asosiy mqsadi nima?**
- 4. Jismoniy tarbiyaning ahamiyati haqida gapiring.**
- 5. Estetik va huquqiy tarbiy deganda nimani tushunasiz?**

VIII BOB

TARBIYANING UMUMIY METODLARI

Tarbiyadagi eng katta xato, o‘ta shoshqaloqlikdir.

J. Sh. Russo

Reja:

1. Tarbiyaning umumiy metodlari haqida tushuncha. Tarbiya metodlari tavsifi.
2. Tarbiya metodlarini tanlab olish shartlari.

Tayanch tushunchalar: *tarbiya, metod, tushuntirish, ishontirish, mukofotlash, jazolash, refleksiya.*

8.1. Tarbiyaning umumiy metodlari haqida tushuncha. Tarbiya metodlari tavsifi.

Tarbiyaning umumiy metodlari o‘quvchilarni ma’naviy, axloqiy, intellektual, jismoniy va estetik jihatdan shakllantirishda ishlatiladigan pedagogik usullar majmuasidir. Bu metodlar tarbiya jarayonida o‘qituvchilar va tarbiyachilar tomonidan bolalarning xarakterini shakllantirish, ijtimoiy munosabatlarni o‘rgatish va axloqiy qadriyatlarni singdirish uchun qo‘llaniladi. Quyida tarbiyaning asosiy umumiy metodlari va ularning turlari haqida tushuncha keltiriladi.

1. Ishontirish va tushuntirish metodi.

Maqsadi: Bolalarning axloqiy qadriyatlarni tushunishi va qabul qilishini ta’minlash.

Bu metodda tarbiyachi bolalarga turli hodisalar, voqea-hodisalar, axloqiy qoidalar va ijtimoiy normalarni tushuntirib beradi. Tarbiyachi o‘z so‘zi orqali o‘quvchiga tushuntirish, ma’lumot berish yoki uni qaysidir axloqiy me’yorlarni qabul qilishga ishontiradi. Bunda quyidagi usullar qo‘llaniladi:

- Tushuntirish va izohlash: Bu usul orqali tarbiyachi axloqiy me’yorlar va xulq-atvor qoidalarini bolalarga izohlaydi.

- Ma’ruza va suhbatlar: Tarbiyaviy ma’ruzalar va suhbatlar o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi.

- Axloqiy mavzulardagi hikoyalar va hayotiy misollar: Tarbiyaviy ma'lumotlarni real hayotdagi voqealar bilan bog'lab tushuntirish, o'quvchilarni ma'naviy jihatdan yetuk qilishga yordam beradi¹⁹.

Tavsifi: Bu metod orqali o'qituvchi o'quvchilarga axloqiy tushunchalar haqida bilim berib, ularning ongiga ijobiy xulq-atvor me'yorlarini singdiradi. Tarbiyachi axloqiy qoidalarni misollar orqali tushuntiradi va o'quvchilarni to'g'ri yo'lga boshlaydi.

2. Rag'batlantirish va jazolash metodi.

Maqsadi: Ijobiy xulqni qo'llab-quvvatlash va salbiy harakatlarni bartaraf etish.

Rag'batlantirish va jazolash bolalarda to'g'ri xulq-atvorni shakllantirishning eng samarali metodlaridan biri hisoblanadi. Rag'batlantirish o'quvchining yaxshi xulqini mustahkamlaydi, jazolash esa noto'g'ri harakatlardan qaytaradi. Bu metod orqali tarbiyachi o'quvchiga:

- Maqto'v va mukofotlar: Yaxshi xulq-atvor uchun beriladigan mukofotlar o'quvchini ijobiy harakatlarni davom ettirishga undaydi.

- Og'zaki ogohlantirish yoki tanbeh: Yomon xulq-atvor uchun og'zaki ogohlantirish o'quvchini xatolarini anglashga undaydi.

- Disiplin choralari: Ma'lum qoidalarga rioya qilinmasa, jazo sifatida ma'lum cheklovlar yoki sanksiyalar qo'llanilishi mumkin²⁰.

Tavsifi: Rag'batlantirish o'quvchilarning yaxshi harakatlarini kuchaytiradi va ularga maqto'v, mukofot berish orqali ijobiy natijaga erishish motivatsiyasini oshiradi. Jazolash esa intizomni mustahkamlash vositasi sifatida salbiy xulq-atvorni tuzatishga qaratilgan.

3. O'rnak ko'rsatish metodi.

Maqsadi: O'quvchilarga axloqiy namuna ko'rsatish orqali ularni tarbiyalash.

O'rnak ko'rsatish orqali tarbiyachi yoki kattalar bolalar uchun to'g'ri xulq-atvor, munosabat va qadriyatlar namunasini ko'rsatadi. Bolalar kattalar xulq-atvorini kuzatish va takrorlash orqali axloqiy me'yorlarni o'rganadi.

---

¹⁹ Vaytinasi, I. A. Tarbiya metodlari va usullari. T., O'qituvchi, 1987.

²⁰ Makarenko, A. S. Pedagogik poema. M.: Pedagogika, 1935.

- O'qituvchining o'rnakligi: O'qituvchi o'zining xulq-atvori bilan o'quvchilarga yaxshi namuna bo'lishi kerak.

- Ota-onalar va jamiyatdagi boshqa yetuk shaxslar: Ota-onalar va kattalar, shuningdek, jamiyatda tan olingan shaxslar bolalarga o'rnak bo'ladi²¹.

Tavsifi: Kattalar (ota-onalar, o'qituvchilar) o'z hayotiy tajribalari va axloqiy fazilatlarini bilan bolalarga o'rnak bo'ladi. Bolalar kattalarning xulq-atvorini o'rganadi va o'z hayotida ularga taqlid qiladi.

4. Amaliy mashg'ulotlar va faoliyat metodi.

Maqsadi: Amaliy faoliyat orqali tarbiyaviy maqsadlarga erishish.

Bolalarning tarbiyasida ularni amaliy mashg'ulotlarga jalb qilish katta ahamiyatga ega. Bu metod bolalarni o'z harakatlari orqali ma'lum bir xulq-atvor yoki qadriyatni o'zlashtirishga undaydi. O'quvchilar:

- Amaliy faoliyatlar: Mehnat mashg'ulotlari, guruh ishlari, qo'lda tayyorlanadigan buyumlar orqali o'z malakalarini rivojlantiradi.

- Tajriba va o'yinlar: Rol o'ynash yoki tajriba qilish orqali o'quvchilar o'z amaliy ko'nikmalarini oshiradi va axloqiy tushunchalarni o'rganadi²².

Tavsifi: Bolalar amaliy faoliyatda ishtirok etib, o'z qobiliyatlarini namoyish qiladi va axloqiy me'yorlarni amalda qo'llaydi. Mehnat va jamoaviy ishlar orqali ular muloqot va hamkorlikni o'rganadi.

5. Nazorat va o'zini tahlil qilish metodi.

Maqsadi: O'quvchilarni o'z harakatlarini nazorat qilish va tahlil qilishga o'rgatish.

Bu metodda tarbiyachilar o'quvchilarning xulq-atvori va tarbiyaviy faoliyatini nazorat qiladi. O'quvchilar o'z harakatlarini tahlil qilib, ular uchun javobgar bo'lishni o'rganadi. Bu metod orqali:

- Davriy nazorat va baholash: O'quvchilarning xulq-atvori muntazam ravishda baholanadi.

- O'z-o'zini nazorat qilish va tahlil qilish: O'quvchilar o'z harakatlarini baholab, xatolarini tan olish va ularni tuzatishni o'rganadi²³.

---

²¹ Bandura, A. Social Learning Theory. New York: General Learning Press, 1977.

²² Dewey, J. Experience and Education. New York: Macmillan, 1938.

²³ Bronfenbrenner, U. The Ecology of Human Development. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

Tavsifi: Bu metod o'quvchilarda o'z harakatlariga tanqidiy yondashish ko'nikmasini rivojlantiradi. Ular o'z xulqini nazorat qilish va uni tuzatishga o'rgatiladi.

6. Muammoli ta'lim va refleksiya metodi.

Maqsadi: O'quvchilarning mustaqil fikrlashi va muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish.

Muammoli ta'lim metodi orqali bolalar o'zlari oldida turgan muammolarni yechishga o'rganadi. Bu metod bolalarning mustaqil fikrlashini, ijodkorligini va o'zini tahlil qilish ko'nikmasini rivojlantiradi. Refleksiya orqali o'quvchilar o'z o'qish jarayonini va xulq-atvorini tahlil qiladi.

- Muammoli topshiriqlar: O'quvchilarga muammolarni hal qilish uchun vazifalar beriladi.

- Refleksiya va fikr almashish: O'quvchilar o'z tajribalarini tahlil qilib, xatolarni tushunadi va kelajakda ularni tuzatishga harakat qiladi²⁴.

Tavsifi: O'quvchilar muammoli vaziyatlarni tahlil qilib, mustaqil ravishda yechim topishga harakat qiladi. Bu jarayon ularning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi.

Tarbiyaning umumiy metodlari bolalarda nafaqat bilim va ko'nikmalarni, balki axloqiy va ma'naviy fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan. Ushbu metodlar bolalarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlab, ularni jamiyatda o'z o'rnini topa oladigan, axloqiy yetuk shaxs bo'lib voyaga yetishga yordam beradi.

8.2. Tarbiya metodlarini tanlab olish shartlari.

Metodning ijobiy va salbiysi bo'lmaydi, tarbiya jarayonida ma'lum yo'lni yuqori darajadagi samarali va samarasiz deya baholash mumkin emas. Metodning samaradorligini u qo'llanilayotgan sharoit nuqtai nazaridan baholash mumkin.

Tarbiya metodlarini maqsadga muvofiq tanlash bir qator omillarga bog'liq:

---

²⁴ Polya, G. How to Solve It. Princeton University Press, 1945.

Tarbiyaning maqsad va vazifalari. Tarbiyaning maqsad va vazifalari. Maqsad nafaqat metodlarni oqlaydi, balki ularni aniqlab beradi. Maqsad qanday bo'lsa, unga erishish metodlari unga muvofiq bo'lishi zarur.

Metodlarni tanlashda asosiy e'tibor qo'yilgan maqsad va vazifalarga qaratiladi. Tarbiya jarayonida tarbiyachining asosiy maqsadi nimaga erishmoqchi ekani metod tanlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Tarbiya mazmuni. Unutmaslik kerakki, aynan bitta vazifa turli xil fikrlar bilan to'ldirilgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun metodlarni umuman mazmun bilan emas, balkianiq fikr bilan bog'lash g'oyat muhimdir.

Tarbiya jarayonida beriladigan mazmun metodlarni tanlashda muhim omil hisoblanadi. Qaysi axloqiy qoidalar yoki bilimlar berilayotgani metod tanlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tarbiyalanuvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish. U yoki shunga o'xshash vazifalar tarbiyalanuvchilarning yoshi bilan bog'liqlikda amalga oshiriladi. Aytaylik, mas'uliyat tuyg'usini boshlang'ich ta'lim, o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida ta'lim olayotgan o'quvchilarda hai shakllantirish mumkin. Biroq har bir bosqichda mazkur sifatni shakllantirish borasida turli metodlar qo'llaniladi.

Bolalarning yosh xususiyatlari ham metodlarni tanlashda katta ahamiyatga ega. Kichik yoshdagi bolalarga ta'lim berish usullari katta yoshdagi bolalarga nisbatan o'zgacha bo'ladi.

- Shart: Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tushuntirish va o'rnak ko'rsatish metodlari samarali bo'lishi mumkin, chunki bu yoshdagi bolalar kattalarning xulq-atvorini kuzatib, ularni takrorlaydi.

Tarbiyalanuvchilarning individual o'ziga xosliklari. Umumiy metodlar, umumiy dasturlarning o'zi tarbiyaviy o'zaro ta'sir etishning asosi bo'la olmaydi. Ularga individual va shaxsiy tuzatishlar kiritish zarur. Insonparvar pedagog har bir shaxs o'ziga xosligini rivojlanishiga, o'ziga xosligini saqlashga, o'zining "Men"ini ro'yobga chiqarishga imkon beradigan metodlarni qo'llashga harakat qiladi.

Har bir o'quvchining individual xususiyatlari – xarakteri, qiziqishlari, ehtiyojlari, qobiliyatlari va ma'naviy darajasi ham metodlarni tanlashga ta'sir qiladi.

O'quvchilarning tarbiya jarayonidagi ishtiroki va motivatsiyasi metod tanlashda muhim o'rin tutadi. Agar bolalar faol bo'lib, ta'limga katta qiziqish bildirsa, interaktiv va ijodiy metodlar tanlanadi.

Tarbiyaviy shart-sharoitlar. Unga moddiy, psixofiziologik, sanitar-gigiyenikdan tashqari sinfda yuzaga keladigan munosabatlar: jamoadagi iqlim, pedagogik rahbarlik usuli va boshqalar tegishlidir. Ma'lumki, mavhum shart-sharoitlar bo'lmaydi, ular hamisha aniq. Ularning birlashuvi aniq holatlarda ko'rinadi. Tarbiya amalga oshadigan sharoit pedagogik vaziyatlar deb ataladi.

Tarbiya metodlarini tanlashda o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash sharoiti, o'quv muassasasining moddiy-texnik bazasi, ta'lim vositalari va resurslari ham inobatga olinadi.

Tarbiya vositalari. Tarbiya metodlari tarbiya jarayonining tarkibiy qismi sifatida yuzaga chiqadigan tarbiya vositalaridan tashkil topadi. Metodlar ular bilan mustahkam bog'langan va birgalikda qo'llaniladigan boshqa tarbiya vositalari ham mavjud. Masalan, metodlarni samarali qo'llash uchun zaruriy yordam beruvchi ko'rgazmali qurollar, tasviriy san'at asarlari va musiqa san'ati, ommaviy axborot vositalari.

Pedagogik malakani egallaganlik darajasi. Tarbiyachi odatda faqat o'zi biladigan va qo'llay oladigan metodlarni tanlab oladi. Ko'plab metodlar murakkab bo'lganligi bois, o'qituvchidan ko'p kuch ishlatishni talab etadi. Bunday mas'uliyatdan bo'yin tovlaydigan pedagoglar ularsiz faoliyatni tashkil etishga harakat qiladi. Natija esa turli obrazli, xilma-xil maqsad, vazifa, shart-sharoitlardan kelib chiqib metodlardan foydalanishga qaraganda past samaraga ega bo'ladi.

Har bir pedagogning o'ziga xos o'qitish uslubi bor. Pedagoglar o'z tajribasi, bilimlari va shaxsiy xususiyatlariga qarab tarbiya metodlarini tanlaydi.

Metodlarni tanlashda avvalgi tarbiya jarayonlarining samaradorligi va natijalarini tahlil qilish ham muhimdir. Qaysi metodlar oldingi darslarda samarali natija bergan bo'lsa, o'sha metodlar qayta qo'llaniladi.

Tarbiya vaqti. Qachonki, vaqt kam, maqsad esa katta bo'lsa, «kuchli harakatga keltiradigan» metodlar qo'llaniladi, qulay sharoitlarda esa, tarbiyaning «oddiy» metodlaridan foydalaniladi. Tarbiyani «kuchli harakatga keltiradigan» va «oddiy» metodlarga bo'linishi shartli: birinchisi tanbeh berish va majbur qilish bilan, ikkinchisi nasihat qilish va doimiy o'rgatish bilan bog'liq.

Kutiladigan natija. Metodni tanlayotganda, tarbiyachida muvaffaqiyatga erishishga nisbatan ishonch bo'lishi kerak. Buning uchun qo'llanilayotgan metod qanday natijaga olibkelishini oldindan ko'ra bilish kerak.

Tarbiyani tashkil qilishda metodlarni tanlash muhim jarayon bo'lib, pedagoglar tarbiya jarayonining samaradorligini ta'minlash uchun turli metodlardan foydalanadi. Tarbiya metodlarini tanlashda bir qancha shart va omillar hisobga olinadi. Quyida tarbiya metodlarini tanlashda e'tibor beriladigan asosiy shartlar keltiriladi:

Tarbiyaning metodlarini tanlash o'quvchilarning yosh xususiyatlari, tarbiya maqsadi, pedagogning uslubi, o'quvchilarning motivatsiyasi va sharoitga qarab farqlanadi. Har bir metod bolalarning shaxsiy xususiyatlariga va tarbiya jarayonidagi aniq vazifalarga mos kelishi lozim. To'g'ri tanlangan metodlar tarbiya samaradorligini oshiradi va bolalarning to'g'ri rivojlanishiga xizmat qiladi.

Nazorat savollari:

- 1. Ishontirish va tushuntirish metodi nima?**
- 2. Muammoli ta'lim va refleksiya metodi haqida gapirib bering.**
- 3. Tarbiyaviy shart-sharoitlarni izohlab bering.**
- 4. Tarbiyalanuvchilarning individual o'ziga xosliklari nimada?**
- 5. Tarbiya vositalariga nimalar kiradi?**

IX BOB

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILAR JAMOASINI SHAKLLANTIRISH BOSQICHLARI.

*Haqiqiy ta'lim odamni odamiylikka
tayyorlashdir.*

N. I. Pirogov

Reja:

1. Jamoa haqida tushuncha.
2. O'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari.

Tayanch tushunchalar: *Jamoa, hamkorlik, mas'uliyat, kommunikatsiya, kolabratsiya, jamoa turlari, jamoani shakllantirish.*

9.1. Jamoa haqida tushuncha.

Jamoa — bu umumiy maqsad, qoidalar va tamoyillar asosida birgalikda ishlaydigan va o'zaro munosabatlar o'rnatadigan shaxslar guruhidir. Jamoa tarkibidagi a'zolar o'zaro hamkorlik qilish, bir-birini qo'llab-quvvatlash, mas'uliyatni bo'lishish orqali o'z maqsadlariga erishishga intiladi. Jamoa bir xil maqsad yo'lida faoliyat olib borayotgan kishilarning ijtimoiy birlashuvi sifatida ham ko'riladi.

Jamoaning asosiy belgilar

1. **Umumiy maqsad:** Jamoa a'zolari bir xil maqsad va vazifalar uchun birlashadi. Bu maqsad umumiy bo'lib, barcha jamoa a'zolari tomonidan tushunilgan va qabul qilingan bo'lishi kerak.

2. **Hamkorlik:** Jamoada a'zolar o'zaro yordam va bir-birini qo'llab-quvvatlash asosida ishlaydi. Ular bir-biriga ishongani va muammolarni birgalikda hal qilishga tayyor bo'lgani uchun samarali natijalar olinadi.

3. **O'zaro mas'uliyat:** Jamoa a'zolari nafaqat o'z ishlariga, balki butun jamoaning muvaffaqiyatiga javobgar bo'ladilar. Ular umumiy natijalarga erishish uchun o'z vazifalarini to'g'ri bajarishlari kerak.

4. **Kommunikatsiya:** Jamoada samarali muloqot qilish muhimdir. A'zolar bir-birlari bilan fikr almashishi, muammolarni muhokama qilishi va birgalikda qarorlar qabul qilishi kerak.

5. Qoidalar va qadriyatlar: Har bir jamoa o'zining ichki qoidalari va me'yorlarini shakllantiradi. Bu qoidalar a'zolar o'rtasidagi munosabatlar va ishlash usullarini belgilaydi.

Jamoa turlari

1. Formal jamoalar: Bu turdagi jamoalar tashkilot tomonidan tuzilgan va rasmiy qoidalar asosida faoliyat yuritadi. Masalan, ishchi guruhlar, sinflar, komissiyalar.

2. Norasmiy jamoalar: Bu jamoalar ijtimoiy munosabatlar asosida shakllanadi va tashkilot doirasidan tashqarida bo'lishi mumkin. Bu yerda maqsad ko'proq shaxsiy manfaatlar asosida shakllanadi, masalan, do'stlar guruhi yoki qiziqishlar klubi.

Jamoa rivojlanishining bosqichlari

Jamoa odatda quyidagi rivojlanish bosqichlaridan o'tadi:

1. Boshlang'ich bosqich: Jamoa yangi shakllangan bo'lib, a'zolar hali bir-birini yaxshi tanimaydi va umumiy qoidalariga moslashadi. Bu davrda jamoa maqsadlari va vazifalari tushuntiriladi.

2. Konflikt va o'zaro munosabatlar o'rnatish bosqichi: Bu bosqichda jamoa a'zolari bir-birining yondashuvlarini sinab ko'radi, ba'zi nizolar kelib chiqishi mumkin. Ammo bu jarayon jamoani mustahkamlashga xizmat qiladi.

3. Normativ bosqich: Jamoa o'zining umumiy qoidalari, tamoyillari va ish usullarini aniqlaydi. A'zolar o'zaro kelishib ishlaydi va samaradorlik ortadi.

4. Ishchi bosqich: Bu bosqichda jamoa a'zolari birgalikda muvaffaqiyatli ishlay boshlaydi. Hamkorlik kuchli bo'lib, jamoaning barcha a'zolari o'z o'rnini yaxshi biladi va ishni samarali bajaradi.

5. Yakuniy bosqich: Jamoa o'z maqsadlariga erishgach yoki loyihani muvaffaqiyatli yakunlagach, tarqalishi yoki yangi maqsadlar bilan yangilanib rivojlanishi mumkin.

Jamoaning ahamiyati

- **Maqsadga erishish:** Jamoa birgalikda ishlash orqali murakkab vazifalarni bajaradi va maqsadlarga tezroq erishadi.

- **Mas'uliyatni bo'lishish:** Jamoada har bir a'zo o'ziga berilgan vazifani bajaradi, bu esa umumiy mas'uliyatni bo'lishishga olib keladi.

- **O'zaro yordam:** Jamoa a'zolari bir-biriga yordam ko'rsatish orqali yutuqlarni orttiradi va o'zaro ishonch hosil qiladi.

- **Ijtimoiy rivojlanish:** Jamoa ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi, muloqot qilish, bir-birini tinglash va hamkorlik qilish ko'nikmalarini oshiradi.

Jamoa o'quv jarayonida, ish joylarida, ijtimoiy hayotda, tashkilotlar va boshqa turli sohalarda muvaffaqiyatga erishish uchun asosiy omil hisoblanadi.

9.2. O'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar jamoasini shakllantirish o'quv-tarbiyaviy jarayonning muhim qismi hisoblanadi. Bu jarayon jamoaviy munosabatlarni rivojlantirishga, hamkorlikka, o'zaro yordam va birgalikda ishlashga o'rgatishga qaratilgan. O'quvchilar jamoasi bosqichma-bosqich shakllanadi va har bir bosqichda turli tarbiyaviy vazifalar amalga oshiriladi. Quyida boshlang'ich sinf o'quvchilari jamoasini shakllantirishning asosiy bosqichlari bayon etiladi:

1. Jamoaning dastlabki shakllanish bosqichi:

Bu bosqich o'quvchilar ilk marotaba bir sinfga to'planganda boshlanadi. O'quvchilar bir-birini yaxshi tanimagan, o'zaro muloqotlar endi boshlanadigan davrdir. Ular sinfda o'z o'rnini aniqlashga harakat qiladi va guruh ichida dastlabki ijtimoiy munosabatlar shakllanadi.

- Vazifa: Bu bosqichda o'quvchilarda jamoaviy munosabatlarning asoslarini yaratish, o'zaro muloqot qilishga o'rgatish. O'qituvchi bu jarayonda yetakchi rol o'ynab, bolalarni o'zaro tanishtiradi, jamoaviy o'yinlar tashkil etadi.

- Metodlar: Guruhlarga bo'lib ishlash, tanishuv mashg'ulotlari, jamoaviy o'yinlar, rag'batlantirish orqali bir-biriga moslashuvni osonlashtirish.

2. O'zaro munosabatlar va qoidalar shakllanishi bosqichi:

Bu bosqichda o'quvchilar jamoa ichida qanday harakat qilish kerakligini o'rganadi va o'zaro munosabatlarning dastlabki qoidalarini shakllantiradi. Jamoada liderlar va faol a'zolar ajralib chiqadi, sinfning ichki strukturalari shakllanadi.

- Vazifa: O'quvchilarga jamoa ichida bir-biriga hurmat bilan munosabatda bo'lishni o'rgatish, umumiy qoidalarini belgilash va ularni kuzatib borish. Har bir o'quvchining sinfda o'z o'rnini topishiga yordam berish.

- Metodlar: Muloqot va hamkorlik mashg'ulotlari, muhokamalar, umumiy qoidalarini ishlab chiqish va ularni birgalikda qabul qilish, sinf liderlari bilan ishlash.

3. Jamoaning birlashish va mustahkamlash bosqichi:

Bu bosqichda o'quvchilar jamoaviy munosabatlarga yanada ko'proq jalb etiladi. Sinfda o'zaro yordam, bir-birini qo'llab-quvvatlash, birgalikda vazifalarni bajarish kuchayadi. Jamoa a'zolari bir-birining fikrlarini tinglashga va o'zaro kelishishga o'rganadi.

- Vazifa: O'quvchilar o'rtasidagi o'zaro yordam va qo'llab-quvvatlashni rivojlantirish, birgalikda maqsad sari harakat qilishni shakllantirish. Bu bosqichda o'quvchilar o'zaro mas'uliyatni ham anglay boshlaydi.

- Metodlar: Jamoaviy loyiha va topshiriqlar, guruhlarda ishlash, o'quvchilarning umumiy tadbirlarni birgalikda tashkil etishi, sinf yig'ilishlari va umumiy qarorlar qabul qilish jarayonlari.

4. Jamoaning rivojlanishi va mustaqillik bosqichi:

Bu bosqichda sinf o'quvchilari bir jamoa sifatida o'zaro mustaqil faoliyat yuritishni o'rganadi. O'quvchilar jamoaviy qarorlar qabul qilishda faol ishtirok etadi, bir-biriga yordam beradi va mas'uliyatli vazifalarni birgalikda bajarishga qodir bo'ladi.

- Vazifa: O'quvchilarda jamoaviy ishni mustaqil tashkil etish qobiliyatlarini rivojlantirish, o'zaro muammolarni hal qilish ko'nikmalarini mustahkamlash.

- Metodlar: Jamoaviy muammolarni hal qilish topshiriqlari, o'quvchilarning mustaqil loyihalar yaratishi, jamoaviy tadbirlar (masalan, sinfda teatr qo'yish yoki boshqa ijodiy loyihalar).

5. Jamoaning yetuklik bosqichi:

Bu bosqichda o'quvchilar o'rtasida o'zaro ishonch, hurmat, bir-birini qo'llab-quvvatlash kuchli rivojlangan bo'ladi. Jamoa ichida nizolar kam uchraydi va ularni

yechish ko'nikmalari shakllangan bo'ladi. Sinf o'zining umumiy qadriyatlari va an'alarini ishlab chiqqan bo'ladi.

- Vazifa: O'quvchilar o'rtasida ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytirish, birgalikda o'z-o'zini boshqarishni shakllantirish, jamoaning yetukligini saqlash va rivojlantirish.

- Metodlar: Sinf an'analari va umumiy loyihalarni davom ettirish, sinfni boshqarishda yetakchi o'quvchilarga ko'proq mas'uliyat berish, jamoaviy baholash va rag'batlantirish tizimlarini rivojlantirish.

Har bir bosqichda tarbiyachi o'quvchilarga kerakli yordam va yo'l-yo'riq ko'rsatib, ularning jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishi lozim.

Nazorat savollari:

- 1. Jamoaga ta'rif bering.**
- 2. Jamoaning turlari qaysilar?**
- 3. Jamoaning rivojlanish bosqichlarini sanab bering.**
- 4. Jamoani shakllantirish va boshqarish deganda nimani tushunasiz?**
- 5. O'zaro munosabatlar va qoidalar shakllanishi bosqichi haqida gapirib bering.**

X BOB

TA'LIM MUASSASASI MENEJMENTI

Tarbiyadagi eng katta xato o'ta shoshqaloqlikdir.

J.J.Russo

Reja:

1. Ta'lim muassasasi menejmenti haqida tushuncha. Ta'lim muassasasini boshqarish.
2. Ta'lim muassasasi ustavi – rahbarlik va boshqaruv tizimini aniqlovchi hujjat sifatida.
3. Ta'lim muassasasining ichki boshqaruvi. Ta'lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish. Ta'lim sifati monitoringi.

Tayanch tushunchalar: *Ta'lim muassasasi, menejment, menejment turlari, boshqaruv, ichki boshqaruv, ustav, direktor, pedagogik kengash, ta'lim sifati.*

10.1. Ta'lim muassasasi menejmenti haqida tushuncha. Ta'lim muassasasini boshqarish.

Ta'lim muassasasi menejmenti — bu ta'lim muassasasini samarali boshqarish va uning faoliyatini tashkil etish jarayoni bo'lib, o'qitish va tarbiyalash jarayonini rejalashtirish, nazorat qilish, muassasa maqsadlariga erishishni ta'minlash, resurslarni boshqarish kabi faoliyatlarni o'z ichiga oladi. Ta'lim muassasasi menejmenti zamonaviy ta'lim tizimining muhim qismi hisoblanadi va ta'lim sifatini yaxshilash, o'qituvchilar va o'quvchilar imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Ta'lim muassasasida menejment quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Ma'muriy boshqaruv. Ta'lim muassasasining ma'muriy boshqaruvi direktordan va uning yordamchilaridan iborat bo'lib, muassasaning kundalik ishlarini tashkillashtirish, kadrlar va o'quv jarayonini boshqarishni amalga oshiradi.

- Vazifalari: Kadrlarni boshqarish, dars jadvalini tuzish, o'quv jarayonini tashkil qilish, o'quv-tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish va amalga oshirish, nazoratni olib borish.

2. Pedagogik menejment. Bu ta'lim jarayonini tashkil qilish va o'quv jarayonining sifatini oshirishga qaratilgan menejment turidir. Pedagogik menejmentning maqsadi – sifatli ta'lim va tarbiya jarayonini ta'minlash.

- Vazifalari: Ta'lim va tarbiya jarayonini nazorat qilish, o'qituvchilarning professional rivojlanishini ta'minlash, dars sifatini tahlil qilish, ta'limdagi yangiliklarni joriy etish, ilg'or tajribalarni o'rganish va tatbiq qilish.

3. Moliyaviy menejment. Bu ta'lim muassasasidagi moliyaviy resurslarni boshqarish va ularni samarali ishlatishni nazorat qilishdir. Moliyaviy menejment moliyaviy barqarorlik va muassasaning rivojlanishi uchun muhimdir.

- Vazifalari: Budjet mablag'larini rejalashtirish va ulardan samarali foydalanish, mablag'lar manbalarini kengaytirish, davlat va nodavlat homiyliklarni jalb qilish, muassasaning moliyaviy hisobotlarini tayyorlash va boshqarish.

4. Strategik menejment. Strategik menejment ta'lim muassasasining uzoq muddatli maqsadlarini belgilaydi va ularga erishish uchun strategiyalarni ishlab chiqadi. Bu muassasaning istiqbolli rivojlanishini ta'minlashga yo'naltirilgan boshqaruv turi hisoblanadi.

- Vazifalari: Uzoq muddatli maqsadlarni belgilash, rivojlanish rejalari ishlab chiqish, raqobatbardoshlikni ta'minlash, yangi texnologiyalarni joriy etish, ta'lim sifatini oshirish bo'yicha strategiyalar ishlab chiqish.

5. Innovatsion menejment. Zamonaviy ta'lim jarayonida innovatsiyalarni joriy etish va ularni boshqarish zarur. Innovatsion menejment yangi texnologiyalar va metodlarni ta'lim jarayoniga kiritish va samaradorligini oshirishga qaratilgan.

- Vazifalari: Ta'limdagi innovatsion yondashuvlarni aniqlash va tatbiq etish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, ta'lim metodologiyalarini yangilash, o'qituvchilarni yangi texnologiyalardan foydalanishga tayyorlash.

6. O'quv-tarbiyaviy jarayon menejmenti. O'quv-tarbiyaviy jarayonni rejalashtirish va tashkil etish muhim qismidir. Bunda o'quvchilar uchun eng samarali ta'lim va tarbiya usullari tanlanadi, dars jarayonlari rejalashtiriladi va nazorat qilinadi.

- Vazifalari: Dars jarayonlarini rejalashtirish, o'quv dasturlarni ishlab chiqish, o'quvchilarning rivojlanishini nazorat qilish, ularning axloqiy va ma'naviy tarbiyasiga e'tibor qaratish.

7. Sifat menejmenti. Ta'lim muassasasining boshqaruvida sifat menejmenti ta'lim sifatini boshqarish va uni uzluksiz oshirishga qaratilgan jarayon hisoblanadi. Sifat menejmenti o'quvchilar natijalari va o'qituvchilar samaradorligi bilan chambarchas bog'liq.

- Vazifalari: Ta'lim sifatini baholash, nazorat qilish, o'qituvchilarning ish faoliyatini tahlil qilish, o'quv jarayonida yuzaga kelgan muammolarni aniqlash va ularni hal qilish bo'yicha choralar ko'rish.

8. Ota-onalar va jamoatchilik bilan hamkorlik.

Ta'lim muassasasining faoliyati faqatgina o'qituvchi va o'quvchilarga bog'liq emas. Bu jarayonda ota-onalar va jamoatchilikning ishtiroki ham muhim. Ota-onalar bilan samarali hamkorlik ta'lim sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

- Vazifalari: Ota-onalar bilan doimiy aloqani yo'lga qo'yish, ularni ta'lim jarayoniga jalb etish, o'quvchilarning rivojlanishidagi mas'uliyatni bo'lishish, ota-onalarning fikrini inobatga olish.

9. Kadrlar menejmenti.

Ta'lim muassasasida ishlaydigan kadrlarning malakasi va samaradorligi ta'lim sifatiga bevosita ta'sir qiladi. Kadrlar menejmenti orqali o'qituvchilar va yordamchi xodimlarning ishlashini boshqarish va ularni rivojlantirish muhimdir.

- Vazifalari: O'qituvchilarni malakasini oshirish, motivatsiya tizimlarini joriy etish, kadrlarni tanlash va ularni ish faoliyatini baholash.

Ta'lim muassasasi menejmenti ko'plab jarayonlarni o'z ichiga oladi va uning samaradorligi ta'lim sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Menejmentning maqsadi — ta'lim jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etish, o'quvchilarning rivojlanishi uchun barcha sharoitlarni yaratish va ta'lim muassasasini raqobatbardosh qilishdan iborat. To'g'ri yo'lga qo'yilgan boshqaruv ta'lim tizimi samaradorligini oshirishga, muassasa maqsadlariga muvaffaqiyatli erishishga xizmat qiladi.

Ta'lim muassasasini boshqarish — bu ta'lim jarayonini samarali tashkil qilish, boshqaruv tizimini yo'lga qo'yish va ta'lim sifatiga mas'ul bo'lgan jarayonlarning to'liq nazoratini o'z ichiga oluvchi murakkab tizimdir. Ta'lim muassasasining boshqaruv jarayoni muassasaning barcha bo'limlari va xodimlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni ta'minlaydi va muassasaning uzoq muddatli maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan.

Ta'lim muassasasini boshqarishning asosiy jihatlar:

1. Ma'muriy boshqaruv: Bu jarayonda muassasaning kunlik faoliyati, o'quv jarayonining tashkil etilishi va xodimlarning ish faoliyatini nazorat qilish muhim ahamiyatga ega. Direktor va uning o'rinbosarlari ma'muriy boshqaruv jarayonlarini boshqaradilar.

2. Pedagogik boshqaruv: Ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash, darslarni rejalashtirish va ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan.

3. Moliyaviy boshqaruv: Ta'lim muassasasining moliyaviy resurslarini boshqarish, budjetni rejalashtirish va moliyaviy hisobotlarni tayyorlash jarayonlarini o'z ichiga oladi.

4. Innovatsion boshqaruv: Zamonaviy texnologiyalar va yangi ta'lim metodlarini joriy etish, o'qituvchilarning malakasini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashga qaratilgan strategiyalar ishlab chiqish.

5. Kadrlar menejmenti: O'qituvchilar va xodimlarning malakasini baholash, ularni tayyorlash va rivojlantirish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bu jarayon kadrlarni tanlash va ularni muassasa ichida joylashtirishni ham o'z ichiga oladi.

6. Sifatni boshqarish: Ta'lim sifatini nazorat qilish va baholash, o'quv jarayonining samaradorligini tahlil qilish va ta'lim muassasasining sifat ko'rsatkichlarini oshirish uchun zarur choralarni ko'rish.

10.2. Ta'lim muassasasi ustavi – rahbarlik va boshqaruv tizimini aniqlovchi hujjat sifatida.

Ta'lim muassasasi ustavi — bu ta'lim muassasasining huquqiy asoslarini belgilovchi va uning faoliyatini tartibga soluvchi asosiy hujjatdir. U ustav

muassasaning tashkiliy tuzilmasini, maqsadlari, vazifalari, huquqlari va majburiyatlarini belgilaydi. Ustavda keltirilgan qoidalar muassasaning ichki boshqaruvini tashkil etishda asosiy yo‘nalishlarni belgilaydi.

Ta’lim muassasasi ustavining asosiy elementlari muassasaning huquqiy va tashkiliy asoslarini belgilaydi, bu esa ta’lim jarayonini samarali tashkil qilish va boshqarishga yordam beradi. Quyida ustavning har bir asosiy elementining batafsil tavsifi keltirilgan:

1. Tashkilotning huquqiy maqomi

- **Rasmiy nomi:** Ta’lim muassasasining to‘liq va qisqacha nomi, uning turini ko‘rsatadi (masalan, maktab, kollej, universitet).

- **Yuridik manzil:** Muassasaning qonuniy manzili, bu muassasaning joylashuvi va yuridik hujjatlarda ko‘rsatilishi zarur.

- **Faoliyat yo‘nalishlari:** Muassasaning ta’lim yo‘nalishlari, o‘quv dasturlari va xizmat ko‘rsatish sohalari (masalan, umumta’lim, kasb-hunar ta’limi, ilmiy tadqiqot).

2. Ta’lim faoliyati maqsadlari

- **O‘qitish va tarbiya berish maqsadlari:** Ta’lim muassasasining asosiy maqsadlari, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish, tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish va ularni hayotga tayyorlash.

- **Vazifalar:** Muassasa tomonidan amalga oshirilishi lozim bo‘lgan vazifalar, jumladan, o‘quv dasturlarini ishlab chiqish, o‘quv jarayonini tashkil etish va pedagogik tadbirlarni o‘tkazish.

3. Rahbarlik tizimi

- **Rahbarlarning huquq va vazifalari:** Direktor va uning o‘rinbosarlarining rahbarlik, boshqaruv va ta’lim jarayonidagi mas’uliyatlari.

- **Boshqaruv organlari:** Pedagogik kengash, ilmiy kengash va boshqa boshqaruv organlarining roli, ularning vazifalari va tuzilishi.

- **Xodimlar:** Muassasa xodimlarining vazifalari, mas’uliyatlari va faoliyatlarini belgilash.

4. Kadrlar siyosati

- **O‘qituvchilar va xodimlarni tanlash:** O‘qituvchi va boshqa kadrlar uchun malaka talablari, tanlov jarayonlari va mezonlari.

- **Lavozimga tayinlash va ishdan bo‘shatish qoidalari:** Xodimlarni tayinlash tartibi, lavozimlar bo‘yicha ko‘rsatmalari va ish bilan ta‘minlash mexanizmlari.

5. Ta‘lim jarayoni

- **O‘quv dasturlari:** Ta‘lim muassasasida taqdim etiladigan o‘quv dasturlari va kurslar.

- **Ta‘lim shakllari:** Ta‘lim jarayoni shakllari (masalan, to‘g‘ri dars, seminar, laboratoriya mashg‘ulotlari) va metodlari.

- **O‘quvchilar uchun huquq va majburiyatlar:** O‘quvchilarning ta‘lim olishi va ularga qo‘yilgan talablar, shuningdek, ta‘lim jarayoni davomida o‘z majburiyatlarini qanday bajarishlari kerakligi haqida ma‘lumot.

6. Moliyaviy faoliyat

- **Moliyaviy manbalar:** Ta‘lim muassasasining moliyaviy resurslari, o‘quv jarayonini moliyalashtirish uchun zarur bo‘lgan manbalar (davlat byudjeti, xususiy mablag‘lar, homiylik).

- **Mablag‘lardan foydalanish tartibi:** Moliyaviy mablag‘larni taqsimlash, foydalanish va hisob-kitob qilish qoidalari.

- **Hisob-kitob hujjatlari:** Moliyaviy faoliyatni belgilovchi hujjatlar (byudjet rejalari, hisob-kitoblar, hisobotlar) va ularni rasmiylashtirish tartibi.

Ta‘lim muassasasining ustavi ta‘lim jarayonini samarali tashkil qilishda muhim rol o‘ynaydi. U ustavda belgilangan qoidalar va tartiblarga muvofiq harakat qilgan holda, muassasa o‘z maqsadlariga erishishi, ta‘lim sifatini oshirishi va o‘quvchilarni hayotga tayyorlashda samarali ish olib borishi mumkin.

10.3. Ta‘lim muassasasining ichki boshqaruvi. Ta‘lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish. Ta‘lim sifati monitoringi.

Ta‘lim muassasasining ichki boshqaruvi ta‘lim jarayonini samarali tashkil etish va muassasa faoliyatini muvofiqlashtirishga qaratilgan jarayondir. Ichki boshqaruv o‘quv jarayonining har tomonlama rivojlanishi va muassasa maqsadlariga erishish uchun muhim ahamiyatga ega.

Ichki boshqaruvning asosiy jihatlar

1. Direktor va boshqaruv guruhi:

◦ **Direktor:** Ta'lim muassasasining rahbari bo'lib, muassasaning faoliyatini umumiy nazorat qiladi. U muassasaning ustavida belgilangan vazifalarini amalga oshirishda va ta'lim jarayonini tashkil etishda mas'uldir. Direktor ta'lim sifatini oshirish, kadrlar siyosatini rivojlantirish va muassasa rivojlanish strategiyasini amalga oshirishga qaratilgan.

◦ **O'rinbosarlar:** Direktorning o'rinbosarlari o'z mutaxassisliklari bo'yicha direktorning vazifalarini bajaradilar va ta'lim jarayonini yaxshilashga qaratilgan harakatlarni olib boradilar. Ular darslar, metodik ishlar, o'quvchilarni tarbiyalash va boshqa muhim masalalarda yordam beradilar.

2. Pedagogik kengash:

◦ Pedagogik kengash ta'lim muassasasining asosiy boshqaruv organlaridan biri hisoblanadi. U muassasaning ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarini muvofiqlashtirish va tahlil qilish maqsadida yig'iladidir.

◦ Vazifalari:

- Ta'lim dasturlarini va o'quv rejalari bilan tanishish.
- O'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi pedagogik aloqalarni rivojlantirish.
- Ta'lim sifatini nazorat qilish va uni oshirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqish.
- O'quvchilarning bilim darajasini baholash va ularni rivojlantirishga qaratilgan tadbirlarni rejalashtirish.

3. O'quvchilar bilan ishlash:

◦ Ichki boshqaruv jarayonida o'quvchilar bilan samarali ishlash juda muhimdir. O'quvchilar o'zlariga berilgan vazifalarni bajarish, ta'lim jarayonida faol ishtirok etish va o'z bilimlarini oshirishga mas'uldir.

◦ O'quvchilarni rag'batlantirish, ularga mustaqil fikrlash va o'zlarini namoyon qilish imkoniyatlarini yaratish, o'quv muhitini rivojlantirishga yordam beradi.

4. Xodimlar o'rtasida vazifalarni taqsimlash:

○ Ta'lim muassasasida xodimlar o'rtasida vazifalarni aniq va lo'nda taqsimlash boshqaruv samaradorligini oshiradi. Har bir xodim o'ziga berilgan vazifalar bo'yicha ishlaydi va bu jarayonda o'z bilim va ko'nikmalaridan foydalanadi.

○ O'qituvchilar va boshqa xodimlar o'rtasidagi o'zaro aloqa va hamkorlikni rivojlantirish muassasaning umumiy maqsadlariga erishishda muhim ahamiyatga ega.

5. Umumiy boshqaruv tamoyillari:

○ **Ijtimoiy mas'uliyat:** Barcha xodimlar o'z vazifalarini bajarishda ijtimoiy mas'uliyatni his qilishlari kerak. Ta'lim jarayonida o'quvchilar va ularning otionalari bilan muloqot o'rnatish muhimdir.

○ **Ochiqlik va shaffoflik:** Ta'lim muassasasida boshqaruv jarayonlari ochiq va shaffof bo'lishi kerak. Bu, xodimlar va o'quvchilar o'rtasida ishonchni mustahkamlashga yordam beradi.

○ **Inson resurslari rivoji:** Ta'lim muassasasining ichki boshqaruvi inson resurslarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi zarur. Xodimlar malakasini oshirish, ularni yangi bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlash muhimdir.

Ta'lim muassasasining ichki boshqaruvi ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlash va muassasaning maqsadlariga erishishda muhim rol o'ynaydi. Direktor, boshqaruv guruhi, pedagogik kengash va xodimlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik ta'lim sifatini oshirishga va o'quvchilarni hayotga tayyorlashga yordam beradi. Boshqaruv jarayonida ochiqlik, shaffoflik va mas'uliyat muhim tamoyillar sifatida qaralishi zarur.

Ta'lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan harakatlar to'plamidir. Metodik ishlar o'qituvchilarni malakasini oshirish, ta'lim jarayonining sifatini ta'minlash va o'quvchilarni yaxshi bilim olishga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

Metodik ishlarni tashkil etish

1. Metodik ishlar rejasini ishlab chiqish:

○ Metodik ishlar rejasini tayyorlashda muassasaning ta'lim maqsadlari, o'quv dasturlari va o'qituvchilarning ehtiyojlari hisobga olinadi.

- Rejaga ta'lim jarayonini takomillashtirish, yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish, o'qituvchilarning malakasini oshirish bo'yicha tadbirlar kiritiladi.

2. O'qituvchilarni malakasini oshirish:

- O'qituvchilarga doimiy ravishda o'quv seminarlar, treninglar va tajriba almashinuvi tadbirlari tashkil etiladi.
- O'qituvchilar o'rtasida tajriba almashinuvi orqali muvaffaqiyatli metodlarni tarqatish va muammolarni hal etish uchun birgalikda ish olib boriladi.

3. Pedagogik metodlarni tahlil qilish:

- O'qituvchilarning pedagogik metodlari va dars berish usullarini tahlil qilish va baholash jarayoni olib boriladi.
- Ta'lim jarayonida foydalanilayotgan metodlar samaradorligini oshirish va ularni yangilashga qaratilgan takliflar tayyorlanadi.

4. O'quv jarayonining monitoringi:

- Metodik ishlarning samaradorligini baholash uchun o'quv jarayonini monitoring qilish muhimdir.
- O'quvchilar bilim darajasi va o'qituvchilarning pedagogik faoliyatini nazorat qilish orqali ta'lim sifatini yaxshilash uchun choralar ko'riladi.

Ta'lim sifati monitoringi ta'lim muassasasining faoliyatini doimiy ravishda nazorat qilish va baholash jarayonidir. Ushbu jarayon ta'lim jarayonining samaradorligini tahlil qilish, muassasaning o'qitish va tarbiya berish sohasidagi maqsadlarini amalga oshirish uchun zarur choralarni ko'rishga qaratilgan.

Monitoringning asosiy yo'nalishlari

1. O'quv natijalarini baholash:

- O'quvchilarning bilim darajasi va ko'nikmalarini baholash maqsadida imtihonlar, testlar va boshqa baholash vositalari o'tkaziladi.
- O'quv natijalarini tahlil qilish orqali o'quvchilarning o'qituvchi tomonidan berilgan ma'lumotlarni qanday qabul qilishi va amalda qo'llashi aniqlanadi.
- O'quvchilarning bilim darajasini baholash o'quv jarayonining samaradorligini oshirish va o'quvchilarning qiyinlik darajasini aniqlash imkonini beradi.

2. O'qituvchilar faoliyatini baholash:

- O'qituvchilarning pedagogik mahorati, dars berish metodlari va o'quv jarayonidagi faoliyatini tahlil qilish orqali o'qituvchilarning professional rivojlanishiga yordam beriladi.

- O'qituvchilarni baholash jarayoni darslarning sifatini oshirish va o'qitish metodlarini takomillashtirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

- O'qituvchilarning ishlash faoliyati o'zaro baholash, shuningdek, ularning o'zaro hamkorlik va tajriba almashinuvi orqali takomillashtirilishi zarur.

3. Sifat ko'rsatkichlarini kuzatish:

- Ta'lim muassasasining umumiy sifat ko'rsatkichlarini nazorat qilish va monitoring qilish, masalan, o'quvchilarning bilim darajasi, darslarning sifat darajasi, o'quv dasturlarining mazmuni va ularning muvofiqligi.

- Monitoring jarayonida statistik ma'lumotlar va tahlillar asosida ta'lim muassasasining samaradorligini baholashga yordam beradigan ko'rsatkichlar aniqlanadi.

- Ta'lim sifatini oshirish maqsadida o'quvchilarning ijtimoiy, emosional va intellektual rivojlanishi monitoring qilinishi lozim.

Ta'lim sifati monitoringining ahamiyati

- Ta'lim sifati monitoringi ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi va ta'lim muassasasining strategik rivojlanish rejasini shakllantirishga yordam beradi.

- Monitoring orqali ta'lim sifatini baholash ta'lim muassasasida mavjud muammolarni aniqlash va ularni hal qilish choralarini ko'rishga imkon yaratadi.

Ta'lim sifati monitoringi ta'lim muassasasining o'quv jarayonini baholash va doimiy ravishda rivojlantirish uchun zaruriy vosita hisoblanadi.

Nazorat savollari:

1. Ta'lim muassasasi menejmenti deganda nimani tushunasiz?

2. Menejment turlarini sanab bering.

3. Ta'lim muassasasini boshqarishning asosiy jihatlari qaysilar?

4. Pedagogik kengashning vazifalari nima?

5. Ta'lim sifatini monitoring qilish deganda nimani tushunasiz?

XI BOB

BOSHLANG‘ICH TA’LIM PEDAGOGIKASIDA ENG QADIMGI DAVRLARDAN VII ASRGACHA TA’LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLARNING RIVOJLANISHI

*Yaxshilik va yomonlikni ajrata olish –
haqiqiy donolikdir. Suqrot*

Reja:

1. “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi tarixi” fanining maqsad va vazifalari.
2. Eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta’lim-tarbiya masalalari.
3. Ta’lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.

Tayanch tushunchalar: *Ta’lim, tarbiya, yodgorliklar, zardushtiylik, qadimgi davr, renessans davr, yangi davr boshlang‘ich ta’lim.*

11.1. “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi tarixi” fanining maqsad va vazifalari.

Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasida eng qadimgi davrlardan to VII asrgacha ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlarning rivojlanishi jamiyatning o‘zgarishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. O‘sha davrning pedagogik qarashlari asosan diniy, ijtimoiy va ma’naviy qadriyatlarga asoslangan bo‘lib, ularning asosiy maqsadi jamiyatning ehtiyojlariga mos ravishda bolalarni tarbiyalash edi.

1. Eng qadimgi davrlarda ta’lim va tarbiya

Eng qadimgi jamiyatlarda ta’lim va tarbiya masalalari ijtimoiy va hayotiy tajriba asosida amalga oshirilgan. Yozma manbalar paydo bo‘lmasidan oldin ham bolalarni tarbiyalash muhim ahamiyatga ega edi. Ushbu davrda ta’lim va tarbiya quyidagi maqsadlarni ko‘zlagan:

- **Amaliy bilimlar berish:** O‘g‘il bolalar ov qilish, hunarmandchilik va dehqonchilik sirlarini o‘rganishgan. Qiz bolalar esa uy-ro‘zg‘or ishlari, to‘qish, tikish va ovqat pishirish bilan shug‘ullanishgan. Bu davrda ta’lim asosan amaliy faoliyatga qaratilgan bo‘lib, unga o‘quv qo‘llanmalari yoki rasmiy dasturlar yo‘q edi.

• **Etik va axloqiy qadriyatlar:** Jamiyat tomonidan belgilangan axloqiy qoidalar va urf-odatlar bolalarga o'rgatilar edi. Ushbu qadriyatlar kelajak avlodga jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy me'yorlar asosida yashashni o'rgatgan.

2. Qadimgi sivilizatsiyalarda ta'lim-tarbiya

Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy va Yunonistonda ta'lim-tarbiyaning aniq tizimlari paydo bo'la boshlagan. Bu sivilizatsiyalarda diniy va yozma manbalar asosida bolalarni tarbiyalashga katta e'tibor qaratilgan.

• **Qadimgi Misr:** Misrda ta'lim asosan ibodatxonalarda, ruhoniylar tomonidan o'tkazilgan. Ular bolalarga diniy bilimlar, yozuv, san'at, astronomiya kabi fanlarni o'rgatgan. Bolalarning o'qish va yozishga e'tibor qaratilgan bo'lib, bu jamiyatning boshqaruv va ma'muriy tizimiga kirishga imkon yaratgan.

• **Mesopotamiya (Babil va Ossuriya):** Ushbu mintaqada ta'lim ibodatxonalarda va maxsus maktablarda berilgan. Ta'limning asosiy maqsadi diniy va huquqiy bilimlarni berishdan iborat bo'lgan. Bolalarga yozuv, huquq, astronomiya va matematika o'rgatilgan.

• **Qadimgi Hindiston:** Hind jamiyatida ta'lim va tarbiya diniy e'tiqodlarga asoslangan bo'lib, Brahmanlar (ruhiy rahbarlar) tomonidan amalga oshirilgan. Bu davrda Vedalar, Upanishadlar kabi diniy matnlar o'qitilgan va axloqiy tarbiya bilan bir qatorda ma'naviy o'sishga katta e'tibor berilgan. Ta'lim asosan bolalarning ruhiy va jismoniy o'sishini ta'minlashga qaratilgan edi.

• **Qadimgi Xitoy:** Xitoyda ta'lim va tarbiya Konfutsiy va Laozi kabi donishmandlar ta'siri ostida rivojlangan. Konfutsiy ta'limi axloqiy tarbiya, hurmat, adolat va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan bo'lib, o'z vaqtida Xitoy jamiyatida katta ta'sir ko'rsatgan. Xitoyda bolalarga yozuv, falsafa va adabiyot bilan bir qatorda axloqiy qadriyatlar ham o'rgatilgan.

• **Qadimgi Yunoniston:** Yunoniston ta'lim-tarbiyada nazariy bilimlarga katta e'tibor qaratilgan. Yunon pedagogikasi Sokrat, Aflotun va Arastuning fikrlari asosida rivojlangan bo'lib, ular axloqiy tarbiya, mantiqiy fikrlash va tafakkur rivojiga katta urg'u berganlar. Maktablarda bolalarga nafaqat amaliy fanlar, balki falsafa, matematika va san'at o'rgatilgan.

3. O'rta Osiyoda eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta'lim-tarbiya

O'rta Osiyo hududidagi qadimgi sivilizatsiyalarda ham ta'lim va tarbiya masalalariga katta e'tibor qaratilgan. Eng qadimgi yozma manbalarda ta'lim va tarbiya diniy va axloqiy qadriyatlarga asoslangan holda amalga oshirilgan.

• **Zardushtiylik ta'limoti:** O'rta Osiyoda eng qadimgi dinlardan biri bo'lgan zardushtiylikda ta'lim va tarbiya muhim ahamiyat kasb etgan. Zardushtiylikning asosiy maqsadi bolalarni ma'naviy jihatdan tarbiyalash, ularni to'g'rilik, halollik va adolatga o'rgatish edi. "Avesto" manbasida axloqiy qadriyatlar, insonning tabiat va jamiyat bilan munosabatlari, odob-axloq qoidalari keng yoritilgan.

• **Qadimgi Xorazm va So'g'diyona:** Bu mintaqalarda ham ta'lim va tarbiya muhim ahamiyat kasb etgan. Zardushtiylik ta'limoti bilan bir qatorda, bu hududlarda yozma manbalar asosida ta'lim berish amalga oshirilgan. Axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy me'yorlarga amal qilish ushbu jamiyatlarda bolalar tarbiyasining asosi bo'lgan.

4. VII asrgacha bo'lgan davrda ta'lim-tarbiyaning umumiy xususiyatlari

VII asrgacha bo'lgan davrda ta'lim-tarbiya din va axloqiy qadriyatlar asosida rivojlangan. Yozma manbalarda bolalarning rivojlanishi va ularni jamiyatda o'z o'rnini topishi uchun ta'limning muhimligi ta'kidlangan. Bu davrda ta'lim-tarbiya shaxsiy tajriba, amaliy bilimlar va ijtimoiy qadriyatlarga asoslanib olib borilgan.

«**Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi**» fanining asosiy maqsadi — boshlang'ich ta'limning rivojlanish tarixi, pedagogik yondashuvlar va metodlarni o'rganish orqali zamonaviy ta'lim jarayonini takomillashtirishdir. Ushbu fan ta'lim tizimidagi muhim bosqichlarni, o'qituvchilar va pedagogik usullarning shakllanish jarayonini, turli davrlar va mamlakatlardagi ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi.

Maqsadlari:

1. Boshlang'ich ta'lim tarixini o'rganish:

○ Har xil davrlarda ta'lim va pedagogikaning shakllanishi, rivojlanishi hamda ularning ta'lim tizimiga bo'lgan ta'sirini o'rganish.

- Dastlabki boshlang'ich ta'lim maktablarining paydo bo'lishi va ularning rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish.

2. Pedagogik g'oyalar va metodlarni o'rganish:

- Turli davrlar pedagoglarining g'oyalari, usullari va tajribalarini o'rganish hamda ularning bugungi kunga bo'lgan ahamiyatini baholash.

- Boshlang'ich ta'lim sohasida ishlatilgan klassik va zamonaviy pedagogik usullarni tadqiq qilish.

3. Pedagogika merosini o'zlashtirish:

- Tarixiy tajribalarni tahlil qilish orqali zamonaviy boshlang'ich ta'limga yangicha yondashuvlar ishlab chiqish.

- O'tmishdagi muvaffaqiyatli pedagogik amaliyotlar va ularning ta'lim tizimida qo'llanilishini tahlil qilish.

4. Ta'lim muassasalari tarixi bilan tanishish:

- Boshlang'ich ta'lim muassasalarining tashkil etilishi va ularning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini o'rganish.

- Ta'lim muassasalarining tashkil etilish tarixi, ularning ta'lim jarayoniga qo'shgan hissa haqida bilim berish.

Vazifalari:

1. O'quvchilarga bilim berish:

- Talabalarga boshlang'ich ta'lim tarixi, rivojlanishi, asosiy tamoyillari va yondashuvlari to'g'risida bilim berish.

- Boshlang'ich ta'limdagi muhim pedagogik shaxslar va ularning amaliyotlarini o'rgatish.

2. Tahliliy ko'nikmalarni shakllantirish:

- Talabalarga pedagogik usullar va ularning ta'sirini tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish.

- O'tmishdagi yondashuvlarning zamonaviy ta'limdagi o'rnini baholashni o'rgatish.

3. Boshlang'ich ta'lim sohasidagi innovatsiyalarni tushuntirish:

- Zamonaviy ta'lim tizimida qo'llanilayotgan yangi texnologiyalar va pedagogik yondashuvlarni o'rgatish va ularning tarixiy ildizlarini ko'rsatish.

4. Ta'lim tizimining rivojlanishiga ko'maklashish:

- O'tmishdagi tajribalar asosida zamonaviy boshlang'ich ta'limni rivojlantirishga ko'maklashish.

- Boshlang'ich ta'limning ahamiyati va ta'sirini tushuntirish, unga oid tarixiy yondashuvlardan foydalanish.

«Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi» fani boshlang'ich ta'limning rivojlanish yo'nalishlari va zamonaviy talablarga mos ravishda pedagogik usullarni rivojlantirishni maqsad qiladi.

Boshlang'ich ta'lim tarixi insoniyat sivilizatsiyasining dastlabki davrlaridan boshlab rivojlangan. Turli davrlarda ta'lim va pedagogikaning shakllanishi, o'zgargan ijtimoiy sharoitlar, ilm-fan taraqqiyoti va davlat siyosatiga bog'liq holda turli bosqichlarda o'zgarib bordi. Boshlang'ich ta'lim tarixini o'rganish bizga ta'lim tizimining qanday rivojlanganini va bugungi zamonaviy ta'lim tizimiga qanday yetib kelganini tushunishga yordam beradi.

1. Qadimgi davrda boshlang'ich ta'lim.

- Qadimgi Misr, Yunon va Rim: Bu davrlarda ta'lim tizimi asosan diniy ma'rifat, til va adabiyotga asoslangan. Yunon faylasufi Platon va Aristotelning g'oyalari ta'limning nazariy asoslarini rivojlantirdi. Yunonistonda boshlang'ich ta'lim asosan boy oilalarning bolalari uchun tashkil etilgan bo'lib, ularning jismoniy, aqliy va axloqiy rivojlanishiga e'tibor qaratilgan.

- Qadimgi Rim: Rimliklar ta'limni davlatning muhim qismi sifatida ko'rib, ma'rifatli fuqarolarni yetishtirishni asosiy maqsad deb bilishdi. Dastlabki ta'lim bolalarga o'qish, yozish va hisoblashni o'rgatishga qaratilgan edi.

2. O'rta asrlarda ta'lim.

- Diniy ta'lim tizimi: O'rta asrlarda Yevropada ta'lim asosan cherkovlar tomonidan boshqarilgan. Boshlang'ich ta'lim ko'p hollarda diniy bilimlarni o'rgatishga qaratilgan edi. Xristianlikka asoslangan maktablar va monastirlar

ta'limning asosiy markazlari bo'lib xizmat qildi. Ushbu davrda ko'proq o'qish va yozishni o'rgatish maqsad qilingan.

- Madrasalar: Islom dunyosida, ayniqsa Markaziy Osiyo, Fors va Arab mamlakatlarida, madrasalar ta'limning asosiy o'chog'i edi. Bu madrasalarda yosh bolalarga Qur'on o'qish, yozish, fiqh (islom huquqi), arab tili va boshqa fanlar o'rgatilgan.

3. Renessans davrida boshlang'ich ta'limning rivojlanishi.

- Renessans (XIV-XVII asrlar) davrida Yevropada ilm-fan va san'atning qayta jonlanishi bilan ta'lim tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Ta'lim ko'proq insonparvarlik, madaniyat va ilm-fanga asoslana boshladi. Boshlang'ich ta'lim maktablarida o'qish, yozish va arifmetikani o'rgatishga ko'proq e'tibor qaratilgan.

- Ushbu davrda Erazm Rotterdamskiy kabi gumanistlar ta'limning har bir kishi uchun muhimligini ta'kidlab, pedagogika tamoyillariga yangi yondashuvlar olib kirdi.

4. Yangi davr (XVIII-XIX asrlar).

- Johann Heinrich Pestalozzi (XVIII asr) va Friedrich Fröbel (XIX asr) boshlang'ich ta'limni tizimli va ilmiy asosda rivojlantirgan pedagoglar hisoblanadi. Pestalozzi boshlang'ich ta'limni bolalarning qobiliyatini rivojlantirish uchun tizimli ravishda tashkil etish kerakligini ta'kidlagan. Uning usullari butun dunyo bo'ylab boshlang'ich ta'limning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

- Fröbel “bolalar bog'chasi” (Kindergarten) tizimini joriy qildi va bolalar ta'limida o'yin, ijodkorlik va o'qituvchining rahbarlik qilishi kerakligini targ'ib qildi. Bu tamoyillar boshlang'ich ta'limning zamonaviy tizimida muhim rol o'ynaydi.

5. XX asr va zamonaviy boshlang'ich ta'lim.

- XX asrda ta'lim davlat siyosatining ajralmas qismiga aylandi va boshlang'ich ta'lim deyarli barcha mamlakatlarda majburiy bo'ldi. Jahon urushlari, inqiloblar va industrializatsiya ta'lim tizimining ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatini oshirdi.

- Maria Montessori boshlang'ich ta'limda bolalarning individual rivojlanishiga qaratilgan innovatsion metodlarini ishlab chiqdi. Uning usuli bolalar erkin tanlov qilishlari va o'z qobiliyatlariga ko'ra rivojlanishlari uchun sharoit yaratishni taklif qildi.

- Jon Dyüi (XX asr boshlarida) boshlang'ich ta'limni amaliy tajriba va faoliyatga asoslangan bo'lishini ta'kidlagan. U ta'limda demokratik yondashuvni joriy qilish va bolalarning erkin fikrlashini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlagan.

6. O'zbekistonda boshlang'ich ta'lim.

- O'zbekistonda boshlang'ich ta'lim XX asr boshlarida jadidchilik harakati bilan bog'liq ravishda rivojlandi. Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Behbudiy kabi jadidlar xalq maorifi va milliy ta'lim tizimini rivojlantirish uchun o'z hissalarini qo'shganlar. Ular maktablarda zamonaviy ta'lim dasturlarini joriy etishga intildilar va bolalarga o'qish, yozish, arifmetika va boshqa fanlarni o'rgatish kerakligini targ'ib qildilar.

- Mustaqillikdan keyin, O'zbekistonda boshlang'ich ta'lim tizimi davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Davlat tomonidan milliy qadriyatlar, til va tarixni o'rgatishga katta e'tibor qaratilgan.

Boshlang'ich ta'limning tarixi turli davrlar va mintaqalarda pedagogik g'oyalar, ijtimoiy-iqtisodiy omillar va davlat siyosati bilan chambarchas bog'liq. Har bir bosqich o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, zamonaviy ta'lim tizimining shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Boshlang'ich ta'lim maktablarining paydo bo'lishi va rivojlanishi ta'limning jamiyat hayotidagi rolini oshirdi va bugungi kunda har bir insonning ta'lim olish huquqini ta'minlashga qaratilgan tizimning shakllanishiga olib keldi.

11.2. Eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta'lim-tarbiya masalalari.

Eng qadimgi yozma yodgorliklar insoniyat sivilizatsiyasining dastlabki bosqichlarida ta'lim-tarbiya masalalarining qanday hal etilganini ko'rsatib beradi. Bu yodgorliklarda ko'pincha axloqiy, diniy, ijtimoiy va ilmiy bilimlar bilan bog'liq ko'rsatmalar, qoida va me'yorlar aks etgan. Ular orqali qadimgi jamiyatlarda tarbiya va ta'limning o'rni, mazmuni va shakllari haqida ma'lumot olish mumkin.

1. Qadimgi Mesopotamiya. Shumer yozuvlari (miloddan avvalgi 3000-2500-yillar): Eng qadimgi yozma yodgorliklar Shumer sivilizatsiyasiga tegishli bo'lib, unda diniy ko'rsatmalar, adabiy va matematik bilimlar aks etgan. Urukagina va Hammurapi qonunlari kabi yodgorliklarda davlat boshqaruvi, axloqiy qoidalar,

jinoyat va jazolar haqida ma'lumotlar mavjud. Ushbu qonunlar o'sha davrda ta'lim va tarbiyaning jamiyatdagi o'rnini ifoda etib, bolalarga axloqiy bilimlar va mehnatni o'rgatishga e'tibor qaratilgan.

- **Gilgamesh dostoni:** Bu yodgorlikda shaxsiy fazilatlar, do'stlik, axloq va ma'naviyat haqida darslar berilgan. Gilgamesh dostoni orqali bolalarga axloqiy, madaniy va hayotiy bilimlarni o'rgatish tarbiya jarayonining muhim qismi bo'lgan.

2. Qadimgi Misr. Misr piramidalari devor yozuvlari va "O'liklar kitobi": Ushbu yozma manbalarda ko'pincha diniy va axloqiy qoidalar, marosimlar, shaxsiy fazilatlar va axloqiy tarbiya haqida so'z boradi. Misrliklar bolalarga axloqiy fazilatlar va diniy qoidalarni o'rgatganlar, shuningdek, yuksak xulq-atvorni tarbiyalashda oilaviy tarbiya muhim o'rin tutgan.

- **Ptahhotepning pand-nasihatlari:** Bu eng qadimgi yozma axloqiy o'gitlardan biri bo'lib, ota-onalar va o'qituvchilar o'z farzandlariga hayotiy pand-nasihatlar berish orqali ularning axloqiy jihatdan rivojlanishiga katta e'tibor qaratgan.

3. Qadimgi Hindiston. Vedalar va Upanishadlar: Hindistonning eng qadimgi yozma manbalaridan biri bo'lgan Vedalarda axloqiy va diniy ta'limotlar aks etgan. Bu kitoblar bolalarga diniy qoidalar, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy vazifalarni o'rgatishga yo'naltirilgan. Upanishadlar orqali esa tafakkur va ruhiy tarbiya haqida ko'plab darslar berilgan.

- **Manu qonunlari:** Hind ijtimoiy hayotining asosiy qoidalarini belgilab bergan ushbu qonunlarda jamiyatning turli tabaqalariga tegishli bo'lgan axloqiy va ijtimoiy qoidalar berilgan. Bu qonunlar orqali bolalarga axloqiy me'yorlar, to'g'ri xulq-atvor va jamiyatda o'z o'rnini topish bo'yicha bilimlar o'rgatilgan.

4. Qadimgi Xitoy. Konfutsiy ta'limoti: Qadimgi Xitoyda ta'lim-tarbiya asosan Konfutsiy tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy qoidalariga asoslangan. "Lun'yu" asari orqali bolalarga insoniy fazilatlar, hurmat, itoat, oilaga sodiqlik va jamiyatga xizmat qilish fazilatlarini o'rgatilgan. Konfutsiy ta'limotida tarbiya va ta'lim maqsadi - ijtimoiy barqarorlik va axloqiy jamiyatni yaratish hisoblangan.

5. Qadimgi Gretsiya. Gomerning "Iliada" va "Odisseya" asarlari: Bu epik asarlar qadimgi Gretsiyada ta'lim-tarbiyaga katta ta'sir ko'rsatgan. Ushbu asarlarda

qahramonlik, fidoyilik, axloqiy qarorlar va qadr-qimmatni o'rganish muhim bo'lgan. Bolalar bu asarlar orqali axloqiy fazilatlar, harbiy bilimlar va shaxsiy jasoratni o'rganishgan.

- Platonning “Davlat” va “Tarbiyalash san'ati”: Platonning asarlari qadimgi Yunonistonda ta'limning ilmiy va falsafiy asoslarini rivojlantirgan. Bu asarlar bolalarni mantiqiy fikrlashga, axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatga o'rgatgan.

6. Qadimgi Rim. Tsitseronning asarlari: Tsitseron o'z asarlarida ta'lim va tarbiya haqida yozgan, jumladan, jamiyat uchun mas'uliyatni his qilish va vatanparvarlik g'oyalarini ilgari surgan. Rimda ta'lim jarayoni fuqarolarni ma'rifatli qilib yetishtirishga yo'naltirilgan edi, bunda axloqiy bilimlar ham muhim rol o'ynagan.

7. Qur'on va hadislarda ta'lim-tarbiya. Islom dini manbalari: Qur'on va hadislarda ta'lim-tarbiya masalalari keng yoritilgan. Bolalarga diniy bilimlar, axloqiy fazilatlar, halollik, rostgo'ylik va odob-axloq qoidalari o'rgatilgan. Bu manbalar tarbiya va ta'limning muhim poydevori hisoblanadi va hozirgi kunga qadar ko'plab jamiyatlarda ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib qolgan.

Qadimgi yozma yodgorliklar orqali ta'lim-tarbiya masalalari qanday hal etilganini ko'rish mumkin. Bu yodgorliklarda bolalarga axloqiy, diniy, va ijtimoiy bilimlarni berishga katta e'tibor qaratilgan. Diniy ta'lim, axloqiy qoidalar va shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish qadimgi jamiyatlarda tarbiyaning asosiy maqsadi bo'lgan. Bu qadimiy yodgorliklar zamonaviy ta'lim tizimining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

O'rta Osiyoda eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta'lim-tarbiya masalalari asosan axloqiy, diniy, madaniy va ijtimoiy qadriyatlarni o'rgatishga yo'naltirilgan. Bu hududning qadimgi tarixida paydo bo'lgan sivilizatsiyalar, shahar-davlatlar va madaniy markazlar ta'lim va tarbiyaning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Ushbu yodgorliklarda insonning axloqiy jihatdan yetuk bo'lishi, ijtimoiy me'yorlarga rioya qilishi va jamiyat uchun foydali shaxs bo'lib yetishishi maqsad qilib qo'yilgan.

1. Avesto. Avesto (miloddan avvalgi 1000-500 yillar): O'rta Osiyoda eng qadimgi yozma yodgorliklardan biri bo'lib, Zarathustraning diniy va axloqiy

ta'limotlarini o'z ichiga olgan. Bu asarda yaxshi fikr, yaxshi so'z va yaxshi amallar asosiy g'oya sifatida ilgari suriladi. Avestoda ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi - insonni ruhiy jihatdan pok bo'lishga, ezgulikni keng yoyishga va halol mehnat qilishga yo'naltirishdir. Zarathustraning ta'limotiga ko'ra, inson ezgulik va yomonlik o'rtasida tanlov qilish imkoniyatiga ega bo'lishi, ezgulikni tanlab, hayotida amalga oshirishi kerak. Bu qadriyatlar o'sha davrdagi ta'lim-tarbiya jarayonining asosini tashkil qilgan.

- Avestoda bolalarga diniy va axloqiy bilimlarni berish orqali ularga jamiyatda ijtimoiy rol o'ynash, halollik va mehnatsevarlik kabi fazilatlarni singdirish maqsad qilingan. Shuningdek, tabiatni asrab-avaylash, ekin ekish va mehnat qilish, ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish kabi ko'rsatmalar ham mavjud bo'lgan.

2. So'g'd yozuvlari. So'g'd davrida yaratilgan yozma yodgorliklar ta'lim-tarbiya jarayonida madaniyat va savdo aloqalarining muhimligini aks ettiradi. So'g'd savdogarlari va ilm-fan sohasida ilg'or kishilar bilim almashinuvi va tarbiya masalalariga katta e'tibor qaratgan. Ularning yozma yodgorliklarida axloqiy qadriyatlar, madaniy an'analar va shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish ta'lim jarayonining asosiy qismi bo'lgan. Bolalarga kasbiy bilimlarni o'rgatish va ularni jamiyat hayotiga faol tayyorlashga ahamiyat qaratilgan.

3. Qadimgi Buxoro va Samarqand. Bu ikki shahar O'rta Osiyo madaniy va ilmiy markazlari sifatida qadim zamonlardan beri mashhur. Qadimgi yozma yodgorliklarda bu shaharlar aholisining ta'lim-tarbiya sohasida ilg'or bo'lganligi haqida ma'lumotlar keltiriladi. Shu yerda tarbiya jarayonida adolat, halollik va ilmga intilish fazilatlari bolalarga o'rgatilgan.

4. Qadimgi Turk madaniyati. Turk xoqonligi davrida yaratilgan Orhon-Enasoy bitiklari (VII asr) qadimgi turk yozma yodgorliklari orasida eng muhimlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yozma manbalarda axloqiy va ijtimoiy qoidalar, shoh va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlar, odob-axloq qoidalari va fuqarolik burchlari yoritilgan. Orhon-Enasoy bitiklarida ta'lim-tarbiya shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish va ijtimoiy javobgarlikni oshirishga yo'naltirilgan.

- Bu bitiklarda bolalarga vatanparvarlik, jamiyatga xizmat qilish, shuningdek, o'z qabilasini himoya qilish va odobli bo'lish kabi qadriyatlar singdirilgan. Turk sivilizatsiyasida tarbiya jarayonida axloqiy va ruhiy qadriyatlar muhim rol o'ynagan.

5. Islom madaniyati va yozma manbalar. VIII asrdan boshlab Islom dini O'rta Osiyoda keng yoyilgan va ta'lim-tarbiya masalalari Qur'on va hadislar asosida rivojlanishni boshlagan. Qur'on va hadislar Islomda axloqiy tarbiya, diniy bilimlar, halollik, rostgo'ylik va mehnatsevarlikni bolalarga o'rgatishda asosiy manba bo'lgan. Bolalarga Allohga bo'lgan e'tiqod, axloqiy fazilatlar va halol mehnat qilish singdirilgan.

- Imom Buxoriy, Imom Termiziy, va boshqa islom olimlarining asarlari bu davrda axloqiy va diniy tarbiyaning yetakchi manbalari bo'lgan. Ushbu olimlar o'z asarlarida axloqiy tarbiyaning jamiyatda muhim o'rin tutishini ta'kidlaganlar va bolalarni jamiyatning yetuk va foydali a'zosi sifatida shakllantirishni ta'limning asosiy maqsadi sifatida ko'rsatganlar.

6. Qadimgi Xorazm. Xorazmshohlar davrida ilm-fan va madaniyat rivojlangan, bu esa ta'lim-tarbiyaga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Beruniy va Xorazmiy kabi olimlarning ilmiy merosi ta'limning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Beruniy va Xorazmiy o'z asarlarida ta'limning ilmiy asoslarini ishlab chiqqan va bilimga intilishni tarbiya jarayonining ajralmas qismi deb hisoblaganlar.

O'rta Osiyoning qadimgi yozma yodgorliklari ta'lim-tarbiya masalalarini chuqur aks ettiradi. Bu yodgorliklarda axloqiy qadriyatlar, diniy ta'limotlar, ijtimoiy me'yorlar va ilmiy bilimlarni o'rgatish orqali bolalarni jamiyatning yetuk a'zosi sifatida tarbiyalash maqsadi ilgari surilgan.

11.3. Ta'lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasida eng qadimgi davrlardan VII asrgacha bo'lgan davrda ta'lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari — bu mavzuni ilmiy jihatdan chuqur tadqiq qilishni talab qiladigan masaladir. Tarixni davrlashtirish jarayonida ta'lim va tarbiyaning turli jamiyatlarda va turli davrlarda qanday rivojlanganini aniqlash, pedagogik jarayonlarning qanday omillar ta'sirida o'zgarganini aniqlash muhim. Shu bilan birga, tarixiy davrlar o'rtasidagi uzviylikni

aniqlash qiyinchilik tug‘diradi, chunki har bir jamiyat o‘ziga xos pedagogik tizim va qadriyatlarga ega bo‘lgan.

1. Davrlashtirishning murakkabligi. Tarixni davrlashtirish muammosi, avvalo, bir davrdan ikkinchi davrga o‘tish jarayonining doimiy va bir tekis bo‘lmasligi bilan bog‘liqdir. Qadimgi davrlarda turli mintaqalarda turli xil ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy o‘zgarishlar sodir bo‘lib, bu o‘zgarishlar ta’lim va tarbiya tizimlariga ham ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli, davrlar o‘rtasidagi chegara nuqtalarini aniqlash aniq va bir xil bo‘lmasligi mumkin.

2. Eng qadimgi davrlar (Miloddan avvalgi davrlar). Eng qadimgi davrlarda ta’lim-tarbiya amaliy bilimlarga va ijtimoiy tajribaga asoslangan edi. Ushbu davrning davrlashtirish muammosi shundan iboratki, yozma manbalar kam bo‘lgani uchun ta’lim va tarbiyaning aniq tizimlari haqida ma’lumotlar cheklangan. Bu davrda ta’lim-tarbiya asosan oilaviy va jamoaviy tajribalarga asoslangan bo‘lib, bolalarni hayotga tayyorlash maqsadida amaliy bilimlar berilgan.

- Davrlashtirish muammosi: Qadimgi davrlarni tarixiy rivojlanish jihatidan aniq davrlarga ajratish qiyin, chunki ko‘pgina jamiyatlarda bir vaqtning o‘zida turli darajada rivojlangan pedagogik tizimlar mavjud edi.

3. Qadimgi sivilizatsiyalar davri (miloddan avvalgi 3000-yillardan milodiy I asrgacha)

Bu davrda Mesopotamiya, Misr, Hindiston, Xitoy va Yunonistonda yozuv kashf qilinishi bilan ta’lim va tarbiyaning tizimli shakllari paydo bo‘lgan. Ta’lim ko‘proq diniy va madaniy qadriyatlarga asoslangan bo‘lib, bilimlarni saqlash va uzatish maqsadida tashkil etilgan maktablar vujudga kelgan.

- Davrlashtirish muammosi: Har bir sivilizatsiya o‘zining pedagogik tizimini rivojlantirgan va ular orasida umumiy davrlarni ajratib ko‘rsatish qiyin. Masalan, Misrda diniy ta’lim asosida maktablar mavjud bo‘lgan paytda, Yunonistonda falsafiy va ilmiy yondashuvlar rivojlangan.

4. O‘rta Osiyoda ta’lim-tarbiya (miloddan avvalgi 1000-yillar – VII asr). O‘rta Osiyoda Zardushtiylikning paydo bo‘lishi va uning ta’lim-tarbiya tizimiga ta’siri

sezilarli edi. Bu davrda diniy ta'lim-tarbiya o'qitishning asosiy shakli bo'lib, bolalarga axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni singdirish asosiy maqsad edi.

- Davrlashtirish muammosi: O'rta Osiyoda ta'limning rivojlanishi uzoq va murakkab jarayon bo'lib, diniy ta'limdan boshlab ilm-fanning rivojlanishigacha bo'lgan davrlarni aniq chegaralash qiyin. Zardushtiylik davri bilan islomiyat kirib kelishi oralig'idagi davrni aniqlashda turli madaniy ta'sirlar o'zaro aralashib ketgan.

5. Yunon-Rim davri (miloddan avvalgi 500-yildan milodiy IV asrgacha)

Yunoniston va Rimda ta'lim falsafa, mantiq va axloqiy qadriyatlarga asoslangan holda rivojlangan. Bu davrda Sokrat, Aflotun, Arastu kabi buyuk pedagoglar ta'lim va tarbiya bo'yicha o'z g'oyalarini ilgari surgan. Yunoniston va Rimda ta'lim ilm-fan va axloqiy tarbiyaning uyg'unlashuvi asosida olib borilgan.

- Davrlashtirish muammosi: Yunon va Rim pedagogikasi bir-biriga ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, ularning o'ziga xosliklarini aniqlash qiyin. Shuningdek, o'sha davrda Yunoniston va Rimning ta'lim-tarbiya tizimlari ko'p jihatdan farq qilgan.

6. O'rta asrlarning boshlanishi (V-VII asrlar). O'rta asrlarda diniy ta'lim-tarbiya tizimi keng yoyila boshladi. Xristianlik va islom dinining rivojlanishi bilan ta'lim diniy bilimlar, axloqiy tarbiya va ijtimoiy mas'uliyatni o'rgatishga qaratildi. Bu davrda O'rta Osiyoda islom ta'limi rivojlandi va ta'lim-tarbiya masalalari islomiy qadriyatlar asosida shakllandi.

- Davrlashtirish muammosi: O'rta asrlarning boshlanishi ham turli mintaqalarda turlicha namoyon bo'lgan. Yevropada xristianlik ta'lim-tarbiyaning asosiy tayanchi bo'lsa, O'rta Osiyoda islom dini bu rolni o'ynagan. Bu ikki mintaqada ta'lim jarayoni bir vaqtda turli shakllarda rivojlangan.

Nazorat savollari:

- 1. Qadimgi Yunonistondagi boshlang'ich ta'lim haqida so'zlang.**
- 2. Renessans davrida va yangi davrdagi ta'lim-tarbiyaning farqlarini izohlang.**
- 3. Ent qadimgi yodgorliklar va ulardagi ta'limiy-tarbiyaviy qarashlar qanday bo'lgan?**
- 4. Nechanchi asrlarda O'rta Osiyoda diniy ta'lim rivojlana boshladi?**
- 5. Konfutsiy ta'limotida tarbiya va ta'lim maqsadi qanday izohlangan?**

XII BOB

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARNI INTERFAOL USULDA RAG'BATLANTIRISH ASOSIDA TARBIYALASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Tarbiyaning eng muhim qismi fe'l-atvorni shakllantirishdir.

K.D.Ushinskiy

Reja:

1. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarni rag'batlantirish va jazolash metodlari vositasida tarbiyalashning mazmuni.
2. O'quvchilarni interfaol usulda rag'batlantirish asosida tarbiyalashning pedagogik-psixologik imkoniyatlari.

Tayanch tushunchalar: *tarbiya metodi, rag'bat, jazo, motiv, behaviorism, rag'batlantirish, xulq-atvor, qobiliya, intellect, mukofot, ogohlantirish, maqullash.*

1. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarni rag'batlantirish va jazolash metodlari vositasida tarbiyalashning mazmuni.

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarni rag'batlantirish va jazolash metodlari muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston milliy ensiklopediyasida rag'bat atamasi quyidagicha ta'riflanadi. **“Rag'bat”** — inson his-tuyg'ulari, ruhiy holatlari rivoji va barqarorlashuviga yordam beruvchi, uni faollikka undovchi psixik ta'sir. U javob reaksiyasi sifatida shaxsga ta'sir o'tkazishning vositasi vazifasini bajaradi. Shu bois rag'bat ham sabab, ham oqibat rolini o'ynaydi. Bixeviorizm rag'bat bilan reaksiya munosabati tashqi ta'sir (muhitdagi o'zgarishlar), organizmning harakatlarga javob reaksiyasi sifatida talqin qilinadi. Rag'batni motiv (ichki turtki) bilan aynanlashtirish mumkin bo'lmasada, ba'zi holatlarda rag'bat ichki turtkiga aylanishi ham mumkin. Psixologiyada rag'bat inson ruhiyatiga, bilvosita dunyoqarashiga, hissiyotiga, kayfiyatiga, qiziqishiga,

intilishiga ijobiy ta'sir o'tkazishdir. Rag'bat moddiy va ma'naviy mazmunga ega bo'lib, shaxsning faoliyat samaradorligi ortishiga xizmat qiladi".²⁵

Pedagog olimlarimizdan Y. Rasulova, D. Maqsudovalar tomonidan ishlab chiqilgan "Tarbiyaviy ishlar metodikasi" nomli o'quv qo'llanmada rag'batlantirish metodiga quyidagicha ta'rif berilgan. **"Rag'batlantirish** — pedagogik ta'sir ko'rsatish usulidir. O'quvchilarning, bolalar jamoasining xatti-harakatlari va ishlarini ijobiy baholash uning asosini tashkil qiladi. Rag'batlantirishning tarbiyaviy ahamiyati shundan iboratki, u o'quvchilar xulq-atvorida ijobiy xislatlarni ko'paytirib, mustahkamlashga yordam beradi. Unda rag'batlantirilgan o'quvchilargina emas, balki butun sinf zaruriy saboq oladi. Buning natijasida o'quvchilar jamoasida ishni yanada yaxshi bajarishga, tartib-intizomli bo'lishga, ishonchni oqlashga intilish yuzaga keladi".²⁶

Rag'batlantirish - bu bolaning xatti-harakatlariga ijobiy baho berish, ta'limda rag'batlantiruvchi funktsiyani bajarish. Uning rag'batlantiruvchi roli o'quvchi tomonidan tanlangan va amalga oshiriladigan harakat yo'nalishini jamoatchilik tomonidan tan olinishi bilan belgilanadi.²⁷

Rag'batlantirish metodikasi ta'lim va psixologiya sohalarida rivojlangan va turli yondashuvlar, tadqiqotlar va amaliyotlar orqali shakllangan. Uning kelib chiqishi va rivojlanishini quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

Dastlabki psixologik yondashuvlar:

•**Davlat va falsafiy qarashlar:** Ta'limda rag'batlantirish g'oyalari qadimgi Yunonistondan boshlangan. Misol uchun, Aristotel va Sokrat o'quvchilarning qiziqishini uyg'otish va intellektual rivojlanishiga e'tibor berishgan.

•**Behaviorizm:** 20-asrning boshlarida B.F. Skinner kabi psixologlar rag'batlantirish va jazolash orqali xulq-atvorni shakllantirishga qaratilgan tajribalar

---

²⁵ <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/11-o-zbekiston-milliy-ensiklopediyasi> ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ Р ҲАРФИ 93-б

²⁶ Tarbiyaviy ishlar metodikasi (o'quv qo'llanma). Tuzuvchilar Y. Rasulova, D.M. Maqsudova. - T. : "Sanostandart" nashriyoti. 2012 y. 40 - bet. 96 sahifa

²⁷ Д.С. Щедрин, С.В. Щедрин Методы поощрения и наказания в комиксах, часть 4. Саратов 2023. -5стр.

o'tkazdilar. Skinnerning «operant shartlanish» nazariyasi orqali mukofotlar va jazolar yordamida xulq-atvorni o'zgartirish mumkinligini ko'rsatdi.

Motivatsiya nazariyalari

•**Maslowning ehtiyojlar piramidasi:** Abraham Maslow (1943) tomonidan taklif etilgan nazariyaga ko'ra, inson ehtiyojlari ierarxik ravishda joylashgan. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning ehtiyojlarini hisobga olish va ularni qondirish orqali motivatsiyani oshirish mumkin.

•**Deci va Ryanning ichki va tashqi motivatsiya nazariyasi:** Edward Deci va Richard Ryan (1985) o'quvchilarning ichki motivatsiyasi (qiziqish va qoniqish) va tashqi motivatsiyasi (mukofotlar va jazolar) o'rtasidagi farqni tushuntirganlar. Ularning nazariyasi ta'lim jarayonida ichki motivatsiyani rag'batlantirishga qaratilgan.

Ta'lim metodikasi

•**Xulq-atvor nazariyasi:** Xulq-atvor nazariyasi ta'lim jarayonida mukofot va jazolarni qo'llashning ijobiy ta'sirini ta'kidlaydi. Bu nazariyalar ta'limda rag'batlantirishning asosiy prinsiplari sifatida qaraladi.

•**Hollistik yondashuv:** Ta'lim jarayonida o'quvchilarning emosional va ijtimoiy rivojlanishiga e'tibor berish. Ushbu yondashuv rag'batlantirishni o'quvchilarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlarini inobatga olgan holda amalga oshirishni ko'zda tutadi.

Zamonaviy yondashuvlar

•**O'quv jarayonida zamonaviy metodlar:** O'qituvchilar o'quvchilarning o'z-o'zini rag'batlantirishini rag'batlantiruvchi yangi strategiyalarni qo'llashmoqda. Masalan, o'quvchilarga o'z maqsadlarini belgilashga va ularga erishish jarayonida ko'maklashishga qaratilgan metodlar.

•**Texnologik innovatsiyalar:** Zamonaviy texnologiyalar, masalan, o'yinlashtirish va onlayn platformalar yordamida rag'batlantirish metodikasini takomillashtirishda foydalanilmoqda.

Rag'batlantirish metodikasi ta'lim sohasida muhim o'rin tutadi. U turli psixologik nazariyalar, ta'lim yondashuvlari va zamonaviy innovatsiyalar orqali

rivojlanib, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, qiziqishlarini kuchaytirish va muvaffaqiyatlarini tan olishga qaratilgan. Bu metodikaning samarali qo'llanilishi ta'lim jarayonini yanada muvaffaqiyatli va qiziqarli qiladi.

Rag'batlantirish metodlarining turlari:

1. Ma'naviy motivatsiya

Ma'naviy motivatsiya o'quvchilarning o'z qiziqishlarini, intilishlarini va ehtiyojlarini uyg'otishga qaratilgan. Psixologiya fanida, ichki motivatsiya (Deci va Ryan, 1985) o'quvchilarning o'z-o'zini anglash va o'z imkoniyatlarini maksimal darajada amalga oshirishga yordam beradi. Ichki motivatsiya o'quvchilarga o'rganishni zavqlanish sifatida qabul qilishga imkon beradi, bu esa o'qish jarayonining samaradorligini oshiradi.

Ma'naviy motivatsiyani rivojlantirish uchun:

- **Shaxsiy tajribalar:** O'quvchilarga o'z tajribalarini o'rtoqlashish va o'qituvchilar bilan muhokama qilish imkonini berish.
- **Qiziqarli materiallar:** O'quv dasturlariga qiziqarli, amaliy va hayotiy misollarni kiritish.
- **O'z-o'zini anglash:** O'quvchilarga o'z maqsadlarini aniqlash va ularga erishish yo'lida yordam berish.

Ommaviy usullar:

- **Tanlov imkoniyatlari:** O'quvchilarga o'qish materiallari yoki loyihalarini tanlash imkonini berish. Bu ularning qiziqishlarini kuchaytiradi va o'zlarini o'rganish jarayonida faol his qilishlariga yordam beradi.
- **Shaxsiy tajribalar:** O'quvchilar o'z hayotiy tajribalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak. Ularning qiziqishlari va ehtiyojlariga mos keladigan mashg'ulotlar tashkil etish.
- **O'zaro hamkorlik:** Guruhlarda ishlash orqali o'quvchilarning fikrlarini va g'oyalarini baham ko'rishlariga imkon yaratish. Bu ularning ijtimoiy ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

2. Mukofotlar

Mukofotlar o'quvchilarning muvaffaqiyatlarini tan olish va rag'batlantirish uchun samarali vositadir. Mukofot tizimi (Skinner, 1953) o'quvchilarning ijobiy xulq-atvorini mustahkamlashda yordam beradi. Mukofotlar, masalan, diplomlar, medallar, maqtovlar va boshqa taqdirlash shakllari orqali beriladi.

Mukofotlar orqali rag'batlantirishning afzalliklari:

- **Muvaffaqiyat hissi:** Mukofotlar o'quvchilarda muvaffaqiyat hissini kuchaytiradi, bu esa ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi.
- **Ijobiy raqobat:** O'quvchilar o'rtasida sog'lom raqobatni rivojlantirishga yordam beradi.
- **O'rganishga rag'bat:** O'quvchilar o'z muvaffaqiyatlarini tan olish orqali o'rganishga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

Mukofotlarni samarali qo'llash usullari:

- **Har xil mukofot turlari:** Mukofotlar nafaqat material, balki ma'naviy ham bo'lishi kerak. Masalan, o'quvchilarning mehnatini tan olish, ularga maqtovlar berish va buni jamoatchilik oldida amalga oshirish.
- **Yoshga mos mukofotlar:** O'quvchilarning yoshiga va qobiliyatlariga mos mukofotlar berish, masalan, kichik yoshdagi bolalarga o'yinchoqlar, katta yoshdagi o'quvchilarga esa ta'til va imkoniyatlar taklif qilish.
- **Raqobat muhiti yaratish:** Sog'lom raqobat muhitini yaratish orqali o'quvchilarning o'zaro motivatsiyasini oshirish. Masalan, baholar va mukofotlar uchun maxsus musobaqalar o'tkazish.

3. Ijobiy munosabat

O'quvchilarga ijobiy munosabat bildirish ularning o'z-o'zini baholashiga va o'ziga bo'lgan ishonchiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchilarning ijobiy munosabati (Rosenthal va Jacobson, 1968) o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini amalga oshirishiga turtki beradi. Bu, shuningdek, o'quvchilarning o'zaro munosabatlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Ijobiy munosabatni rivojlantirish uchun:

- **Fikr bildirish:** O'quvchilarning harakatlariga va natijalariga ijobiy fikrlar bildirish, ularni motivatsiya qilish.

- **Kuchli tomonlarni ta'kidlash:** O'quvchilarning kuchli tomonlarini e'tirof etish va ularga asoslanib, o'zlarini rivojlantirishlariga yordam berish.

- **O'zaro munosabatlar:** O'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi ijobiy munosabatlarni rivojlantirish, o'quvchilarning ijtimoiy va emosional rivojlanishiga yordam berish.

Ijobiy munosabatning afzalliklari:

- **Shaxsiy aloqa:** Har bir o'quvchi bilan alohida shug'ullanish va ularning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish. Bu, o'quvchilarning o'zini qadrli his qilishlariga yordam beradi.

- **Qo'llab-quvvatlash va rahmat aytish:** O'quvchilarga o'z mehnatlari uchun rahmat aytish va ularni qo'llab-quvvatlash. Bu o'quvchilarning motivatsiyasini kuchaytiradi.

- **Fikr almashish va mulohazalar:** O'quvchilar bilan doimiy ravishda fikr almashish, ulardan mulohazalar so'rash va bu mulohazalarga e'tibor berish.

Rag'batlantirish metodlari ta'lim jarayonida o'quvchilarning qiziqishlarini oshirish, muvaffaqiyatlarini tan olish va ijobiy munosabatni rivojlantirishga qaratilgan. Ularning to'g'ri qo'llanishi o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishga va o'rganish jarayonini samarali qilishga yordam beradi.

Jazolash metodining kelib chiqishi ta'lim, psixologiya va ijtimoiy nazariyalardan olingan tushunchalar bilan bog'liq. **Jazolash** — o'quvchilarning salbiy xulq-atvorini to'g'rilash, o'z xatti-harakatlarini o'zgartirish va ta'lim jarayonini samarali qilish maqsadida amalga oshiriladigan usuldir.

Jazo – axloqiy me'yorlarni va muayyan qonunchilik talablarini buzgan o'quvchilarning xatti-harakatlarini to'g'irlash, o'z vazifalarini vijdonan bajarishga majburlash uchun ularga ta'sir qilish vositalari va usullar tizimi. Rag'batlantirish – bu bolaning tivojlanishini rag'batlantiradigan usul. Amalda rag'batlantirish jazodan ko'ra kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Rag'batlantirish ijobiy his-tuyg'ularni uyg'otadi,

o'zini o'zi qadrlash, intizom, mas'uliyat va boshqalarni shakllantirishga yordam beradi²⁸.

A.E.Sheglovaning fikriga ko'ra "jazo huquqbuzarlik sodir etgan o'quvchi yoki bolalar guruhiga ta'sir qilish chorasidir. Undagi jazolash elementlarining asosiy maqsadi tarbiyaviydir. Bolaga bunday ta'sir qilish ijtimoiy xulq-atvor me'yorlariga zid bo'lgan xatti-harakatlarning qoralanishini ifodalaydi hamda ularni bunga qat'iy rioya qilishga majbur qiladi"²⁹

Etimologik asoslar:

• **"Jazo" so'zi:** O'zbek tilida "jazo" so'zi arabcha "عقوبة" (uqūbah) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "jazo", "jazolash" degan ma'nolarni anglatadi. Ushbu so'z "to'g'rilash", "tuzatish" va "kuch bilan ta'sir qilish" ma'nolarini o'z ichiga oladi. Bu so'z o'zbek tiliga kiritilganida, asosan, qattiq yoki salbiy xatti-harakatlar uchun ta'sir ko'rsatish jarayoni sifatida qabul qilingan.

• **"Metod" so'zi:** Yunoncha "methodos" so'zidan kelib chiqadi, bu "yo'l", "usul" yoki "yo'nalish" degan ma'noni anglatadi. Shunday qilib, "jazolash metodi" — salbiy xulq-atvorni to'g'rilashga yo'naltirilgan usul sifatida talqin qilinadi.

▪ Tarixiy rivojlanish

• **Qadimiy davrlar:** Jazolashning dastlabki shakllari qadimiy jamiyatlarda mavjud bo'lgan. Qadimgi Misr, Mesopotamiya va Gretsiyada salbiy xulq-atvorni jazolash orqali jamoa tartibini saqlash maqsadida qattiq jazolar qo'llangan. Bu davrda jazo ko'pincha jismoniy va qattiq shaklda ifodalanar edi. Qadimiy Yunonistonda jazolash tartiblari bir qator falsafiy qarashlarga asoslangan edi. Platon va Aristotel o'z asarlarida adolat va jazolashning ahamiyatini muhokama qilganlar.

• **O'rta asrlar:** O'rta asrlarda jazolar jismoniy shakldan tashqari, ruhiy va ma'naviy jazolarni ham o'z ichiga oldi. Masalan, insonni jamiyatdan chetlatish, jamiyatda qabul qilingan qadriyatlardan voz kechish kabi jazolar qo'llanilgan. O'rta

---

²⁸ Российская педагогическая энциклопедия: В двух томах. т. 2. М-Я. –Москва: Научное Издательство "Большая Российская Энциклопедия", 1999. – 1617 с.

²⁹ Щеглова А.Е. Сущность методов поощрения и наказания в истории педагогической мысли. / Педагогика: Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена, 2009.—№113—С.

asrlarda jazolash tizimlari diniy va siyosiy idoralar tomonidan boshqarilgan. Jazolar ko‘pincha jamoatchilik oldida amalga oshirilgan, bu esa jamiyatda tartibni saqlash maqsadida qilingan.

- Jazolar, jumladan, fizik jazolar (o‘qqa tutish, qamoqqa olish) va iqtisodiy jazolar (jarimalar) kabi shakllarda bo‘lgan.

- Yangi davr:**18-19-asrlarda jazolash tizimiga yangi yondashuvlar kiritila boshlandi. Cesare Beccaria va Jeremy Bentham kabi mutafakkirlar jazolarni rehabilitatsiya va ta’lim orqali o‘zgartirishni taklif qildilar.

- Jazolashning maqsadi jamoat xavfsizligini ta’minlashdan tashqari, jinoyatchilarni qayta tarbiyalashga qaratilgan.

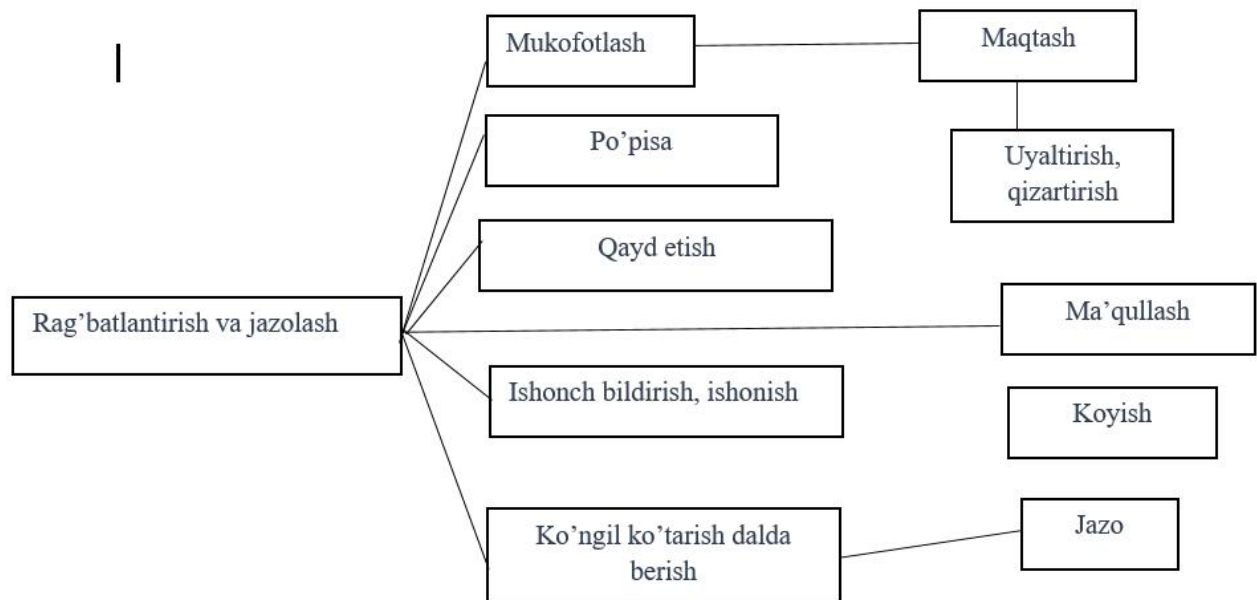
- Psixologik nazariyalar:** 20-asrda psixologiya sohasida jazolash metodining ilmiy asoslari rivojlandi. B.F. Skinner va boshqa psixologlar xulq-atvor nazariyasiga asoslanib, jazolash va mukofotlash orqali xulq-atvorni shakllantirish mumkinligini ko‘rsatdilar. Skinnerning «operant shartlanish» nazariyasi jazolash metodining psixologik asoslarini taqdim etdi, bu orqali salbiy xulq-atvorni kamaytirish va ijobiy xulq-atvorni rag‘batlantirish mumkinligi ta’kidlandi. O‘quvchilarning xulq-atvorini tartibga solishda jazolarni qo‘llash, lekin ulardan foydalanishda ehtiyotkorlik va ijobiy yondashuvni saqlash kerak.

Zamonaviy yondashuvlar: Ta’lim jarayonida jazolash: Zamonaviy ta’lim metodlarida jazolashning yondashuvlari o‘zgarib bormoqda. O‘qituvchilar jazolarni faqat salbiy xulq-atvorni to‘g‘rilashda ishlatish bilan birga, o‘quvchilarga sabr-toqat, o‘zaro hurmat va muomala etish ko‘nikmalarini o‘rgatish hamda ularni o‘z xatolaridan o‘rganishga rag‘batlantirishga intilishadi.

Alternativ yondashuvlar: Bugungi kunda ijtimoiy va emosional o‘qitish, restorative justice (tiklovchi adolat) va muammolarni hal qilish metodlari jazolashni yanada humanistik yondashuvlar bilan o‘zgartirishga qaratilgan. Ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning o‘zaro munosabatlari va ijtimoiy hissiyotlarini yaxshilashga yordam beradi.

Jazolash metodining etimologiyasi va rivojlanishi ta’lim, psixologiya va ijtimoiy nazariyalar orqali shakllangan bo‘lib, murakkab jarayonlarni o‘z ichiga oladi. U

qadimiy davrlardan boshlab, o'zgarib, rivojlanib kelgan va zamonaviy ta'lim jarayonida muhim o'rin tutadi. Jazolash dastlab jismoniy va qattiq shakllarda bo'lsa, zamonaviy ta'limda yanada muvozanatli va humanistik yondashuvlarga o'tmoqda. Bu esa o'quvchilarning o'z-o'zini anglashiga, salbiy xulq-atvorlarini to'g'rilashga va o'rganish jarayonini yaxshilashga xizmat qiladi.

Jazolash metodlari o'quvchilarning xulq-atvorini nazorat qilish, ularni tarbiyalash va rehabilitatsiya qilishda muhim vosita sifatida ishlatiladi. Biroq, bu jarayonda ehtiyotkorlik va ijobiy yondashuvni saqlash juda muhimdir.

12.2. O'quvchilarni interfaol usulda rag'batlantirish asosida tarbiyalashning pedagogik-psixologik imkoniyatlari.

Rag'batlantirish va uning shakllanishini psixologik-pedagogik o'rganish o'quvchi shaxsining motivatsion sohasini shakllantirish jarayonining ikki tomonidir.

1. Rag'batlantirish jarayonini o'rganish - bu har bir o'quvchi va umuman sinf uchun real daraja va mumkin bo'lgan istiqbollarni, proksimal rivojlanish sohasini aniqlash.

2. Ta'lim uchun rag'batlantirish va motivlarni shakllantirish - maktabda bilim olish uchun ichki motivatsiyalar (motivlar, maqsadlar, his-tuyg'ular) paydo bo'lishiga sharoit yaratish.

Shu bilan birga, o'qituvchi o'quvchilarning motivatsion sohasi qanday o'z-o'zidan rivojlanib, shakllanayotganligi haqida sovuqqon kuzatuvchi pozitsiyasini egallamaydi, balki uning rivojlanishini psixologik jihatdan o'ylangan texnikalar tizimi bilan rag'batlantiradi.

O'qituvchining o'zi o'quvchini real hayot sharoitida uzoq muddatli kuzatish, o'quvchilarning takroriy mulohazalari va harakatlarini tahlil qilish orqali o'quvchini rag'batlantirish jarayonini o'rganishi va shakllantirishi mumkin, buning natijasida o'qituvchi yetarlicha ishonchli xulosalar chiqarishi, tavsiflashi va tuzatishi mumkin.

O'quv-tarbiya jarayonida rag'batlantirishning interaktiv usullarini qo'llash pedagoglarga yuqoridagi talablarni bajarib borishlariga zamin yaratib, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro faol faoliyatni tashkil etilishini ta'minlaydi.

O'quvchilarni rag'batlantirish usullari o'quv kognitiv faolligini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu usullar o'quvchilar ongini jalb qilish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va o'quv jarayonida faol ishtirok etishga qaratilgan. O'quv kognitiv faoliyat hamda o'quvchilarning tarbiyasi va intellektida rag'batlantirish quyidagi ijobiy natijalarni ko'rsatadi.

-Interfaol tadbirlar, real dasturlar va amaliy tajribalar kabi rag'batlantirish usullari o'quvchilarning o'rganish motivatsiyasini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Qiziqarli va tegishli tarkib o'quvchilarga o'rganayotgan narsalarining qiymati va qo'llanilishini ko'rishga yordam beradi, ularning ichki motivatsiyasini oshiradi.

-Guruh muhokamalari, muammolarni hal qilish mashqlari va loyihaga asoslangan ta'lim kabi faol ishtirokni rag'batlantiradigan usullar kognitiv faollikni rag'batlantiradi.

-Faol o'quv tajribalari o'quvchilardan ma'lumotni qayta ishlashni, vaziyatlarni tahlil qilishni va o'z bilimlarini qo'llashni talab qiladi, bu esa mavzuni chuqurroq tushunishga olib keladi.

-Rag'batlantirish usullari ko'pincha ma'lumotni tahlil qilish, aloqalarni o'rnatish va murakkab muammolarni hal qilish kabi tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini talab qiladigan vazifalarni o'z ichiga oladi.

-Munozaralar, amaliy tadqiqotlar va sokratik savollar kabi tadbirlar o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga, ularning bilim qobiliyatlarini oshirishga undaydi.

-Surishtiruv, izlanish va qiziqishni rag'batlantiradigan usullar kognitiv rivojlanishga hissa qo'shadi.

-Tadqiqot loyihalari, tadqiqotlar va tajribalar talabalarga savollarni shakllantirish, javob izlash va tushunchalarni chuqurroq tushunishni rivojlantirish imkoniyatlarini beradi.

-Rag'batlantirish usullari ko'pincha sokratik savollar sokratik savollar ni qutidan tashqarida fikrlashga undaydigan ijodiy vazifalarni o'z ichiga oladi.

-Aqliy hujum mashg'ulotlari, rol o'ynash va loyihaga asoslangan topshiriqlar kabi tadbirlar ijodkorlikni rivojlantiradi, o'quvchilarga muammolarni hal qilishda innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishga yordam beradi.

Bugungi kunga kelib, rag'batlantirish masalasiga yangicha yondashish zaruriyati paydo bo'lib bormoqda. Bunda rag'batlantirishni o'quvchini har tomonlama tarbiyalash va kognitiv faoliyatini rivojlantirish bilan bog'liq holda amalga oshirish lozim. Rag'batlantirishning yangi interfaol usullarini qo'llash o'qituvchilarning o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlikdagi muloqotlarini mustahkamlaydi, pedagogga o'z vazifasini oliy darajada bajara olishga imkoniyatini yaratib, sinf jamoasiga pedagogik ta'sir o'tkaza olishini ta'minlaydi. Shuningdek, "Fanlararo integratsion darslarni tashkil etish, o'quv-tarbiya jarayonini qiziqarli tarzda olib borish orqali ta'lim sifatini ortib borishiga erishiladi, o'quvchiga esa, egallagan bilimlarini mustahkamlab borishi, kognitiv va konstruktiv faoliyatining rivojlanishi, xulq-atvoridagi ijobiy sifatning ortishi hamda o'z-o'zini tarbiyalash kabi ko'nikmalarini shakllanib borishiga imkoniyat yaratadi"³⁰.

Interaktiv rag'batlantirish usullari o'quvchilar orasida turli xil ta'lim uslublari va afzalliklariga mos keladi. Ko'rgazmali qurollar, amaliy mashg'ulotlar, texnologiya integratsiyasi va hamkorlikdagi loyihalar turli xil ta'lim imtiyozlariga ega bo'lgan o'quvchilarning material bilan samarali shug'ullanishini ta'minlaydi.

---

³⁰ Б. Р. Мандель Сравнительная педагогика история, теория, проблематика : учебное пособие для обучающихся в магистратуре Москва 2016

Interaktiv rag‘batlantirish usullari ko‘rgazmali qurollar, amaliy mashg‘ulotlar, integratsion texnologiyalar va hamkorlikdagi loyihalar asosida tashkil etilib, o‘quvchilarni o‘quv materialini puxta o‘zlashtirishlarini, turli imtiyozlarga ega bo‘lish orqali o‘zlariga bo‘lgan ishonchining ortishini ta‘minlaydi. Bu turdagi rag‘bat usullari o‘quvchilarga turli xil tushunchalar va ularning haqiqiy dasturlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunishga yordam beradi. “Akademik tarkibni o‘quvchilar hayoti va tajribalar bilan bog‘lash orqali ma‘lumotni eslab qolish, amalda qo‘llash ehtimolini oshiradi, o‘quv jarayonini yanada mazmunli qiladi, o‘z-o‘zini baholash, o‘z-o‘zini nazorat qilish kabi ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan bir qatorda intellektual salohiyatlarini rivojlantiradi”³¹.

Pedagogik imkoniyatlar:

1. Faol o‘qitish uslubi: Interfaol usul o‘quvchilarni darsda faol ishtirok etishga undaydi, ular o‘z fikrlarini ochiq aytadi, munozara qiladi va jamoaviy ish olib boradi. Bu jarayon o‘quvchilarning aqliy faoliyatini rag‘batlantiradi va o‘quv motivatsiyasini oshiradi.

2. O‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish: O‘quvchilar o‘z ustida ishlash va mas‘uliyatni his qilishni o‘rganadilar, o‘z harakatlarini nazorat qilishga va natijalarni baholashga odatlanadilar. Bu o‘z-o‘zini boshqarish va mustaqil fikrlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

3. Differensial yondashuv: Har bir o‘quvchining o‘ziga xos xususiyatlariga qarab o‘quv jarayonini tashkil etish imkonini beradi. O‘quvchilar qobiliyatlariga mos ravishda o‘z yo‘nalishlarini tanlaydi va bunga ko‘ra rag‘batlantiriladi.

4. Rag‘batlantirish va javobgarlikni uyg‘unlashtirish: Interfaol rag‘batlantirish jarayonida o‘quvchilarning ijobiy xulq-atvorlari mukofotlanadi, noto‘g‘ri harakatlari esa javobgarlik bilan bog‘lanadi. Bu, o‘quvchilarni intizomga o‘rgatish va ular orasida sog‘lom raqobat muhitini yaratadi.

Psixologik imkoniyatlar:

---

³¹ <https://nauchniyimpuls.ru/index.php/noiv/article/download/2390/1801/1800>

1. Motivatsiyani kuchaytirish: Interfaol usul o'quvchilarda ta'lim olishga ichki motivatsiyani rivojlantiradi. Rag'batlantirish ularni maqsadga erishish uchun yanada faolroq harakat qilishga undaydi.

2. Shaxsiy o'sishni rag'batlantirish: O'quvchilar o'z qobiliyatlarini namoyon etish, muammolarni hal qilish va yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtirish orqali shaxsiy rivojlanishga erishadi.

3. Emotsional rivojlanish: Interfaol usullarda o'quvchilar bir-biri bilan faol aloqa o'rnatadi, bu esa ularning ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi. Hamjihatlik, jamoaviy ish va muloqot ularni hissiy jihatdan kuchliroq qiladi.

4. O'z-o'zini baholash: O'quvchilar interfaol rag'batlantirish jarayonida o'z natijalarini baholash imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va o'z kamchiliklarini tushunish va bartaraf etishga yordam beradi.

Interfaol usul asosida tarbiyalashning pedagogik va psixologik imkoniyatlari o'quvchilarni faqatgina bilim olish bilan cheklamay, ularni jamiyatda faol va ongli shaxs sifatida shakllantirishga qaratilgan bo'ladi.

Yangi ilmiy yondashuvlardan biri sifatida boshlang'ich sinf o'quvchilarini interfaol usullar orqali rag'batlantirish, ularning pedagogik-psixologik rivojlanish xususiyatlarini sifat jihatidan mustahkamlashga xizmat qiladi. Jumladan:

- ✓ o'z-o'zini baholash ko'nikmalarining shakllanishi,
- ✓ o'rganishga bo'lgan ichki motivatsiyaning ortishi,
- ✓ kognitiv bilish va kreativ fikrlash darajasining o'sishi,
- ✓ mavzuga oid savollarga noan'anaviy yechim topish qobiliyatining rivojlanishi,
- ✓ mustaqil o'rganishga bo'lgan moyillikning oshishi

kuzatildi. Bu esa o'quvchilarning tarbiyasi hamda kognitiv bilish qobiliyati barqarorligini ta'minlash orqali ta'kidlab berildi.

Tadqiqotlar natijasida aniqlanganki, boshlang'ich sinf o'quvchilarini interfaol usulda rag'batlantirish jarayoni samaradorligini oshirish uchun rag'batlantirish bosqichlari pragmatik pedagogika tamoyillari – ya'ni:

- shaxsga yo'naltirilganlik

- individuallik
- subyektivlik
- plyuralizm

prinsiplari asosida tashkil etilishi lozim. Ushbu yondashuv produktiv ta'lim va qayta aloqa mexanizmlari bilan uzviy integratsiyalashgan holda takomillashtirilishi orqali ta'minlanadi.

Bunday integrativ yondashuv natijasida o'quvchilarning shaxsiy imkoniyatlari inobatga olinadi, ularning mustaqil fikrlashi, faol tanlov qilishi va o'z rivojlanish traektoriyasini ongli ravishda belgilashi uchun sharoit yaratiladi. Shu tariqa, interfaol rag'batlantirish metodikasi amaliyotda yanada samarali va barqaror natijalar bera boshlaydi.

Zamonaviy ta'limda o'quvchilarni rag'batlantirish metodikasini takomillashtirish hamda o'qituvchining roli va vazifalarini yangicha talqin etish dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. An'anaviy bilim berishdan tashqari, bugungi kunda o'qituvchi o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, kreativ izlanishini va shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi faol mentor sifatida harakat qilishi zarurati tug'ilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, olib borilgan tadqiqotlar asosida "Evristik mentor" tushunchasi ilmiy muomalaga kiritildi.

"Evristik mentor" zamonaviy pedagogikaning innovatsion modeli sifatida: o'qituvchining nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, ijodiy izlanishini va shaxsiy rivojlanishini faol ravishda rag'batlantiruvchi mentor sifatidagi faoliyatini nazarda tutadi.

Mazkur tushuncha nazariy va amaliy jihatdan asoslangan holda, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda o'qituvchining yangi pedagogik roli va faoliyat mexanizmlarini shakllantirish imkonini beradi. Natijada, evristik yondashuv va mentorlik modeli o'quvchilarda o'z-o'zini rivojlantirish va mustaqil o'rganish motivlarini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Evristik mentor faoliyatining konseptual jadvali

Asosiy yo'nalish	Vazifalar	Tamoyillar
Mustaqil fikrlashni rag'batlantirish	O'quvchilarning o'z fikrini mustaqil shakllantirishiga imkon yaratish, tayyor javob bermasdan, o'z yechimlarini topishga undash	Shaxsga yo'naltirilganlik
Ijodiy izlanishga yo'naltirish	Kreativ yondashuv, noodatiy fikrlash va innovatsion g'oyalarni ilgari surish ko'nikmalarini shakllantirish	Kreativ va evristik yondashuv
Shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash	Har bir o'quvchining individualligi va qiziqishlarini inobatga olib, ichki salohiyatini ochishga ko'maklashish	Individuallik va subyektivlik
O'rganishga ichki motivatsiyani kuchaytirish	O'quvchilarda o'z bilimlarini kengaytirishga ehtiyoj va qiziqishni shakllantirish	Shaxsga yo'naltirilganlik
O'z-o'zini baholash va refleksiya ko'nikmalarini shakllantirish	O'quvchilarga o'z faoliyatini tahlil qilish va mustaqil baholash imkoniyatini berish	Doimiy qayta aloqa va refleksiya

Izoh: Ushbu jadval evristik mentorlik faoliyatining asosiy vazifalari va tamoyillarini uzviy bog'lagan holda ifodalaydi va boshlang'ich sinf o'quvchilarini interfaol usulda rag'batlantirish orqali tarbiyalash konsepsiyasining nazariy va amaliy asoslarini ko'rsatadi.

Shu tarzda, interfaol usullarning amaliy qo'llanishi nafaqat o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirishga, balki ularning shaxsiy va ijtimoiy sifatlarining shakllanishiga ham muhim ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat savollari:

- 1. Rag'batlantirish metodining ahamiyati nima?**
- 2. Jazolash metodini qo'llashga qo'yiladigan talablar qanday?**
- 3. Interfaol usulda rag'batlantirishning afzalliklari qanday?**

4. Interfaol usulda rag‘batlantirishning o‘quvchilar ta‘lim-tarbiyasiga ta‘siri haqida ma‘lumot bering.
5. Rag‘batlantirish bo‘yicha olimlarning tadqiqotlarini izohlang.

XIII BOB

SHARQ UYG‘ONISH DAVRIDA BOSHLANG‘ICH TA‘LIMGA OID PEDAGOGIK FIKRLARNING RIVOJLANISHI

*Odobning mevasi katta aqldir, ilmning
mevasi yaxshi amaldir.*

Muso al-Xorazmiy

Reja:

1. Sharq uyg‘onish davrida ilm-fan va madaniyat.
2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari. Abu Nasr Forobiyning ta‘limiy-axloqiy qarashlari.
3. Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sinoning ta‘limiy- axloqiy qarashlari.

Tayanch tushunchalar: *Ilm-fan, madaniyat, nazariya, tarbiya, axloq, falsafa, aqliy, tarbiya, estetik tarbiya, komil inson.*

1. Sharq uyg‘onish davrida ilm-fan va madaniyat.

Sharq uyg‘onish davri (IX-XII asrlar) ilm-fan, san‘at va falsafa rivoji bilan ajralib turadi. Bu davrda musulmon olamida ta‘lim va tarbiya bo‘yicha muhim pedagogik fikrlar shakllangan. Ular boshlang‘ich ta‘limning rivojlanishi va bolalarni o‘qitishda yangi tamoyillarni yaratishda muhim rol o‘ynadi.

Sharq uyg‘onish davrida boshlang‘ich ta‘lim bolani o‘zligiga xos bo‘lgan bilimlar bilan qurollantirishning birinchi bosqichi sifatida e‘tirof etilgan. Bu bosqichda ta‘lim faqat ilmiy bilimlar berishdan iborat bo‘lmay, balki axloqiy tarbiya bilan ham uyg‘unlashgan. Farobiy, Ibn Sino, Al-Beruniy kabi ulug‘ allomalar yosh avlodni to‘g‘ri tarbiyalashning jamiyat taraqqiyotidagi rolini alohida ta‘kidlaganlar.

Bu davrda o‘qitishda qo‘llanilgan metodlar bolalarni mantiqiy fikrlashga, mustaqil o‘rganishga va kuzatuvchanlikka o‘rgatishga yo‘naltirilgan. Shaxsiy muloqot, savol-javoblar, kuzatishlar orqali bilim berish usullari keng tarqalgan. Bu metodlar bolalarning ijodiy va tahliliy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qilgan.

8. Ta'limda din va axloq:

Sharq uyg'onish davrida ta'limning ajralmas qismi sifatida diniy bilimlar va axloqiy tarbiya muhim o'rin tutgan. Qur'on va hadislar asosida o'qitilgan axloqiy saboqlar, yosh bolalarni jamiyatdagi munosabatlar, odob-axloq me'yorlari haqida tarbiyalagan.

Umuman olganda, Sharq uyg'onish davrida boshlang'ich ta'lim falsafasi ilmiy, axloqiy va ma'naviy tamoyillar bilan uyg'unlashgan. Bu davr pedagoglari yosh avlodni ilmiy va axloqiy jihatdan shakllantirishda yuksak maqsadlarni ko'zlaganlar va ularning ta'limga bo'lgan qarashlari keyingi asrlarda ham jiddiy ta'sir ko'rsatgan.

Sharq uyg'onish davri ilm-fan va madaniyatning jahon tarixidagi yuksak cho'qqilaridan biri bo'lib, musulmon olimlarining yutuqlari g'arb tsivilizatsiyasining keyingi taraqqiyotiga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Bu davrda yaratilgan ilmiy va madaniy meros hanuzgacha insoniyat uchun qimmatli bo'lib qolmoqda.

Falsafada Yunonistonning Platon, Aristotel va boshqa faylasuflarining asarlari arab tiliga tarjima qilinib, chuqur o'rganilgan. Faylasuflar bu asarlarni izohlab, sharh qilib, ularga yangicha qarashlar kiritganlar. Farobiy «Ikkinchi muallim» deb nomlangan va Aristotel falsafasini Islom falsafasi bilan bog'lashga katta hissa qo'shgan. Ibn Sino (Avitsenna) falsafada aqliy bilimning ahamiyatini ko'rsatgan va uning tabiat ilmlari bilan bog'liqligini ta'kidlagan. U «Shifo kitobi» va «Donishnoma» kabi falsafiy asarlar yozib, ko'plab falsafiy muammolarni tahlil qilgan. Ibn Rushd (Averroes) Aristotel falsafasiga bag'ishlangan asarlarni sharhlab, g'arb falsafasiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Sharq uyg'onish davrida yunon falsafasining arab dunyosiga ta'siri juda katta bo'lib, bu davrda ko'plab yunon faylasuflarining asarlari arab tiliga tarjima qilindi va ularga yangicha qarashlar bilan boyitildi. Yunon falsafasi, ayniqsa, Platon va Aristotelning asarlari musulmon olimlari tomonidan o'rganilib, sharhlangan va Islom falsafasi bilan uyg'unlashtirilgan. Bu jarayon musulmon falsafasida muhim iz qoldirgan.

Sharq uyg'onish davri (IX-XII asrlar) ilm-fan va madaniyatning gullab-yashnagan davridir. Bu davr musulmon dunyosida ilm-fan, falsafa, san'at va

madaniyat sohasida ulkan yutuqlarga erishilgan bir davr bo'lib, Islom sivilizatsiyasi jahon tarixida muhim rol o'ynagan. Arab, fors, turk, hind va boshqa madaniyatlarning uyg'unlashuvi natijasida jahon ilmiy merosiga ulkan hissa qo'shilgan.

1. Ilm-fanning rivojlanishi:

Sharq uyg'unish davrida ilm-fan turli sohalarda rivoj topgan, shu jumladan falsafa, matematika, astronomiya, tibbiyot, kimyo, geografiya va biologiyada sezilarli o'zgarishlar ro'y bergan. Islom olamidagi olimlar yunon, hind va boshqa qadimiy tsivilizatsiyalardan olingan bilimlarni o'zlashtirib, rivojlantirganlar.

a) Falsafa: Falsafada Yunonistonning Platon, Aristotel va boshqa faylasuflarining asarlari arab tiliga tarjima qilinib, chuqur o'rganilgan. Faylasuflar bu asarlarni izohlab, sharh qilib, ularga yangicha qarashlar kiritganlar.

Farobiy (873-950): Farobiy ta'lim va tarbiyani jamiyatning taraqqiyoti uchun zaruriy omil deb bilgan. Uning fikricha, bolalar tabiatan bilimga intilishadi va ularning bu tabiiy intilishini rivojlantirish lozim. Farobiy bolalar ta'limini ilmiy va axloqiy jihatdan muvozanatli olib borish kerakligini ta'kidlagan. Uningcha, boshlang'ich ta'lim davrida o'quvchilar faqat ma'lumot olish bilan cheklanmasdan, ularda to'g'ri axloqiy me'yorlarni shakllantirish lozim. U «Ikkinchi muallim» deb nomlangan va Aristotel falsafasini Islom falsafasi bilan bog'lashga katta hissa qo'shgan.

Ibn Sino (980-1037): (Avitsenna) falsafada aqliy bilimning ahamiyatini ko'rsatgan va uning tabiat ilmlari bilan bog'liqligini ta'kidlagan. U «Shifo kitobi» va «Donishnoma» kabi falsafiy asarlar yozib, ko'plab falsafiy muammolarni tahlil qilgan.

Ibn Sino ta'lim jarayonida bolalarning psixologik rivojlanishi va yosh xususiyatlariga ko'proq e'tibor qaratgan. U yosh bolalar bilimni o'yin orqali o'zlashtirishlarini ta'kidlab, boshlang'ich ta'limda didaktik o'yinlarni qo'llashni tavsiya etgan. Ibn Sinoningcha, bolalarning qobiliyatlarini rivojlantirish va ularni tarbiyalash uchun o'qituvchilar va ota-onalar o'zaro hamkorlikda ishlashlari muhim.

Ibn Rushd (Averroes) (1126-1198 yillar) Aristotel falsafasiga bag'ishlangan asarlarni sharhlab, g'arb falsafasiga katta ta'sir ko'rsatgan. arab dunyosida

Aristotelning eng yirik sharhlovchilaridan biri sifatida tanilgan. Uning asarlari gʻarb falsafasiga katta taʼsir koʻrsatgan va Yevropa oʻrta asrlarida Aristotel falsafasini yanada keng tarqalishiga xizmat qilgan. Ibn Rushd Aristotelning asarlarini sharhlab, uning falsafiy qarashlarini himoya qilgan va uni din bilan uygʻunlashtirishga harakat qilgan.

- Ibn Rushd Aristotelning aql va mantiq haqidagi taʼlimotlarini rivojlantirib, bu falsafa va islom tafakkuriga mos keladigan bilim olish yoʻlini yaratdi. Uning asarlari gʻarb falsafasi, xususan, sholastik falsafaga kuchli taʼsir oʻtkazgan

b) Matematika:

Matematika sohasida musulmon olimlari algebra, arifmetika va geometriyada ulkan yutuqlarga erishgan.

- **Al-Xorazmiy** algebra fanining asoschisi sifatida tanilgan va uning «Al-Jabr va al-Muqobala» asari algebra ilmining asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, u arab raqamlarini ishlab chiqqan va oʻnli sanoq tizimini keng targʻib qilgan.

- **Umar Xayyom** algebra sohasida ham chuqur tadqiqotlar olib borgan. U tenglamalar nazariyasi va konus kesimlarini oʻrganish bilan mashhur.

c) Astronomiya: Sharq uygʻonish davrida musulmon astronomlari osmon jismlarini kuzatish va ularni oʻrganishda katta yutuqlarga erishganlar.

- **Al-Battani** (Albategnius) yulduzlarning joylashuvi va sayyoralarning harakatini kuzatib, aniq astronomik jadval yaratgan.

- **Al-Fargʻoniy** (Alfraganus) yerning hajmi va shakli haqida aniq maʼlumotlar berib, gʻarb astronomiyasiga katta taʼsir koʻrsatgan.

d) Tibbiyot:

Tibbiyot musulmon olamida ilmiy-tibbiy tadqiqotlar asosida rivojlangan. Sharq uygʻonish davri tabobati dunyo tibbiyotiga katta hissa qoʻshgan.

- **Ibn Sinoning** «Tib qonunlari» asari tibbiyotning asosiy darsligi boʻlib, u yevropaliklar orasida ham mashhur boʻlgan.

- **Ar-Roziy** (Razes) ham tibbiyot sohasida muhim ilmiy kashfiyotlar qilgan, u ayniqsa chechak va qizamiq kasalliklarini oʻrganishda muhim hissa qoʻshgan.

e) **Kimyo va alkimyo:** Kimyo fani ham bu davrda rivojlanib, alkimyo ilmida ko‘plab yangi kashfiyotlar amalga oshirilgan.

• **Jabir ibn Hayyon** (Geber) kimyoning asoschisi hisoblanadi. U ko‘plab moddalarni ajratib olish va ularni sintez qilish usullarini ishlab chiqqan.

2. Madaniyat va san’at:

Sharq uyg‘onish davrida madaniyat va san’at ham gullab-yashnagan. Musulmon olamida o‘ziga xos arxitektura, adabiyot, musiqa va tasviriy san’at shakllangan.

a) **Adabiyot:** Adabiyotda mashhur shoirlar va yozuvchilar ijodi boy ma’naviy meros yaratgan. Arab, fors va turkiy tillarda asarlar yozilib, badiiy adabiyotlar taraqqiy topgan.

• **Alisher Navoiyning** turkiy adabiyotga qo‘shgan hissasi beqiyosdir. Uning asarlari xalqning ichki dunyosini aks ettiradi.

• **Firdavsiyning** “Shohnoma” asari fors adabiyotining eng mashhur epik dostonidir.

• **Rudakiy** fors she’riyatining asoschilaridan biri bo‘lib, lirika janrining yuksak namunalari hisoblanadi.

b) **Arxitektura:** Arxitektura musulmon dunyosida eng yuksak san’at turlaridan biriga aylangan. Masjidlar, madrasalar, maqbaralar va saroylar Islom madaniyatining yuksak me’moriy namunalari yaratgan.

• **Samarkanddagi Registon** va **Buxorodagi Ark** kabi me’moriy majmualar bu davrning yuksak san’ati namunalari hisoblanadi.

• **Isfahondagi masjidlar** va **Kordova masjidi** Islom arxitekturasini yutuqlarini aks ettiradi.

c) **Musiqa:** Musiqa ham bu davrda rivojlangan san’at turlaridan biri bo‘lgan. Al-Farobiy musiqaga oid ilmiy asarlar yozib, musiqa nazariyasini rivojlantirgan.

3. Tarjima harakati: Sharq uyg‘onish davrida ilmiy va madaniy rivojlanishga katta turtki bergan muhim omillardan biri bu tarjima harakatidir. Yunon, rim, hind va fors tillaridan ko‘plab ilmiy va falsafiy asarlar arab tiliga tarjima qilingan. Bag‘dodda tashkil etilgan «**Bayt ul-Hikma**» (Donishmandlik uyi) ilmiy markaz sifatida xizmat qilgan va olimlar bu yerda ilmiy izlanishlar olib borgan.

Sharq uygʻonish davrida yunon falsafasining arab tiliga tarjima qilinishi va musulmon faylasuflari tomonidan rivojlantirilishi Islom falsafasini yuksak bosqichga olib chiqqan. Farobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi buyuk faylasuflar yunon falsafasining asoslarini chuqur tahlil qilib, ularni Islom ilmlari bilan bogʻlashga katta hissa qoʻshgan. Bu olimlar dunyo ilm-fan taraqqiyotiga katta taʼsir koʻrsatib, keyingi asrlar davomida jahon falsafasining rivojlanishiga yoʻl ochib bergan.

13.2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari. Abu Nasr Forobiyning taʼlimiy-axloqiy qarashlari.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (780-850) - oʻrta asr Sharq olimlari orasida matematika, astronomiya, va geografiya sohalarida katta hissa qoʻshgan mashhur ilm-fan arbobi hisoblanadi. Uning ilmiy merosi dunyo ilm-fani va taʼlim tarixi uchun katta ahamiyatga ega. Al-Xorazmiyning matematikaga qoʻshgan hissasi, xususan, algebra fani asoschisi sifatida tan olingan.

1. Ilmiy merosi: Al-Xorazmiy koʻplab asarlar yozgan, ulardan eng mashhurlari quyidagilar:

- **«Al-jabr val-muqobala»** (Algebra haqida kitob): Ushbu asar algebraning rivojlanishida juda muhim rol oʻynagan va algebraning asosiy qoidalarini belgilab bergan. Bu asar orqali «algebra» termini ilk marta fanga kiritilgan. Unda tenglamalarni yechish usullari, arifmetik operatsiyalar va geometrik tenglamalar bilan ishlash yoʻllari bayon etilgan.

- **«Kitob surat al-Arz»** (Yer shakli haqida kitob): Bu asarda al-Xorazmiy geografiya va kartografiya fanlarida katta yutuqlarga erishgan. U oʻz davrining eng yaxshi geografik xaritalarini yaratgan va qitʼalar, dengizlar, togʻlar, shaharlar haqidagi aniq maʼlumotlarni kiritgan.

- **Astronomiya va trigonometrik asarlar:** Al-Xorazmiy astronomiyaga oid ham bir qancha asarlar yozib, Quyosh va Oy harakatlarini hisoblashga oid ilmiy kashfiyotlar qilgan. U trigonometrik funksiyalarni ham chuqur oʻrganib, sinus, kosinus va tangens kabi tushunchalarni kiritgan.

- **«Hisob al-hind» (Hind hisoblash usuli):** Ushbu asar orqali al-Xorazmiy hind raqamlari va hisoblash usullarini arab dunyosiga tanitgan. Uning bu asari Gʻarb

dunyosida «Algoritmi» nomi bilan mashhur bo'lib, hozirgi zamon matematikasida «algoritm» termini al-Xorazmiyning nomidan olingan.

2. Didaktik qarashlari:

Al-Xorazmiy o'z asarlarida nafaqat ilmiy yutuqlarini aks ettirgan, balki ta'lim va o'qitish metodlarini ham bayon qilgan. Uning didaktik qarashlari quyidagi asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi:

- **Tushunarli va soddalashtirilgan yondashuv:** Al-Xorazmiy o'z matematik asarlarida masalalar va matematik jarayonlarni sodda va tushunarli shaklda bayon etgan. Bu, ayniqsa, algebra bo'yicha yozgan asarlarida ko'rinadi, u algebraik tenglamalarni yechishda o'quvchilar uchun tushunish oson bo'lgan bosqichlarni taqdim etgan.

- **Amaliy bilim berish:** U matematika va astronomiyani nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham tushuntirgan. U o'z kitoblarida masalalar va ularning amaliyotdagi ahamiyatiga katta e'tibor qaratgan, bu esa o'quvchilarning ilmiy bilimlarini kundalik hayotda qo'llashlariga imkon yaratgan.

- **Ilm-fanni ommalashtirish:** Al-Xorazmiy hind va yunon ilmlarini arab dunyosiga moslab, o'z asarlarini oddiy odamlar uchun ham tushunarli bo'lgan tilda yozgan. U fanlarni ommaga yetkazish va o'rgatish masalasida katta qiziqish ko'rsatgan va bu uning asarlarida aks etgan.

- **O'quvchilarga mantiqiy fikrlashni o'rgatish:** Al-Xorazmiy matematika va algebrada masalalarni yechishda mantiqiy izchil jarayonlarni ta'limning asosiy qismi sifatida ko'rsatgan. Uning algebraik tenglamalarni yechish metodlari mantiqiy fikrlash va muammolarni bosqichma-bosqich hal qilishga urg'u beradi.

Al-Xorazmiyning ilmiy merosi, xususan, matematika va algebra sohasidagi kashfiyotlari dunyo ilm-faniga katta ta'sir ko'rsatgan. Uning didaktik qarashlari esa ta'lim jarayonini soddalashtirish, tushunarli qilib yetkazish va amaliy bilim berishga qaratilgan bo'lib, bu tamoyillar hozirgi ta'lim tizimida ham muhim ahamiyatga ega.

Abu Nasr Forobiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari.

Abu Nasr Forobiy (872–950) – buyuk falsafiy tafakkur sohibi, mutafakkir, faylasuf va ilmiy asarlar muallifi bo'lib, uning ta'limiy-axloqiy qarashlari Sharq

madaniyati va pedagogikasiga ulkan ta'sir ko'rsatgan. U ko'plab fanlarda, jumladan, falsafa, mantiq, axloq, ta'lim tarbiya masalalarida chuqur ilmiy ishlari bilan tanilgan. Forobiyning axloq va ta'limga oid qarashlari uning asosiy falsafiy qarashlari bilan bog'liq bo'lib, ular insonning kamolotga yetishish yo'lida ma'naviy, aqliy va axloqiy jihatdan o'zini tarbiyalashini ta'kidlaydi.

1. Forobiyning ta'limiy qarashlari:

Forobiy ta'limga alohida e'tibor qaratgan va uni insonning barkamollikka erishishi uchun zaruriy vosita deb bilgan. U ta'limni nafaqat bilim olish, balki insonning aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun ham muhim deb hisoblagan. Uning ta'limiy qarashlarining asosiy jihatlari quyidagilardir:

- **Ta'limning asosiy maqsadi – insonning komillikka yetishishi:** Forobiya ko'ra, ta'limning asosiy vazifasi – insonning aqliy va ma'naviy kamolotini ta'minlashdir. U bilimlarni o'rganish orqali inson o'zining tabiiy qobiliyatlarini to'liq rivojlantiradi va kamolot sari intiladi.

- **Bilim va aqlning birligi:** Forobiy ta'lim jarayonida bilim va aqlning birgalikda ishlashini ta'kidlagan. Uning fikriga ko'ra, inson bilim olishi bilan birga, bu bilimlarni mantiqan tahlil qilishni o'rganishi kerak. Aqliy bilimlar orqali inson haqiqatni kashf etadi va mantiqiy xulosa chiqaradi.

- **Qobiliyat va iste'dodni rivojlantirish:** Forobiyning ta'kidlashicha, har bir insonda tug'ma qobiliyatlar va iste'dodlar mavjud bo'lib, ta'lim bu iste'dodlarni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. U har bir inson o'z qobiliyatlariga mos keladigan bilim va ko'nikmalarni egallashi kerakligini aytgan.

- **Amaliyot bilan bog'liq ta'lim:** Forobiy nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliyot bilan bog'liq ta'limni ham muhim deb hisoblagan. U ilm va kasbiy bilimlarning inson jamiyatidagi faoliyatida muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlagan. Bu orqali inson jamiyatga foyda keltiradigan shaxsga aylanadi.

2. Forobiyning axloqiy qarashlari:

Forobiyning axloq haqidagi qarashlari uning falsafiy va pedagogik yondashuvlari bilan chambarchas bog'liq. U insonning axloqiy jihatdan

barkamolligini uning aqliy va ma'naviy rivojlanishi bilan birga olib borishi lozimligini ta'kidlagan. Axloqiy qarashlarining asosiy jihatlari quyidagilar:

- **Axloqiy kamolot:** Forobiy insonning maqsadi nafaqat aqliy, balki axloqiy jihatdan ham kamolotga yetishish ekanligini ta'kidlagan. U axloqiy fazilatlarni tarbiyalash orqali insonning komillikka erishishi mumkinligini aytadi. Yaxshi axloq, adolat, halollik, samimiyat kabi fazilatlar insonni ruhiy barkamollikka olib keladi.

- **Ilm va axloqning uzviy bog'liqligi:** Forobiy ilmni faqat o'rganish va bilish jarayoni deb emas, balki axloqiy fazilatlarni shakllantirish vositasi sifatida ham ko'rgan. Uning fikricha, inson faqat bilimga ega bo'lish bilan cheklanib qolmasdan, bu bilimlarni jamiyat va insoniyat manfaatlariga mos ravishda qo'llashi kerak.

- **Yaxshi jamiyat yaratish:** Forobiyning «Fozil odamlar shahri» asarida davlat va jamiyat boshqaruvining axloqiy asoslari haqida fikr yuritiladi. Unga ko'ra, fozil jamiyatni yaratish uchun davlat rahbari va fuqarolar axloqiy jihatdan barkamol bo'lishlari kerak. Adolat, halollik va mas'uliyat axloqiy fazilatlarining jamiyatdagi roli katta.

- **Axloqiy tarbiya va tarbiyaviy muhit:** Forobiy inson axloqiy tarbiyasi jarayonida ijtimoiy muhitning muhim rol o'ynashini ta'kidlagan. Unga ko'ra, yaxshi jamiyat va ijobiy muhit insonning axloqiy fazilatlarini shakllantiradi, salbiy ta'sirlar esa insonni axloqiy jihatdan tanazzulga olib kelishi mumkin.

Forobiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari inson kamolotining aqliy va axloqiy rivojlanishini birgalikda olib borishga asoslangan. U ta'limning inson hayotidagi o'rnini chuqur tahlil qilib, bilim olish orqali aqlni rivojlantirish va axloqiy jihatdan yetuk bo'lishni muhim deb bilgan. Forobiy nazarida, jamiyatning taraqqiyoti fozil insonlarning tarbiyalanishi bilan bog'liq bo'lib, ta'lim va axloq bu jarayonda asosiy omil hisoblanadi.

13.3. Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sinoning ta'limiy- axloqiy qarashlari.

Abu Rayhon Beruniy (973–1048) — buyuk alloma, olim va mutafakkir bo'lib, ilm-fan, falsafa, astronomiya, geografiya, tibbiyot kabi sohalarda katta hissa qo'shgan.

Uning ta'limiy-axloqiy qarashlari esa insonning ma'naviy kamoloti, ilm olishga bo'lgan intilish va axloqiy yetuklik masalalariga asoslangan.

1. Beruniyning ta'limiy qarashlari:

Beruniy ta'limni inson rivojlanishi va jamiyat taraqqiyoti uchun zaruriy vosita deb bilgan. Uning ta'limiy qarashlari ilmiy tadqiqotlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ta'limni ilm olishning amaliy va nazariy asoslari bilan birgalikda olib borishga katta e'tibor qaratgan.

• **Ilm-fanning hamma uchun ochiq bo'lishi:** Beruniy ilmni faqat zodagonlar yoki ayrim guruhlar uchun emas, balki barcha uchun ochiq bo'lishi kerakligini ta'kidlagan. Uning fikriga ko'ra, ilm-fan va bilim olish jarayonida hech qanday to'siqlar bo'lmasligi kerak va inson o'zini ilm orqali tarbiyalashi kerak.

• **Bilimning amaliyot bilan bog'liqligi:** Beruniy ilm-fanning amaliy jihatlarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratgan. U ilmiy bilimlarni hayotda qo'llash, tajribalar o'tkazish va bu orqali yangi kashfiyotlar qilish zaruriyatini ta'kidlagan. Beruniy ko'plab ilmiy asarlar yozib, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishni targ'ib qilgan.

• **Ilmiy haqiqatga intilish:** Beruniyning fikricha, har bir inson ilmiy haqiqatga erishish uchun tinimsiz izlanish va izchil tadqiqot olib borishi kerak. U ilmiy haqiqatni bilishning eng muhim maqsadlaridan biri deb hisoblagan. Inson o'z hayotida ilm orqali haqiqatni izlash va unga erishish yo'lida bo'lishi kerak.

• **Ta'lim jarayonida inson tabiatini inobatga olish:** Beruniy har bir insonning individual qobiliyatlarini inobatga olish kerakligini ta'kidlagan. Unga ko'ra, ta'lim jarayoni har bir o'quvchining qobiliyati va qiziqishlariga mos ravishda olib borilishi kerak. Ta'lim shaxsiy rivojlanishga ko'maklashishi va inson tabiatiga mos bo'lishi lozim.

2. Beruniyning axloqiy qarashlari:

Beruniy axloq masalalariga katta e'tibor bergan va axloqni insonning ma'naviy kamolotiga yetaklaydigan asosiy vositalardan biri deb bilgan. Uning axloqiy qarashlari ilmiy haqiqatga sodiqlik, halollik, insonparvarlik va sabr-toqat kabi tamoyillarga asoslangan.

• **Axloqiy fazilatlarning ahamiyati:** Beruniy axloqni insonning ruhiy kamolotiga olib keluvchi vosita sifatida ko'rgan. U insonning ilm olishdagi sa'y-harakatlari, uning axloqiy fazilatlari bilan uzviy bog'liq deb hisoblagan. Axloqli inson o'zini doimiy ravishda bilimga, haqiqatga va jamiyatga xizmat qilishga bag'ishlaydi.

• **Halollik va adolat:** Beruniy insonning halollik va adolat tamoyillariga sodiq bo'lishini axloqiy fazilatlarning muhim qismi deb bilgan. U adolatni insoniyatning eng oliy qadriyati sifatida ko'rib, jamiyatning barqarorligi va taraqqiyoti uchun muhim deb hisoblagan.

• **Sabr-toqat va ilmiy izlanish:** Beruniyning fikricha, har qanday ilmiy kashfiyot yoki haqiqatga erishish yo'lida sabr-toqat va mehnat talab qilinadi. U ilm-fanning rivoji va axloqiy barkamollik sabr va izchil izlanishlarga bog'liq ekanini ta'kidlagan.

• **Insonparvarlik:** Beruniy axloqiy fazilatlar orasida insonparvarlikni ham yuqori qadrlagan. U turli xalqlar, millatlar va madaniyatlar o'rtasida do'stlikni targ'ib qilgan va insoniyatga xizmat qilish axloqning oliy maqsadi ekanligini aytgan. Beruniy o'zining turli madaniyatlar va dinlarga bag'ishlangan asarlari orqali insoniyat birligini targ'ib qilgan.

3. Beruniyning din va ilmga munosabati:

Beruniy din va ilm o'rtasidagi munosabatlarni chuqur tahlil qilgan va ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'ymasdan, aksincha, bir-birini to'ldiruvchi tushunchalar sifatida ko'rgan.

• **Ilm va dinning uyg'unligi:** Beruniy ilm-fanning rivoji va haqiqat izlashda dinning ahamiyatini tan olgan. U din va ilm o'rtasidagi uyg'unlikni muhim deb bilib, inson ilmi orqali Allohning qudratini anglash mumkinligini ta'kidlagan. Uning fikricha, ilm va din insoniyatning ma'naviy va aqliy taraqqiyoti uchun birgalikda xizmat qiladi.

Abu Rayhon Beruniyning ta'limiy-axloqiy qarashlari ilm-fanning inson hayotidagi muhim rolini chuqur tushunishga asoslangan. U ta'lim orqali insonning ilmiy va axloqiy barkamollikka erishishi mumkinligini ta'kidlagan. Beruniyning

axloqiy qarashlari halollik, adolat, sabr-toqat va insonparvarlik kabi fazilatlarga asoslangan bo'lib, uning ta'lim haqidagi fikrlari ilmiy haqiqatga erishishga intilishni qo'llab-quvvatlaydi.

Abu Ali ibn Sinoning ta'limiy- axloqiy qarashlari.

Abu Ali ibn Sino (Avitsenna, 980–1037) Sharq Uyg'onish davrining buyuk allomasi, tabib, faylasuf va ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkir hisoblanadi. Uning ta'limiy-axloqiy qarashlari ilm, aql, axloqiy yetuklik va insonning ruhiy barkamolligi masalalariga asoslangan.

1. Ibn Sinoning ta'limiy qarashlari:

Ibn Sino ilm va ta'limni inson hayotidagi eng muhim omillardan biri sifatida ko'rgan. Uning fikricha, ta'lim insonni shakllantirish, bilimlarini oshirish va aqliy rivojlanishini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

• **Aqliy bilimlarning ustunligi:** Ibn Sinoga ko'ra, insonning aqliy rivojlanishi va bilim olish jarayoni hayotning asosiy maqsadlaridan biri. U ilmiy bilimni rivojlantirish orqali inson o'zini to'liq anglaydi va hayotining maqsadiga erishadi, deb hisoblardi. Ibn Sino o'z asarlarida ilm olish jarayonini insoniyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida ta'kidlagan.

• **Bosqichma-bosqich ta'lim:** Ibn Sinoning ta'limiy qarashlarida o'qitish jarayonining izchilligi va bosqichlarga bo'linganligi muhim ahamiyatga ega. U bilimlarni asta-sekinlik bilan o'zlashtirishni tavsiya etgan va o'quvchilarni avval oddiy, keyin esa murakkab mavzularni o'rganishga yo'naltirish kerakligini ta'kidlagan. Ibn Sino ta'limni insonning yoshiga va qobiliyatiga mos tarzda berishni muhim deb bilgan.

• **Ilmning amaliy va nazariy birligi:** Ibn Sino ta'limning faqat nazariy bilimlar bilan chegaralanmasligi kerakligini ta'kidlab, uni amaliy bilimlar bilan uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatgan. Unga ko'ra, ilm-fan inson hayotida qo'llanilishi, amaliy ishlar bilan mustahkamlanishi va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilishi kerak.

• **Tabiatni o'rganish va tajriba orqali ta'lim:** Ibn Sino tabiiy fanlar, tibbiyot va boshqa sohalarda ilmiy kuzatuv va tajribani muhim o'ringa qo'ygan. U insonning

atrof-muhitni o'rganishi va tabiat qonunlarini anglash orqali ilmga yaqinlashishini ta'kidlagan.

2. Ibn Sinoning axloqiy qarashlari:

Ibn Sino inson axloqiy barkamollikka erishishi uchun bilim va aqlning ahamiyatini ta'kidlagan. Uning axloqiy qarashlari insonning ichki dunyosini poklash, halollik, adolat, mehnat va ilm-fanni qadrlash kabi tushunchalarga asoslangan.

• **Axloqiy yetuklik va ilm-fan:** Ibn Sino ilm va axloqni bir-biridan ajralmas hodisalar sifatida ko'rgan. U ilm-fanni insonning ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi eng muhim vosita deb bilgan. Inson ilm olish orqali o'z aqliy va axloqiy fazilatlarini rivojlantirishi va komillikka erishishi mumkin. Ilm orqali ma'naviyatni mustahkamlash uning axloqiy yetuklik haqidagi qarashlarida markaziy o'rinni egallaydi.

• **Halollik va adolat:** Ibn Sino insonning halolligi va adolatini uning axloqiy fazilatlarini sifatida yuqori baholagan. U adolatni jamiyatning barqarorligi va insonlar o'rtasidagi munosabatlarning muhim asosi deb hisoblagan. Adolat va halollik axloqiy barkamollikning shartlaridan biri sifatida uning falsafasida o'rin olgan.

• **Sabr-toqat va mehnatning ahamiyati:** Ibn Sino ilm olish va axloqiy kamolotga erishish yo'lida sabr-toqat va tinimsiz mehnat qilishni muhim deb bilgan. Uning fikricha, ilm yo'lida muvaffaqiyatga erishish uchun inson sabr-toqatli bo'lishi va qiyinchiliklardan qo'rqmasdan ilm izlashda davom etishi lozim. Mehnat orqali bilimni boyitish va tajribani oshirish mumkinligini ta'kidlagan.

• **O'zini tanish va o'zini boshqarish:** Ibn Sino axloqiy kamolotning asosi sifatida insonning o'zini anglashini va ichki xulqini boshqarish qobiliyatini ko'rsatgan. U o'zini bilish va o'z hatti-harakatlarini boshqarish orqali inson komillikka erishishi mumkin, deb hisoblagan. Shaxsiy intizom, ruhiy poklik va o'z nafsini tiyish axloqiy yetuklikning asosiy mezonlari sifatida talqin etilgan.

3. Ibn Sinoning din va ilm munosabati:

Ibn Sino din va ilm o'rtasidagi uyg'unlikka katta ahamiyat bergan. Unga ko'ra, din va ilm-fan bir-birini to'ldirishi kerak, ular o'rtasida ziddiyat bo'lishi mumkin emas.

• **Din va ilmning birligi:** Ibn Sino ilm-fan va dinni insonning kamolotiga yetaklovchi ikkita yo‘l deb bilgan. U dinning insoniyat uchun muhim o‘rniga ishonch bildirgan, lekin ilm-fan orqali ham Allohning qudratini anglash mumkinligini ta’kidlagan. U ilmiy bilimlarni diniy haqiqatlar bilan uyg‘unlashtirishga intilgan va dinning ko‘rsatmalari orqali ilm-fanga yondashgan.

• **Ruhiy va aqliy rivojlanish:** Ibn Sinoning ta’limiy va axloqiy qarashlarida insonning ruhiy va aqliy rivojlanishi o‘zaro bog‘liqdir. Uning fikricha, ilm olish nafaqat aqliy, balki ruhiy taraqqiyotni ham ta’minlaydi. Ilm-fan va aql orqali inson dunyodagi tartibni anglaydi va bu orqali Allohning mavjudligini his qiladi.

Abu Ali ibn Sinoning ta’limiy-axloqiy qarashlari ilm olishning inson hayotidagi markaziy o‘rniga asoslangan. U ilm-fanni insonning aqliy va axloqiy barkamollikka erishish yo‘lida asosiy vosita sifatida ko‘rgan. Axloqiy yetuklik, halollik, adolat va sabr-toqat uning axloqiy falsafasining asosi hisoblanadi. Ibn Sino ilm va dinning uyg‘unligi, ruhiy va aqliy rivojlanishning ahamiyatini ta’kidlab, insoniyatning ma’naviy va ilmiy taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan.

Nazorat savollari:

1. **Sharq uyg‘onish davri nechanchi asrlarni o‘z ichiga oladi va nega aynan “Sharq uyg‘onish davri” deb ataladi?**
2. **Ibn Sino, Farobiyning ta’lim-tarbiyaga oid axloqiy qarashlari haqida so‘zlang.**
3. **Beruniyning ilm-fan taraqqiyotiga qo‘shgan xissasi haqida nimalarni bilasiz?**
4. **Al-Xorazmiyning ilmiy me’rosi haqida so‘zlang.**
5. **Sharq uyg‘onish davrida boshlang‘ich ta’limning olib borilishinqanday bo‘lgan?**

XIV BOB

SHARQ PEDAGOGIK TA'LIMOTIDA TA'LIMY-AXLOQY QARASHLAR

*O'quv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lur,
Bilim qayda bo'lsa, buyuklik bo'lur.
Yusuf Xos Hojib*

Reja:

1. Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari.
2. Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilik" asari – pandnoma asar sifatida.
3. Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida didaktik qarashlar. Kaykovusning "Qobusnoma" asarining tarbiyaviy ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: *odob-axloq, tarbiya, bilim, globalizm, dingy qarashlar, demokratizm, revolyutsiya, jamiyat, taraqqiyot.*

14.1. Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari.

Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi qadimiy davrlardan boshlab insoniyatning jamiyatdagi o'rni va xulq-atvori haqidagi fikrlarning shakllanishiga asoslanadi. Ushbu qarashlar jamiyatning rivojlanishi, ijtimoiy tartib, axloqiy qadriyatlar va bilimlarni avloddan-avlodga yetkazish jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. Quyida ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi va rivojlanishining asosiy bosqichlari keltiriladi:

Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi qadimiy davrlardan boshlab insoniyatning jamiyatdagi o'rni va xulq-atvori haqidagi fikrlarning shakllanishiga asoslanadi. Ushbu qarashlar jamiyatning rivojlanishi, ijtimoiy tartib, axloqiy qadriyatlar va bilimlarni avloddan-avlodga yetkazish jarayoni bilan uzviy bog'liqdir.

Quyida ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi va rivojlanishining asosiy bosqichlari keltiriladi:

1. Qadimiy davrlar: Ilk ta'limiy-axloqiy qarashlar.

- **Qabila va ibtidoiy jamiyatlar:** Ibtidoiy jamiyatlarda ta'lim va axloqiy qadriyatlar asosan amaliy ko'nikmalarni o'rgatish orqali shakllangan. Ushbu davrda avlodlarga ovchilik, dehqonchilik, mehnat qilish va jamiyat ichida birga yashash qoidalari o'rgatilgan. Axloqiy qadriyatlar qabila ichida o'zaro yordam, hurmat va jamoatchilik manfaatlarini ko'zlash orqali shakllangan.

- **Qadimgi sharqiy tsivilizatsiyalar:** Mesopotamiya, Misr, Hindiston va Xitoy kabi qadimiy tsivilizatsiyalarda ta'lim va axloqning o'ziga xos tamoyillari shakllangan. Misol uchun, Misr madaniyatida farovonlik, tartib, adolat (Ma'at qadriyati) axloqning asosi sifatida qaralgan. Hind falsafasi esa insonning ruhiy poklanishiga katta ahamiyat bergan.

2. Antik Yunon va Rim davri: Falsafiy asos

- **Sokrat, Platon va Aristotel:** Yunoniston faylasuflari ta'lim va axloqni falsafaning markaziy masalalari sifatida o'rganishgan. Sokratning «bilim — axloqiy kuch» degan g'oyasi insonning axloqiy xatti-harakati bilimga asoslanishi kerakligini ko'rsatgan. Platonning «Ideal davlat» asarida ta'lim va axloq jamiyatni boshqarishning muhim vositasi sifatida tasvirlangan. Aristotel esa «Nikomax axloqi» asarida axloqiy fazilatlar va ularni rivojlantirish haqida ta'limiy qarashlarni bayon qilgan.

- **Rim ta'limiy-axloqiy tizimi:** Rim madaniyatida axloqiy qarashlar, tartib va intizom orqali jamiyatni boshqarish ko'zlangan. Rimliklar uchun harbiy intizom, fuqarolik burchlari va davlat manfaatlariga sodiqlik axloqiy tizimning asosiy qismidir.

3. O'rta asrlar: Din va axloqiy tizim

- **Islomiy ta'lim va axloqiy qarashlar:** O'rta asrlarda Islom ta'limi rivojlandi va axloqiy qarashlar Qur'on va Hadislarga asoslanib shakllangan. Ilk musulmon olimlari ta'limning inson hayotidagi ahamiyatini tan olib, axloqiy barkamollikka erishish yo'lida ilmni zarur deb bilganlar. Shuningdek, bu davrda musulmon olimlari qadimiy yunon va rim falsafiy merosini o'rganib, unga yangicha qarashlar qo'shdilar.

• **Xristian ta'limi va axloqiy tizim:** Xristianlik ham o'rta asrlarda ta'lim va axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilgan. Xristian ta'limoti axloqiy qoidalar, poklik, va ijtimoiy hamjihatlikni yoqlagan. Xristian dinida ilm-fan va ta'lim asosan cherkov va diniy maktablarda olib borilgan.

4. Sharq uyg'onishi: Ilm va axloqning integratsiyasi.

• **Musulmon olimlarining hissasi:** Sharq uyg'onish davrida Farobiy, Ibn Sino, Al-Xorazmiy va Beruniy kabi buyuk olimlar ilm-fan va ta'limni rivojlantirib, ularni axloqiy qarashlar bilan bog'lashga katta e'tibor qaratdilar. Masalan, Ibn Sino ta'limni insonning aqliy va axloqiy kamoloti uchun muhim vosita sifatida ko'rgan. Axloqiy fazilatlar ilm olish orqali mustahkamlanadi, deb hisoblagan.

• **Sharq madaniyati:** Bu davrda ta'limiy-axloqiy qarashlar ilmiy izlanishlar bilan uyg'unlashdi va ma'naviy barkamollikka erishish uchun ilm-fan muhim vosita sifatida ko'rildi. Bu davrda ham madrasalar ta'limning asosiy maskanlari bo'lib, ular nafaqat diniy, balki ilmiy bilimlarni ham o'rgatgan.

5. Yangi davr: Ilmiy revolyutsiyalar va ta'limning rivojlanishi.

• **Renessans va Yangi davr falsafasi:** Yevropada ta'limiy-axloqiy qarashlar Renessans davrida ilm-fan va falsafa bilan yana bir bor uyg'ondi. Insonparvarlik g'oyalari, ilmiy yondashuv va insonning individual huquqlari haqidagi qarashlar rivojlandi. Bu davrda ilm-fan insonning axloqiy kamolotiga xizmat qilishi kerakligi ta'kidlandi.

• **Aql va ta'lim: Yangi davr faylasuflari (masalan, Jon Lokk va Jan-Jak Russo)** inson huquqlari, tarbiya va ta'limning jamiyatdagi o'rnini qayta talqin qilib, inson aql-zakovati va erkinligini ta'lim orqali rivojlantirish kerakligini ta'kidladilar. Ta'lim endi faqat diniy ko'rsatmalar bilan cheklanib qolmay, ilm-fan va ijtimoiy taraqqiyot vositasi sifatida qaralgan.

6. Zamonaviy davr: Ta'limiy-axloqiy qarashlarning demokratiklashuvi

• **Demokratik ta'lim tizimi:** 19-20 asrlarda ta'limning jamiyatdagi barcha qatlamlar uchun ochiqligi, tenglik va inson huquqlari tushunchalari asosida rivojlanishi kuzatildi. Axloqiy qadriyatlar va ta'lim milliy va global taraqqiyotning muhim jihatlari sifatida qaralib, ma'rifat va insonparvarlik g'oyalari keng yoyildi.

• **Globalizm va ta'lim:** Zamonaviy ta'limda ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida axloqiy qadriyatlar ham global miqyosda qayta talqin qilinmoqda. Ta'lim insonni faqat ma'lumotli qilish emas, balki axloqiy jihatdan yetuk, global mas'uliyatni his etadigan shaxs sifatida shakllantirishni maqsad qilmoqda.

Ta'limiy-axloqiy qarashlar insoniyatning ilk davrlaridan boshlab, ularning ijtimoiy hayotga moslashuvi va rivojlanish jarayonida shakllanib kelgan. Qadimdan boshlab ilm-fan va axloqning birligi, ruhiy poklanish va adolat kabi tushunchalar ta'limning asosiy maqsadlari sifatida qaralgan. Sharq va G'arb uyg'onish davrlarida esa bu qarashlar yanada kengayib, bugungi kun ta'lim tizimlarining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari IX asr oxiri va XI asr boshlarida yashagan turkiy xalqlarning madaniyati, tili, va turmush tarzini o'rganuvchi noyob asar bo'lib, unda tilshunoslik, tarix, etnografiya, va boshqa ko'plab sohalar haqida ma'lumotlar berilgan. Shu bilan birga, bu asar ta'lim-tarbiya masalalariga ham alohida e'tibor qaratadi, chunki asarda turkiy xalqlarning axloqiy qadriyatlari, ta'limiy an'analari va tarbiyaviy yondashuvlari ham keltirilgan.

Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit-turk"ni arab tilida yozgan bo'lib, asar turkiy tillarni o'rganuvchi dastlabki lug'at hisoblanadi. Lug'atda 7500 ga yaqin turkiy so'z va ularning ma'nolari, arab tilidagi tarjimalari, qo'llanish misollari bilan keltirilgan. Bu asar nafaqat tilshunoslikka oid ma'lumotlar, balki turkiy xalqlar hayoti, urf-odatlar, axloqiy fazilatlar va ta'lim-tarbiya an'analari haqida qimmatli ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi.

Mahmud Qoshg'ariy asarida turli maqollar va hikmatlar keltirilgan bo'lib, ular orqali axloqiy va ta'limiy tarbiya masalalariga katta e'tibor berilgan. Ushbu maqollar o'z davrida yoshlarni axloqiy yetuklikka va ta'lim olishga da'vat qilgan:

- Ilm olishning ahamiyati: Asarda turkiy xalqlar orasida ilm olish va o'qish muhim sanalgan. «Ilmsiz kishi ko'rdir» kabi maqollar ilmning hayotdagi o'rnini ko'rsatib beradi va kishilarni bilim olishga undaydi.

- Mehnatsevarlik va mas'uliyat: Qoshg'ariy keltirgan maqollardan biri: «Mehnatsiz mulk bo'lmas, boshqsiz kulcha bo'lmas» bo'lib, bu hikmat mehnatning

ahamiyatini ta'kidlab, mehnatsevarlikni yosh avlodga singdirish maqsadida ishlatilgan.

- Halollik va adolat: Asarda halollik va adolat tamoyillari keng yoritilgan. Masalan, «Yolg'on gapirgandan halol o'lib ketgan afzal» maqoli orqali turkiy xalqlar orasida halollik va to'g'rilik muhim axloqiy tamoyil sifatida qaralgani ko'rsatilgan.

3. Jamiyat va tarbiya. Mahmud Qoshg'ariy jamiyatning barcha a'zolari ta'lim va tarbiya jarayonida o'z o'rniga ega ekanini ta'kidlaydi. Ta'lim va tarbiya oilada, jamoada va ijtimoiy muhitda shakllanadi. Uning asarlarida turkiy xalqlar orasida oilaviy tarbiyaning muhimligi, ota-onaning farzand tarbiyasidagi o'rni, jamiyatdagi kattalarga hurmat ko'rsatish kabi axloqiy qadriyatlar keng o'rin olgan.

- Kattalarga hurmat va ehtirom: Qoshg'ariy asarida turkiy xalqlarda katta yoshdagi insonlarga hurmat ko'rsatish an'anasi qadrlı ekanligi keltiriladi. «Katta kishi oldida bosh egib yurmoq kerak» kabi hikmatlar bilan jamiyatda hurmat va axloqiy munosabatlar mustahkamlangan.

4. Axloqiy tarbiya va fazilatlar. Mahmud Qoshg'ariy asarida insonning axloqiy yetukligi ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi sifatida qaralgan. Insonlar o'z hayotini ilm, axloq va odob-axloqiy qoidalar asosida olib borishi kerakligi keltiriladi. Xususan, ma'rifatli, bilimli va axloqiy jihatdan yetuk bo'lish jamiyatning barcha a'zolari uchun ideal sifatida ilgari surilgan.

5. Til va madaniyatning ta'limiy tarbiyadagi o'rni. «Devonu lug'otit-turk»da til va madaniyat tarbiyaning asosiy vositasi sifatida yoritilgan. Mahmud Qoshg'ariy o'z asarida turkiy tillarni va ularning o'ziga xosligini saqlab qolish orqali, yosh avlodni milliy qadriyatlar va urf-odatlariga asoslangan holda tarbiyalashga katta e'tibor bergan. Til tarbiya jarayonida nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning madaniyati va axloqiy merosini saqlash vositasi ham ekanligi alohida ta'kidlangan.

shakllangan va bu qadriyatlar hozirgi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

14.2. Yusuf Xos Xojibning “Qutadg'u bilik” asari – pandnoma asar sifatida

Yusuf Xos Hojib (taxminan 1018–1070) O'rta Osiyoda yashagan mashhur olim, shoir va davlat arbobi bo'lib, o'z davrining yetuk bilimdoni sifatida tanilgan. U

Qoraxoniylar davlati (hozirgi Markaziy Osiyo hududida) madaniy va ilmiy taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. Uning eng mashhur asari «**Qutadg'u bilig**» («Baxtga eltuvchi bilim») bo'lib, bu asar davlat boshqaruvi, adolat, ilm-fan, axloq va tarbiya haqida qimmatli pand-nasihatlarini o'z ichiga oladi.

U o'z davrining bilimdoni va donishmandi sifatida tanilgan bo'lib, «Qutadg'u bilig» asarini hukmdorlar va davlat arboblari uchun pandnoma sifatida yozgan. Asar jamiyatda adolatli boshqaruv, halollik, sabr-toqat, mehnatkashlik va ilmning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Yusuf Xos Hojibning ijodi adolatli boshqaruv va rahbarlik san'atiga bag'ishlangan bo'lib, u asarida davlat arboblari va hukmdorlar uchun yo'l-yo'riq ko'rsatadi. «Qutadg'u bilig» asari nafaqat siyosiy va axloqiy tavsiyalar to'plami, balki falsafiy va madaniy risola hamdir. Yusuf Xos Hojibning hayoti va ijodi Sharq madaniy merosida muhim o'rin egallab, bugungi kunga qadar ahamiyatini saqlab qolgan. «Qutadg'u bilig»dagi pand-nasihatlar quyidagicha ifodalanadi:

1. **Adolat va qonun:** Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida adolat davlat boshqaruvida markaziy tamoyil sifatida ta'kidlanadi. Asarda rahbarlar va davlat arboblari uchun adolatni amalda qo'llab-quvvatlash majburiy ekani ko'rsatilgan. Bu shuni anglatadiki, har qanday qaror qonunga asoslanishi, halollik bilan amalga oshirilishi va umumiy manfaatni ko'zda tutishi lozim. Adolatli boshqaruv nafaqat davlatning ichki barqarorligini mustahkamlaydi, balki xalq orasida ishonchni oshiradi, tinchlik va farovonlikni ta'minlaydi. Xalqning tinchligi va davlatning rivojlanishi bevosita adolatli hukmronlik va qonunlarga rioya qilishga bog'liq.

2. **Bilim va tafakkur:** Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarida bilim va tafakkurning inson hayotidagi o'rni haqida chuqur fikr yuritadi. Uning ta'kidlashicha, ilm va tafakkur insonni to'g'ri yo'lga yo'naltiradi, bu esa xalq va jamiyat farovonligiga olib keladi. Bilimning kuchi rahbarlikda ayniqsa muhim, chunki bilimdon va tafakkurli rahbar davlatni taraqqiyotga yetaklashi, adolatli va samarali boshqaruvni ta'minlashi mumkin. Shu sababli, yetakchilar nafaqat rahbarlik qobiliyatlariga, balki bilim va tafakkurga ham ega bo'lishlari kerak. Rahbarlarning

doimiy ravishda o'z ustida ishlashlari, bilimlarini oshirib borishlari davlat va jamiyat muvaffaqiyatining asosi deb ko'rsatiladi.

3. Axloqiy fazilatlar: Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida insonning axloqiy qadriyatlarga sodiq bo'lishi ta'kidlanadi. Inson doimo halollik, kamtarlik, fidoyilik kabi axloqiy fazilatlarini o'z hayotining ajralmas qismi sifatida qabul qilishi kerak. Bu qadriyatlarga amal qilish nafaqat shaxsiy hayotda, balki jamiyatda ham hurmat qozonishning kaliti hisoblanadi. Axloqiy fazilatlar insonning ichki dunyosini boyitib, uni mukammallikka yetaklaydi. Halollik odamlarni ishonchli qiladi, kamtarlik esa boshqalar bilan munosabatlarda hurmat uyg'otadi. Fidoyilik esa jamoat uchun xizmat qilishga tayyor bo'lishni, boshqalarning manfaati uchun harakat qilishni o'z ichiga oladi. Bu fazilatlar insonni nafaqat yaxshi fuqaro, balki jamiyatning yetakchi a'zosi bo'lishga undaydi.

Mehnat va sabr: Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarida mehnatkashlik va sabr-toqatning hayotdagi o'rni va ahamiyatini yuksak qadrlaydi. Asarda insonning hayotdagi qiyinchiliklarni sabr bilan yengishi va muntazam mehnat qilishi baxt va muvaffaqiyatga olib kelishi ta'kidlanadi. Hayotda har qanday yutuqqa erishish tinimsiz mehnat va bardoshlilik orqali amalga oshadi. Mehnatning ulug'ligi insonni nafaqat maqsadlariga yetaklaydi, balki ularning ijtimoiy mavqeini mustahkamlashga, jamiyatda hurmatga sazovor bo'lishiga ham yordam beradi. Bardoshlilik esa insonni har qanday to'siq va muammolardan mardlik bilan o'tishga tayyor qiladi.

Yusuf Xos Hojibning bu asari davlat arboblari va rahbarlari uchun pandnoma bo'lib, unda mamlakatni qanday boshqarish, xalqqa qanday xizmat qilish va adolatli davlat qurishda qanday yo'llar bilan borish kerakligi o'rgatiladi. Asarda ifodalangan pandlar ko'p asrlar davomida Sharq madaniyati va falsafasida muhim o'rin tutgan va ularni zamonaviy davrda ham muhim axloqiy qoidalar sifatida qabul qilish mumkin.

14.1. Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asarida didaktik qarashlar.

Kaykovusning «Qobusnoma» asarining tarbiyaviy ahamiyati.

Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asari didaktik (ta'limiy) mazmuni bilan mashhur bo'lgan asarlardan biridir. Bu asar XII asrda yozilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi o'quvchilarga axloqiy va ijtimoiy hayotda muhim bo'lgan qoidalar va

hikmatlarni o'rgatishdir. «**Hibat ul-haqoyiq**» («Haqiqatlar tuhfasi») o'quvchilar uchun pand-nasihatlar bilan boyitilgan asar bo'lib, unda hayotiy haqiqatlar, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy fazilatlar targ'ib qilinadi.

Ahmad Yugnakiyning didaktik qarashlari asarda quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. **Axloqiy tarbiya:** Asarda insonning halollik, rostgo'ylik, sabr-toqat, adolat kabi fazilatlarini rivojlantirish zarurligi ta'kidlanadi. Yugnakiyning fikricha, inson faqat axloqiy qadriyatlarga amal qilish orqali hayotda muvaffaqiyatga erishishi mumkin. U hayotda yaxshi nom qozonish uchun to'g'ri yo'ldan yurish muhimligini pand-nasihatlar orqali tushuntiradi.

2. **Bilim va ilmning ahamiyati:** Yugnakiyning asarida ilmga intilish va bilimdon bo'lishga urg'u beriladi. U o'z davrining madaniy va ilmiy muhitini inobatga olib, insonning ilm orqali hayotdagi o'rnini mustahkamlashi, jamiyatda hurmat qozonishi mumkinligini ta'kidlaydi.

3. **Mehnat va sabr-toqat:** Ahmad Yugnakiyning qarashlariga ko'ra, mehnat qilmagan, sabr bilan harakat qilmagan odam muvaffaqiyatga erisha olmaydi. U o'quvchilarni mehnatkash bo'lishga, o'z maqsadlari yo'lida tinmay harakat qilishga undaydi.

4. **Do'stlik va hamjihatlik:** «Hibat ul-haqoyiq»da do'stlik va birodarlikning qadr-qimmatini ulug'lanadi. Yugnakiyning fikricha, inson do'stlari bilan mehr-oqibatli bo'lishi, ular bilan yaxshi munosabatlarni saqlashi, bir-birlariga yordam berishi kerak.

5. **Dunyo va oxiratning uyg'unligi:** Asarda inson hayoti faqat dunyoviy maqsadlar bilan cheklanib qolmasligi kerakligi, balki oxirat hayotiga ham tayyorlanishi zarurligi uqtiriladi. Insonning dunyoda qilgan amallari oxiratda hisob-kitob qilinadi, shuning uchun har bir kishi o'zini nazorat qilish va yaxshi amallar qilishga intilishi kerak.

Umuman olganda, «Hibat ul-haqoyiq» asari Ahmad Yugnakiyning axloqiy va ma'naviy tarbiya borasidagi chuqur didaktik qarashlarini aks ettiradi. U mazkur asar orqali o'quvchilarni to'g'ri yo'lga boshlash, axloqiy va ma'naviy jihatdan mukammal shaxs sifatida shakllantirishni maqsad qilgan.

Kaykovusning «Qobusnoma» asarining tarbiyaviy ahamiyati.

Kaykovusning «Qobusnoma» asari axloqiy, ijtimoiy va tarbiyaviy jihatdan boy meros bo‘lib, o‘rta asrlarda yaratilgan eng muhim pandnoma janridagi asarlardan biridir. XI asrda yozilgan bu asar Kaykovus tomonidan uning o‘g‘liga nasihat va yo‘l-yo‘riq sifatida yozilgan. Asarning asosiy maqsadi yoshlarni tarbiyalash, ularning hayotda muvaffaqiyatli va axloqiy jihatdan yetuk shaxslar bo‘lishlariga yordam berishdir.

«Qobusnoma»ning tarbiyaviy ahamiyati quyidagi asosiy yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

1. Axloqiy tarbiya. «Qobusnoma» axloqiy fazilatlarni rivojlantirishga alohida e‘tibor beradi. Kaykovus o‘z o‘g‘liga halollik, rostgo‘ylik, kamtarlik, fidoyilik va odillik kabi axloqiy fazilatlarni o‘rgatadi. Halol bo‘lish, birovning haqini yemay, to‘g‘ri va rostgo‘y bo‘lish har bir insonning jamiyatda hurmat topishi uchun zarurdir. Asar insoniy fazilatlar bilan birga, axloqiy qoidalarni amalda tatbiq etishning muhimligini tushuntiradi.

2. Hayotiy tajriba va dunyoqarash. Kaykovus hayotdagi turli vaziyatlarni ko‘rsatib, o‘z o‘g‘liga qanday yo‘l tutish kerakligini pand-nasihatlar orqali tushuntiradi. Uning nasihatlari nafaqat shaxsiy hayotda, balki jamiyatda muvaffaqiyatli bo‘lishga yordam beradigan amaliy ko‘rsatmalarni o‘z ichiga oladi. Oila boshqaruvi, do‘stlik, insonlar bilan munosabat va ijtimoiy qoidalarga rioya qilish borasidagi nasihatlar yoshlarga boy hayotiy tajriba beradi.

3. Bilim va ilmga intilish. «Qobusnoma»da ilm va bilimning hayotda katta ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlanadi. Kaykovusning fikriga ko‘ra, bilim insonning nafaqat o‘z hayotini yaxshilashi, balki jamiyatdagi o‘rnini mustahkamlashi uchun zarur vositadir. U ilm-fanga qiziqish, bilim olish uchun tinimsiz intilishni tavsiya qiladi, chunki bilim orqali inson o‘z shaxsiy va ijtimoiy hayotida muvaffaqiyatga erisha oladi.

4. Mehnat va fidoyilik. Asarda mehnatning ulug‘ligi va sabr-toqatning muhimligi ham keng yoritiladi. Kaykovus o‘z o‘g‘liga tinimsiz mehnat qilishni, qiyinchiliklarga sabr bilan bardosh berishni o‘rgatadi. Mehnatkashlik insonning

hayotiy maqsadlariga erishishda hal qiluvchi omil sifatida qaraladi. U fidoyilikni ulug‘lab, o‘z maqsadlariga erishishda qat’iy va barqaror bo‘lishni ta’kidlaydi.

5. Davlat va boshqaruv masalalari. «Qobusnoma»da davlatni boshqarish, hukmdorlik san’ati, rahbarlikning axloqiy jihatlarini haqida ham qimmatli tavsiyalar beriladi. U davlat arboblari va rahbarlarning odil va halol bo‘lishi, o‘z xalqiga adolat bilan munosabatda bo‘lishi lozimligini o‘rgatadi. Bu nasihatlar hukmdorlar va rahbarlarga yetakchilik ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun yo‘riqnomadir.

6. Oila va jamiytdagi munosabatlar. Kaykovus o‘g‘liga oila va jamiytdagi munosabatlarni boshqarishda axloqiy me’yorlarga qat’iy rioya qilishni o‘rgatadi. Asarda ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlar, do‘stlar va qo‘shnilar bilan bo‘lgan aloqalar haqida qimmatli pand-nasihatlar beriladi. Oila qadriyatlarini hurmat qilish, ularga mehr bilan munosabatda bo‘lish yoshlar uchun muhim tarbiyaviy dars sifatida yoritiladi.

«Qobusnoma» asari yosh avlodni to‘g‘ri tarbiyalashda beqiyos manba bo‘lib, undagi nasihatlar har tomonlama komil inson bo‘lishga yo‘l ko‘rsatadi. Kaykovusning pand-nasihatlarini axloqiy qadriyatlar, ilmga intilish, mehnatning ulug‘ligi va boshqaruv san’ati orqali yoshlarni ijtimoiy hayotga tayyorlaydi.

Nazorat savollari:

- 1. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘otit-turk” asarida ta’lim-tarbiyaga oid fikrlar qanday ifodalangan?**
- 2. Qadimgi va antik davrdagi Yunon Rim falsafasi haqida so‘zlab bering.**
- 3. Yusuf Xos Hojib «Qutadg‘u bilig» asarida bilim va tafakkurning inson hayotidagi o‘rni haqida nimalar deyilgan?**
- 4. XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti haqida so‘zlang.**
- 5. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida didaktik qarashlar haqida nimalarni bilasiz?**

XV BOB

XIV ASRNING IKKINCHI YARMI VA XVI ASRDA

MOVAROUNNAHRDA BOSHLANG‘ICH MAKTABDA TARBIYA

*Sihat tilasang, ko‘p yema,
Izzat tilasang, ko‘p dema.*

A. Navoiy

Reja:

1. XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti.
2. Amir Temur, Mirzo Ulug‘bekning pedagogik g‘oyalari va ma’rifatparvarlik xizmatlari. Ulug‘bek davrida maktab islohoti.
3. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari. Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari. Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo‘shgan hissasi.
4. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari. “Axloqiy Jaloliy” asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o‘rni.

Tayanch tushunchalar: *maktab, pedagogika, taraqqiyot, axloq, she’riyat, ma’rifat, tajriba, individual yondashuv, insonparvarlik, ma’rifat, ma’naviyat.*

15.1. XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti.

XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti haqida gapirganda, bir necha muhim jihatlarni alohida ta’kidlash lozim. Ushbu davr, O‘rta asrlar oxiri va Qayta tiklanish davri bo‘lib, madaniyat va ilm-fan sohalarida muhim o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi.

Islom tarbiyasi va ahloqiy qadriyatlar XIV-XVI asrlarda tarbiyaning muhim asosini tashkil etdi. Ushbu davrda bolalarga diniy bilimlar berish, Qur’on, hadis va boshqa diniy matnlarni o‘rganish orqali ma’naviy tarbiya berildi.

Islom tarbiyasi:

1. **Diniy bilimlar:** O‘quv jarayoni Qur’on va hadislarni o‘rganish bilan boshlandi. Bu, bolalarning diniy bilimlarini mustahkamlash, e’tiqodlarini rivojlantirishga yordam berdi.

2. **O‘qituvchilar roli:** O‘qituvchilar, shayxlar, va diniy yetakchilar bolalarga nafaqat bilim, balki tarbiyaviy ko‘nikmalarni ham berdi. Ular o‘quvchilarga axloqiy qadriyatlarni o‘rgatishda katta ahamiyatga ega edilar.

Axloqiy qadriyatlar:

1. Yaxshilik va yomonlikni ajratish: Tarbiya jarayonida yoshlarni yaxshilik va yomonlikni ajratishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega edi. Bu, jamiyatda to'g'ri yo'lni tanlashga yordam berdi.

2. Ijtimoiy mas'uliyat: Yoshlar orasida jamiyatga bo'lgan mas'uliyat, do'stlik, yordam va mehr-muhabbat kabi fazilatlar rivojlantirildi. Bu tarbiyaviy jarayonlar, jamiyatda ijtimoiy ahillik va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qildi.

Maktab tizimlari:

XIV-XVI asrlarda maktablar asosan diniy muassasalarda joylashgan edi. Madrasalar ta'lim berishning asosiy o'rnini bo'lib, ular diniy ta'limdan tashqari ilmiy bilimlarni ham o'z ichiga olgan.

- Madrasalar: Diniy bilimlarni o'rganish uchun asosiy muassasa sifatida xizmat qilgan madrasalarda Qur'on, fiqh, hadis kabi sohalar o'qitilgan. Madrasalar, shuningdek, yoshlarni ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar bilan tarbiyalashda muhim rol o'ynagan.

- Diniy va ilmiy muassasalar: Ba'zi madrasalarda falsafa, matematika va tabiiy fanlar ham o'qitilgan, bu esa ta'limning ko'p qirraliligini ta'minladi.

Ma'naviy va ilmiy o'qitish. Ushbu davrda ta'lim tizimi nafaqat diniy, balki ilmiy bilimlarga ham katta e'tibor berdi.

- Ilmiy asarlar: Maktablarda Avitsenna, Farobiy kabi buyuk olimlarning asarlari o'qitilgan. Ularning asarlari falsafa, tibbiyot, matematika va tabiiy fanlar sohalarida chuqur bilimlar berishga xizmat qildi.

- Ma'naviy o'qitish: Ilmiy bilimlar bilan bir qatorda, ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish ham muhim o'rin tutdi. O'quvchilarni mantiqiy fikrlashga va ilmiy izlanishga undash, ularni kelajakda muhim ijtimoiy rolda tayyorlashga yordam berdi.

Falsafiy yondashuvlar. XIV-XVI asrlarda pedagogik fikrda Al-Farobiyning va Al-G'azzoliy kabi mutafakkirlarning asarlari muhim o'rin egalladi. Ular ta'lim va tarbiya jarayonlarini chuqur tahlil qilib, bir qator falsafiy yondashuvlarni ilgari surdilar.

- **Aхлоqiy va ma'naviy qadriyatlar:** Bu mutafakkirlar ta'lim jarayonida ahloqiy va ma'naviy qadriyatlarni inobatga olish zarurligini ta'kidladilar. Ularning fikricha,

ta'lim faqat bilim berish bilan cheklanmasligi, balki insonni axloqiy jihatdan tarbiyalash ham muhimdir.

- **Ta'limning maqsadi:** Ular ta'limni insonning to'liq rivojlanishi, ijtimoiy ahamiyati va ma'naviy barkamolligi uchun zarur deb hisobladilar. Ta'lim jarayoni faqat ilmiy bilimlarni o'z ichiga olmay, balki shaxsiy fazilatlarni ham rivojlantirishga xizmat qilishi kerak.

Yangi pedagogik yondashuvlar. Qayta tiklanish davrida o'quv jarayonida yangi pedagogik yondashuvlar paydo bo'ldi. Bu yondashuvlar ta'limni yanada samarali qilishga qaratilgan edi.

- **Tajribaviy va ilmiy fikr:** O'quv jarayonida tajribaviy va ilmiy fikrni rivojlantirishga qaratilgan yangi yondashuvlar muhim ahamiyatga ega bo'ldi. O'quvchilarni tajribalar orqali o'rganishga undash, ularning faol ishtirokini ta'minlash muhim hisoblangan.

- **Individual yondashuv:** O'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olish, ularning qobiliyatlari va qiziqishlariga mos keladigan ta'lim usullarini qo'llash zarurligi ta'kidlandi. Bu yondashuv, o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga yordam berdi.

Ushbu davrda tarbiya va ta'lim sohasidagi o'zgarishlar, kelajakda pedagogik fikrning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi va hozirgi zamon ta'lim tizimining asoslarini yaratishda muhim rol o'ynadi.

15.2. Amir Temur, Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va ma'rifatparvarlik xizmatlari. Ulug'bek davrida maktab islohoti.

Amir Temur. Amir Temur, 14-asrda O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan buyuk lider va davlat arbobi sifatida, ta'lim va madaniyatni rivojlantirishga katta e'tibor berdi. U zamonasining eng yirik ma'rifatparvarlaridan biri bo'lib, o'z hukmronligi davrida ilm-fan va madaniyatni rag'batlantiruvchi tadbirlarni amalga oshirdi.

- **Ta'lim va madaniyatga e'tibor:** Temur, maktablar va madrasalar tashkil etish orqali ilm-fan va ta'limni rivojlantirishga harakat qildi. U o'z qaramog'idagi hududlarda ma'naviyat va bilimni oshirish uchun muassasalar barpo etdi.

- **Maktablar va ustozlar:** U, ustozlarni yuksak maoshlar bilan ta'minladi va ularning ta'lim berishiga e'tibor qaratdi, bu esa ta'lim sifatini oshirdi.

Mirzo Ulug'bek. Mirzo Ulug'bek, Amir Temurning nevarasi, 15-asrda hukmronlik qilgan va ta'lim, ilm-fan, astronomiya sohalarida katta yutuqlarga erishgan shaxsdir.

- **Ilm-fan va ta'lim:** Ulug'bek, Samarqandda obod qilgan ulkan observatoriya va madrasa orqali ilm-fan va ta'limni rivojlantirdi. U, astronomiya, matematik va falsafa sohalarida tadqiqotlarni qo'llab-quvvatladi.

- **Pedagogik g'oyalar:** Ulug'bek, ta'lim jarayonida tajriba va ilmiy metodlarga asoslanishni, shuningdek, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantirishga qaratilgan yondashuvlarni ilgari surdi. U, ilmiy o'qituvchilarning rolini oshirish va ularga yuqori maoshlar belgilash orqali ta'lim sifatini yaxshilashga intildi.

Ulug'bek davrida maktab islohoti. Ulug'bek davrida ta'lim tizimida sezilarli islohotlar amalga oshirildi:

1.Maktablar va madrasalar: Samarqandda yangi madrasalar ochildi, bu yerda nafaqat diniy, balki ilmiy fanlar ham o'qitilar edi. Ulug'bekning madrasa va maktablari, ilm-fanning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan zamonaviy o'quv dasturlariga ega edi.

2.Ilmiy tadqiqotlar: Ulug'bek, astronomik tadqiqotlar olib borish va yangi ilmiy asarlarni yaratish uchun ko'plab olimlarni birlashtirdi. Bu jarayon natijasida «Ziji» (ilmiy astronomiya jurnali) kabi asarlar yaratildi.

3.O'qituvchilarga e'tibor: O'qituvchilarni tanlashda, ularning ilmiy darajasi va pedagogik qobiliyatlariga alohida e'tibor berildi. Ustozlar, nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarni tarbiyalashda ham muhim rol o'ynadilar.

Ushbu pedagogik g'oyalar va islohotlar, O'rta Osiyoda ta'lim va madaniyatni rivojlantirishga xizmat qildi, shuningdek, kelajak avlodlarni ilmiy fikrlovchi va ma'naviy yetuk insonlar sifatida tarbiyalashga yordam berdi.

15.3. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari. Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari. Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi.

Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari.

Zahiriddin Muhammad Bobur, 15-16-asrda O'rta Osiyo va Hindistonda hukmronlik qilgan buyuk shoir, davlat arbobi va strateg sifatida, ta'lim va tarbiya masalalariga ham alohida e'tibor bergan.

1. **Ta'lim va tarbiya:** Bobur tarbiyaning ahamiyatini ta'kidlab, insonning ma'naviy va axloqiy rivojlanishi uchun ta'limning zarurligini ajratib ko'rsatdi. U, o'z asarlarida, ilm-fan va san'atni rivojlantirishga chaqirdi.

2. **Ma'rifatparvarlik:** Bobur, ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari surgan. U ilmni, bilimni va tarbiyani rivojlantirishni davlat siyosatining ajralmas qismi deb hisoblagan.

3. **O'qituvchilar:** U o'qituvchilarga katta hurmat ko'rsatdi va ularni tarbiyaning muhim shaxslari deb bilgan. Bobur o'z davrida sifatli ta'lim beradigan maktablar va madrasalarni qo'llab-quvvatladi.

Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari.

Alisher Navoi, 15-asrda yashagan buyuk shoir va mutafakkir, o'z asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalariga alohida e'tibor qaratdi.

1. **Tarbiya g'oyalari:** Navoiyning asarlarida tarbiyaning ahamiyati, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy mas'uliyat masalalari keng yoritilgan. U, insonni tarbiyalashda mehr-muhabbat, do'stlik va axloqiy fazilatlarni rivojlantirish zarurligini ta'kidlagan.

2. **Insonparvarlik:** Navoiyning «Xamsa» asarida insoniyatning ma'naviy rivojlanishi, odamlarning bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbati va ijtimoiy ahloqiy qadriyatlar haqida keng fikr yuritilgan.

3. **Maktab va madrasalar:** Navoi, o'z asarlarida ta'lim muassasalarining ahamiyatini e'tiborga oldi. U, bilimga intilish va tarbiyani rivojlantirish uchun maktab va madrasalarni rivojlantirish zarurligini ko'rsatdi.

Alisher Navoi, ta'lim va madaniyat rivojiga o'z hissasini qo'shgan ma'rifatparvar shaxs sifatida, bir qator muhim tadbirlarga imzo chekdi:

1. **Maktablar tashkiloti:** Navoi, maktab va madrasalarni ochish va ularning rivojlanishini rag'batlantirishga ko'mak berdi. Uning qo'llab-quvvatlashi bilan, O'rta Osiyoda ta'lim muassasalari ko'paydi.

2. **O‘qituvchilarni qo‘llab-quvvatlash:** U o‘qituvchilarni rag‘batlantirib, ularga yaxshi sharoitlar yaratishga harakat qildi. Bu, ta’lim sifatini oshirishga xizmat qildi.

3. **Ilmiy va ma’naviy rivojlanish:** Navoi, o‘z asarlarida ilm-fan va ma’naviyatni birlashtirib, o‘quvchilarni ko‘p qirrali shaxslar sifatida tarbiyalashga intildi.

Umuman olganda, Zahiriddin Muhammad Bobur va Alisher Navoiyning pedagogik fikrlari, O‘rta Osiyo madaniyati va ta’limi rivojida muhim rol o‘ynadi va kelajak avlodlarni axloqiy, ma’naviy va ilmiy jihatdan yetuk insonlar sifatida tarbiyalashga xizmat qildi.

15.4. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari. “Axloqiy Jaloliy” asarining pedagogik fikrlar rivojida o‘rni.

Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari. Abdurahmon Jomiy, 15-asrda yashagan shoir, mutafakkir va pedagog sifatida, ta’lim va tarbiya masalalariga alohida e’tibor bergan. Uning pedagogik qarashlari quyidagi jihatlardan iborat:

1. **Ma’naviyat va tarbiya:** Jomiy ta’lim jarayonida ma’naviy qadriyatlarni, axloqiy tamoyillarni rivojlantirishga katta e’tibor qaratdi. U, tarbiya orqali insonning ma’naviy jihatdan yuksalishi kerakligini ta’kidlagan.

2. **Axloqiy qadriyatlar:** U, o‘z asarlarida insoniy fazilatlar, ya’ni to‘g‘rilik, adolat, mehr-muhabbat va sabr kabi axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish zarurligini alohida ko‘rsatdi. Tarbiyada axloqiy masalalarning ahamiyatini yuqori baholadi.

3. **Tarbiyaviy yondashuv:** Jomiy ta’lim jarayonida yoshlarning individual xususiyatlarini inobatga olish, ularni faol ishtirok etishga undash g‘oyasini ilgari surdi. U, o‘quvchilarning o‘z fikrlarini ifoda etishlariga, ijodiy yondashuvga rag‘batlantirish zarurligini ta’kidladi.

Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari

Jaloliddin Davoniy, 15-asrda yashagan mutafakkir sifatida, axloqiy masalalarda o‘ziga xos qarashlarni shakllantirgan.

1. Insoniy qadriyatlar: Davoniy, insonning axloqiy sifatlarini, jamiyatlardagi o'rnini va mas'uliyatini ta'kidlagan. U, axloqiy me'yorlarni rivojlantirish orqali ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga intilgan.

2. Ta'lim va axloq: U ta'limni axloqiy tarbiyaning ajralmas qismi deb hisoblagan. Yoshlarni axloqiy qadriyatlar asosida tarbiyalashni muhim vazifa deb bilgan.

Ushbu asar, O'rta Osiyo pedagogik fikrlarining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim va tarbiya sohasida axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qildi. Jomi va Davoniy kabi mutafakkirlar, o'z asarlari orqali kelajak avlodlarni axloqiy jihatdan yetuk insonlar sifatida tarbiyalashga katta hissa qo'shdilar.

Nazorat savollari:

1. XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti qanday darajaga ko'tarilgan.

2. Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari qanday ifodalangan?

3. Amir Temur, Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va ma'rifatparvarlik xizmatlari haqida nimalarni bilasiz?

4. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari haqida gapirib bering.

5. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari haqida nimalarni bilasiz?

XVI BOB
XVII ASRDAN XX ASRNING BIRINCHI YARMIGACHA
BOSHLANG'ICH SINFLARDA TA'LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK
FIKRLAR RIVOJI

Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir.
Abdulla Avloniy

Reja:

1. Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti.
2. Turkistonda jadidchilik harakati va ta'lim-tarbiya.
3. Maxmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori, Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdadi ma'rifatparvarlik xizmatlari.

Tayanch tushunchalar: *milliy uyg'onish, jadidchilik, rus tuzumi, ma'rifatparvarlik, dars, sinf, muallim, ta'lim bosqichlari.*

16.1. Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti.

XVII asrdan XX asrning birinchi yarmigacha Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti ko'plab tarixiy va madaniy o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, bu davrda ta'lim tizimida muhim rivojlanishlar yuz berdi. Ushbu davrda pedagogik fikrni shakllantiruvchi asosiy omillar, asar va shaxslar quyidagi tartibda ko'rib chiqiladi:

1. XVII-XVIII asrlar: O'rta asrlar pedagogikasi

- **Madrasalar:** XVII asrdan boshlab Turkiston o'lkasida madrasalar ta'lim tizimining asosiy qismi sifatida paydo bo'la boshladi. Madrasalarda diniy bilimlar, arab va fors tillari, matematikaga oid asosiy tushunchalar o'rganilardi.

- **Talim metodlari:** Madrasalarda ta'lim ko'proq yodlashga asoslangan edi. O'quvchilar Qur'on va boshqa diniy matnlarni o'rganishadi va o'qituvchilar tomonidan berilgan topshiriqlarni bajara olardilar. Ta'lim jarayoni ko'proq maqol va hikmatlar asosida amalga oshirilardi.

- **Maktabgacha ta'lim:** Bu davrda bolalar uchun maktabgacha ta'lim tashkil etilmagan bo'lib, ta'lim asosan oila va madrasalarda amalga oshirilardi.

2. XIX asr: O'zgarishlar va modernizatsiya

- **Siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar:** XIX asrda Turkiston o'lkasi rus imperiyasining ta'siri ostida bo'lib, ta'lim tizimida yangiliklar joriy etildi. Yevropacha ta'lim tizimi qo'llanila boshlandi. O'rta asr madrasalarining o'rnini modern maktablar egalladi.

- **A. Qodiriy va Fitrat:** Bu davrda o'zbek adabiyoti va pedagogikasiga hissa qo'shgan mashhur shaxslar paydo bo'ldi. Abduqodir Qodiriy va Fitrat kabi yozuvchilar pedagogik fikrlarni rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. Ular ta'lim jarayonida ilmiy va amaliy bilimlarning ahamiyatini ta'kidladilar.

- **Uch-o'n yillik ta'lim tizimi:** 1867 yilda rus imperiyasi tomonidan joriy etilgan islohotlar natijasida maktablar tashkil etildi va ta'lim tizimi tartibga solindi. Bu tizimda dastlabki ta'lim, o'rta ta'lim va yuqori ta'lim bosqichlari o'zaro bog'langan.

3. XX asrning birinchi yarmi: Milliy uyg'onish va ta'lim islohotlari

- **Milliy uyg'onish harakati:** XX asrning boshida Turkiston o'lkasida milliy uyg'onish harakati kuchaydi. Bu davrda ta'limda milliy qadriyatlarni saqlashga qaratilgan tadbirlar amalga oshirildi. O'quvchilar o'z milliy tilida ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishdi.

- **Pedagogik fikrlar:** Pedagogik fikrlar an'anaviy yondashuvlardan zamonaviy uslublarga o'tishga qaratilgan bo'lib, o'qituvchilar uchun yangi metodologiyalar ishlab chiqildi. O'zbek tilida darsliklar va adabiyotlar yaratildi, bu esa o'quvchilarning ta'lim olish jarayonida ona tilida bilim olishlarini ta'minladi.

- **Islohotlar:** 1920-1930-yillarda Sovet Ittifoqining ta'lim siyosati ta'sirida Turkiston o'lkasida ko'plab islohotlar amalga oshirildi. Davlat tomonidan ta'lim tizimida yagona nazorat joriy etilib, yangi darsliklar, dasturlar va ta'lim muassasalari tashkil etildi.

XVII asrdan XX asrning birinchi yarmigacha Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti madaniy, siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar bilan bog'liq ravishda rivojlandi. O'rta asr madrasalaridan tortib, rus imperiyasi davridagi islohotlar va

milliy uygʻonish harakati taʼlim tizimining oʻzgarishiga olib keldi. Bu davrda taʼlimga boʻlgan yondashuvlar, metodologiyalar va yondashuvlar ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq oʻzgarib bordi, natijada pedagogik fikrning zamonaviy asosi shakllandi.

16.2. Turkistonda jadidchilik harakati va taʼlim-tarbiya.

Turkistonda jadidchilik harakati, XIX asr oxiridan XX asr boshigacha davom etgan, taʼlim va madaniyat sohasida yangiliklar kiritishga intilgan muhim ijtimoiy-siyosiy harakatdir. Bu harakat, asosan, anʼanaviy taʼlim tizimiga qarshi chiqib, zamonaviy bilimlarni oʻz ichiga olgan taʼlimni rivojlantirishni maqsad qilgan. Quyida Turkistonda jadidchilik harakati va taʼlim-tarbiya haqida batafsil maʼlumot beriladi.

1. Jadidchilik harakatining kelib chiqishi va sabablari

- **Tarixiy kontekst:** XIX asrning oxirlariga kelib, Turkiston oʻlkasi Rossiya imperiyasi tarkibida boʻlib, mintaqada siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy oʻzgarishlar sodir boʻlmoqda edi. Bu davrda zamon talablari oʻzgara boshladi, taʼlimning yangilanishi zarurati kuchaydi.

- **Maʼrifatparvarlik gʻoyalari:** Jadidchilik harakati musulmon jamiyatlarida maʼrifatparvarlik gʻoyalarini rivojlantirishga qaratilgan. Bu harakat, anʼanaviy madrasalarda oʻqitilayotgan diniy bilimlardan tashqari, zamonaviy fanlarni ham oʻrganish zaruratini tugʻdirdi.

2. Jadidchilik harakatining asosiy tamoyillari

- **Zamonaviy taʼlim tizimi:** Jadidchilar anʼanaviy taʼlimdan zamonaviy taʼlimga oʻtishni talab qildilar. Ular oʻquv dasturlarini yangilash, maktablarda ilm-fan va amaliy bilimlarga eʼtibor qaratish, taʼlim jarayonini zamon talablariga moslashtirishni maqsad qilib qoʻydilar.

- **Milliy qadriyatlar:** Jadidchilik harakati oʻzbek va boshqa turkiy tillarda taʼlim berishni, milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirishni maqsad qilgan. Jadidchilar, shuningdek, ona tilida darsliklar va oʻquv materiallarini yaratishga eʼtibor berishdi.

- **Ochiq taʼlim tizimi:** Jadidchilar taʼlim jarayonida ochiqlik va erkinlikni taʼminlashni, oʻquvchilarga mustaqil fikrlash imkoniyatini berishni taʼkidladilar.

3. Jadidchilik harakatining asosiy shaxslar

- Mahmudxo‘ja Behbudiy: Jadidchilik harakatining asoschisi va yetakchilaridan biri bo‘lib, u ta’limda yangiliklar kiritish, madaniyatni rivojlantirish va o‘quvchilarni ilmga qiziqtirish maqsadida ko‘plab asarlar yaratgan.

- Abdulla Qodiriy: O‘zbek adabiyotining muhim namoyandalaridan biri sifatida, o‘z asarlarida jadidchilik g‘oyalarini targ‘ib qildi. U milliy qadriyatlar va zamonaviy ta’limni birlashtirishga intildi.

- Fitrat: Jadidchilik harakatining faol ishtirokchilardan biri bo‘lib, ta’limda milliy va zamonaviy elementlarni birlashtirishga harakat qildi. U ta’lim va madaniyatning ahamiyatini ta’kidlab, o‘quvchilarga mustaqil fikrlashga imkon berishni maqsad qildi.

4. Ta’lim-tarbiyada amalga oshirilgan islohotlar

- Zamonaviy maktablar: Jadidchilar tomonidan tashkil etilgan maktablar an’anaviy madrasalarga qaraganda zamonaviy uslublar va o‘quv dasturlariga ega edi. Bu maktablarda ilmiy fanlar, san’at, adabiyot kabi darslar o‘qitilardi.

- Darsliklar va o‘quv materiallari: Jadidchilar yangi darsliklar yaratishga alohida e’tibor qaratdilar. Ularning asarlarida zamonaviy bilimlar, tarix, madaniyat va adabiyotga oid ma’lumotlar o‘z o‘rnini topdi.

- Ona tilidagi ta’lim: Jadidchilar ona tilida ta’lim berishni ta’kidlaganlar. Bu esa o‘zbek va boshqa turkiy tillarning rivojlanishiga yordam berdi. Darsliklar va adabiyotlar ona tilida yaratilgan.

5. Ijtimoiy va siyosiy to‘siqlar

- Ijtimoiy qarshilik: Jadidchilik harakati ba’zi ijtimoiy guruhlar, ayniqsa an’anaviy diniy ta’lim tarafdorlari tomonidan qarshi olingan. Ular an’anaviy ta’lim tizimining o‘zgarishiga nisbatan norozilik bildirdilar.

- Siyosiy repressiya: 1930-yillarda Sovet Ittifoqi tomonidan amalga oshirilgan repressiyalar jadidchilik harakatining rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Bir qator jadidchilar qamoqqa olindi, o‘qituvchilar va ilm-fan arboblari ta’qib qilindi.

Turkistonda jadidchilik harakati ta’lim-tarbiya sohasida muhim o‘zgarishlarni amalga oshirdi. U zamonaviy ta’lim tizimini joriy etish, milliy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirish, ilm-fan va amaliy bilimlarga alohida e’tibor berish bilan

xarakterlanadi. Jadidchilar o'z asarlari va faoliyati orqali ta'limni modernizatsiya qilish va yosh avlodni tarbiyalashda katta hissa qo'shdilar. Biroq, harakatning rivojlanishi ijtimoiy va siyosiy omillarga bog'liq bo'lib, bu esa jadidchilik g'oyalarining hayotga tatbiq etilishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

16.3. Maxmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori, Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma'rifatparvarlik xizmatlari.

Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) o'zbek jadidchilik harakatining asoschilaridan biri bo'lib, ta'lim, madaniyat va adabiyot sohalarida muhim o'zgarishlarni amalga oshirgan shaxsdir. Uning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi faoliyati va ma'rifatparvarlik xizmatlari, Turkistonda ta'lim tizimini zamonaviylashtirishda muhim rol o'ynadi. Quyida Behbudiyning pedagogik qarashlari va ma'rifatparvarlik xizmatlari haqida batafsil ma'lumot keltiriladi.

1. Mahmudxo'ja Behbudiyning pedagogik qarashlari

- Zamonaviy ta'lim: Behbudiy ta'lim jarayonida ilmiy asoslarga va zamonaviy pedagogik usullarga e'tibor qaratdi. U an'anaviy madrasalarda o'qitilayotgan diniy bilimlardan tashqari, zamonaviy fanlarni o'rganish zarurligini ta'kidlagan.

- Ona tili: Behbudiy ona tilida ta'lim berishning ahamiyatini katta ahamiyat bergan. U o'quvchilarni milliy til va madaniyatga bog'lash, ularni o'z tarixini va madaniyatini o'rganishga qiziqtirishga intildi.

- Mustaqil fikrlash: Behbudiy o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishni maqsad qilib qo'ygan. U o'quvchilarga faqat ma'lumot berish bilan cheklanmasdan, ularni mantiqiy fikrlashga va ijodkorlikka undadi.

- Praktik bilimlar: U ta'lim jarayonida amaliy bilimlarning ahamiyatini ta'kidlab, o'quvchilarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham berish zarurligini aytgan.

2. Yangi usul maktablarini tashkil etishdagi faoliyati

- Maktablar tashkil etish: Behbudiy yangi usul maktablarini tashkil etishda faol ishtirok etdi. U o'z maktablarida ilm-fan, san'at, adabiyot va boshqa zamonaviy

fanlarni o'qitishga e'tibor qaratdi. Bu maktablar an'anaviy madrasalardan farqli o'laroq, zamonaviy ta'lim metodlari va o'quv dasturlarini o'z ichiga olgan.

- Darsliklar va o'quv materiallari: Behbudiy o'z maktablari uchun yangi darsliklar tayyorladi. Ularning asarlarida zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, mantiqiy fikrlash va ijodiy yondashuvga alohida e'tibor berilgan. Bu darsliklar o'quvchilarga nafaqat nazariy, balki amaliy bilimlarni ham berishga qaratilgan edi.

- Maktablar tarmog'ini kengaytirish: Behbudiy yangi usul maktablarini tashkil etish bilan birga, ularning tarmog'ini kengaytirishga harakat qildi. U o'z maktablarining o'quvchilariga sifatli ta'lim berishga va ularning bilimlarini yanada rivojlantirishga qaratilgan yangi dasturlarni ishlab chiqdi.

3. Mahmudxo'ja Behbudiyning ma'rifatparvarlik xizmatlari

- O'zbekiston madaniyatiga hissa: Behbudiy o'z asarlari va faoliyati orqali o'zbek madaniyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. U o'zbek tilida yozgan asarlari orqali milliy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishga hissa qo'shdi.

- Ma'rifatparvarlik g'oyalari: Behbudiy o'z asarlarida ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib qildi. U o'zbek xalqi o'rtasida bilim olishning muhimligini, jamiyatni yuksaltirish va taraqqiyotga erishish uchun ilmga e'tibor qaratish zarurligini ta'kidladi.

- Ijtimoiy adolat: Behbudiy ta'lim va madaniyat sohasidagi o'zgarishlar orqali ijtimoiy adolatni ta'minlashga intildi. U o'z asarlarida ijtimoiy tenglikni va xalq ta'limiga bo'lgan ehtiyojni ta'kidlab o'tdi.

Mahmudxo'ja Behbudiy o'z davrida Turkistonda ta'lim tizimini zamonaviylashtirishda muhim rol o'ynadi. Uning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi faoliyati va ma'rifatparvarlik xizmatlari, o'zbek xalqining taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, keyingi avlodlarga ta'lim va madaniyat sohasida asos bo'lib xizmat qildi. Behbudiyning faoliyati nafaqat ta'lim, balki milliy madaniyat va adabiyotning rivojlanishida ham alohida ahamiyatga ega bo'ldi.

Munavvar qori (1878-1931) o'zbek jadidchilik harakatining muhim arboblardan biri bo'lib, ta'lim, adabiyot va madaniyat sohalarida faoliyat yuritgan.

Uning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi roli va ma'rifatparvarlik xizmatlari, Turkistonda ta'lim tizimini zamonaviylashtirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Quyida Munavvar qori haqida batafsil ma'lumot beriladi.

1. Munavvar qori va uning pedagogik qarashlari

- Zamonaviy ta'lim: Munavvar qori ta'limda zamonaviylik va yangiliklarni joriy etishga katta ahamiyat berdi. U ta'lim jarayonini o'zgartirish, an'anaviy diniy ta'limdan zamonaviy ilmiy bilimlarga o'tishni ta'kidlagan.

- Ona tilida ta'lim: U ona tilida ta'lim berishning muhimligini ta'kidlagan. Munavvar qori, o'zbek va boshqa turkiy tillarda o'quv dasturlarini ishlab chiqish va o'quvchilarni ona tilida bilim olishga rag'batlantirishga harakat qilgan.

- Mustaqil fikrlash: Munavvar qori o'quvchilarga mustaqil fikrlash va ijodkorlikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratgan. U o'quvchilarga tanqidiy fikrlash va erkin o'ylashga imkon beruvchi metodlarni qo'llashni maqsad qilgan.

- Praktik ko'nikmalar: Munavvar qori ta'limda amaliy bilimlar va ko'nikmalarni o'rganishni muhim deb bilgan. U o'quvchilarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham berish zarurligini ta'kidlagan.

2. Yangi usul maktablarini tashkil etish

- Maktablar tashkil etish: Munavvar qori yangi usul maktablarini tashkil etishda faol ishtirok etdi. U o'z maktablarida an'anaviy diniy fanlardan tashqari, zamonaviy ilmiy fanlarni o'qitishga alohida e'tibor qaratdi.

- O'quv dasturlari: Munavvar qori yangi usul maktablarida o'quv dasturlarini ishlab chiqdi. Ularning dasturlari, an'anaviy madrasalarda o'qitilayotgan diniy bilimlardan farqli o'laroq, zamonaviy fanlar va amaliy ko'nikmalarga qaratilgan edi.

- Pedagogik metodlar: U yangi usul maktablarida ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun zamonaviy pedagogik metodlarni qo'lladi. Bu metodlar o'quvchilarning faolligini oshirish, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish va ijodiy yondashuvni rag'batlantirishga qaratilgan edi.

3. Ma'rifatparvarlik xizmatlari

- Ma'rifatparvarlik g'oyalari: Munavvar qori o'z asarlarida va faoliyatida ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib qildi. U ilm-fan va ma'rifatni rivojlantirishni, o'zbek xalqining taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega deb bildi.

- Milliy qadriyatlar: Munavvar qori o'z asarlarida milliy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishga e'tibor berdi. U o'zbek madaniyati, tarixi va urf-odatlarini o'rganishga rag'batlantirishga harakat qildi.

- Ijtimoiy adolat: U ta'lim va madaniyat sohasidagi o'zgarishlar orqali ijtimoiy adolatni ta'minlashga intildi. Munavvar qori o'z asarlarida barcha qatlamlar uchun ta'limning muhimligini ta'kidlab o'tdi va ijtimoiy tenglikni rivojlantirishga harakat qildi.

Munavvar qori o'z davrida Turkistonda ta'lim tizimini zamonaviylashtirishda muhim rol o'ynadi. Uning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi faoliyati va ma'rifatparvarlik xizmatlari, o'zbek xalqining taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim va madaniyat sohasida yangiliklarni joriy etishga hissa qo'shdi. Munavvar qori o'z asarlari orqali nafaqat ta'lim, balki milliy madaniyat va adabiyotning rivojlanishiga ham alohida e'tibor qaratdi.

Abdulla Avloniy (1878-1934) o'zbek jadidchilik harakatining muhim namoyandalaridan biri bo'lib, ta'lim, adabiyot, madaniyat va siyosat sohalarida faoliyat yuritgan. U Turkistonda yangi usul maktablarini tashkil etish va ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib qilishda muhim rol o'ynadi. Quyida Avloniyning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarining tashkil etilishi va uning ma'rifatparvarlik xizmatlari haqida batafsil ma'lumot beriladi.

1. Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari

- Zamonaviy ta'lim: Avloniy ta'limda yangiliklarni joriy etishga e'tibor qaratgan. U o'quvchilarga an'anaviy diniy ta'limdan tashqari, zamonaviy ilm-fan va amaliy bilimlarni o'rganishni ta'kidlagan. Ta'lim jarayonini ilmiy asosga o'tkazishni maqsad qilib qo'ygan.

- Ona tilida ta'lim: Abdulla Avloniy ona tilida ta'lim berishni zarur deb hisoblagan. U o'zbek tilida darsliklar yozdi va ona tilida ta'lim olishni qo'llab-

quvvatladi. Bu, o'quvchilarning milliy identitetini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega edi.

- **Mustaqil fikrlash va ijodkorlik:** Avloniy o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga katta ahamiyat berib, o'quvchilarni tanqidiy fikr yuritishga va ijodiy yondashuvga rag'batlantirdi. U o'quvchilarga o'z fikrlarini erkin ifodalash imkoniyatini berishni maqsad qildi.

- **Praktik bilimlar:** U amaliy ko'nikmalar va bilimlarni o'rganishni muhim deb bildi. Ta'lim jarayonida nazariy bilimlar bilan birga, amaliy ko'nikmalarni ham o'rganish zarurligini ta'kidlagan.

2. Yangi usul maktablarini tashkil etish

- **Maktablar tashkil etish:** Abdulla Avloniy yangi usul maktablarini tashkil etishda faol ishtirok etdi. U o'z maktablarida ilm-fan, san'at, madaniyat va boshqa zamonaviy fanlarni o'qitishga e'tibor qaratdi.

- **O'quv dasturlari:** Avloniy yangi usul maktablarida o'quv dasturlarini ishlab chiqdi. Uning dasturlari, an'anaviy diniy ta'limdan farqli o'laroq, zamonaviy fanlar va amaliy ko'nikmalarga qaratilgan edi. O'quv dasturlarida tabiiy fanlar, tarix, matematika, ona tili va adabiyot o'rin olgan.

- **Pedagogik metodlar:** U yangi usul maktablarida ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun zamonaviy pedagogik metodlarni qo'lladi. Bu metodlar o'quvchilarning faolligini oshirish, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish va ijodiy yondashuvni rag'batlantirishga qaratilgan edi.

3. Abdulla Avloniyning ma'rifatparvarlik xizmatlari

- **Ma'rifatparvarlik g'oyalari:** Avloniy o'z asarlarida va faoliyatida ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib qildi. U ilm-fan va ma'rifatni rivojlantirishni, o'zbek xalqining taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega deb bildi.

- **O'zbek madaniyatini rivojlantirish:** Avloniy o'z asarlarida o'zbek madaniyatini va urf-odatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratdi. U o'zbek adabiyotining rivojlanishi uchun ko'plab asarlar yozdi va o'zbek xalqining tarixini o'rganishga qiziqdirdi.

- **Ijtimoiy adolat va tenglik:** U ta'lim va madaniyat sohasidagi o'zgarishlar orqali ijtimoiy adolatni ta'minlashga intildi. Avloniy o'z asarlarida barcha qatlamlar uchun ta'limning muhimligini ta'kidlab o'tdi va ijtimoiy tenglikni rivojlantirishga harakat qildi.

4. Abdulla Avloniyning asarlari:

- **“Ma’rifat”:** Bu asar ta'lim va ma'rifat haqida muhim g'oyalarni o'z ichiga oladi.

- **“Yoshlar uchun maslahat”:** U asarida yoshlarga ta'lim va tarbiya masalalari bo'yicha qimmatli maslahatlar beradi.

- **O‘quv darsliklari:** Avloniy yangi usul maktablari uchun darsliklar tayyorladi. Ularning asarlarida zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, mantiqiy fikrlash va ijodiy yondashuvga alohida e'tibor berilgan.

Abdulla Avloniy o'z davrida Turkistonda ta'lim tizimini zamonaviylashtirishda muhim rol o'ynadi. Uning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi faoliyati va ma'rifatparvarlik xizmatlari, o'zbek xalqining taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim va madaniyat sohasida yangiliklarni joriy etishga hissa qo'shdi. Avloniyning faoliyati nafaqat ta'lim, balki milliy madaniyat va adabiyotning rivojlanishida ham alohida e'tibor qaratdi.

Nazorat savollari:

- 1. XVII-XVIII asrlar: O'rta asrlar pedagogikasi qanday bo'lgan?**
- 2. Jadidchilik harakatining asosiy shaxslar kimlar edi?**
- 3. Mahmudxo'ja Behbudiyning pedagogik qarashlari va ma'rifatparvar xizmatlari haqida nimalarni bilasiz?**
- 4. Yangi usul maktablarini tashkil etish qanday amalga oshirilgan?**
- 5. Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari haqida gaprib bering.**

XVII BOB

HOZIRGI DAVRDA JAHON MAMLAKATLARI BOSHLANG'ICH TA'LIM TIZIMI TARIXI VA PEDAGOGIKA FANI RIVOJI

*O'qish — tarbiya deb ataluvchi gulning
faqat birgina gulbargi xolos.*

V. A. Suxomlinskiy

Reja:

1. Jahon mamlakatlari ta'lim tizimi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimi. Ta'lim modellari.
2. XXI asr jahon ta'lim tizimidagi global tendensiyalar. Xalqaro loyixalar va ta'lim dasturlari. Amerika Qo'shma Shtatlari ta'lim tizimi.
3. Yaponiya ta'lim tizimi. Janubiy Koreya ta'lim tizimi. Finlandiya ta'lim tizimi. Germaniya ta'lim tizimi.

Tayanch iboralar: *ta'lim, tarbiya, STEM, ta'lim metodlari, texnologiya, rivojlanish, mustaqil ta'lim, ta'lim loyihalari, dastur, ta'lim bosqichlari, tendensiya.*

17.1. Jahon mamlakatlari ta'lim tizimi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimi. Ta'lim modellari.

Jahon mamlakatlarining ta'lim tizimi ularning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanish darajasi hamda tarixi bilan chambarchas bog'liq. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimi yuqori darajada rivojlangan bo'lib, ularning asosiy xususiyatlari, modellari va o'ziga xos jihatlari haqida quyida batafsil ma'lumot beriladi.

Jahon mamlakatlari ta'lim tizimi umumiy ko'rinishi.

Dunyodagi ta'lim tizimlari turlicha, ammo ularni asosan uchta katta guruhga ajratish mumkin:

- **Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimi** (masalan, AQSh, Yaponiya, Germaniya);
- **Rivojlanayotgan mamlakatlar ta'lim tizimi** (masalan, Hindiston, Braziliya, Meksika);
- **Kambag'al va qoloq mamlakatlar ta'lim tizimi** (masalan, ko'plab Afrikadagi davlatlar).

Bu guruhlar o'rtasidagi farqlar ta'limga ajratilgan mablag', ta'lim sifati, infratuzilma va ta'lim olish imkoniyatlariga qarab o'zgaradi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimi

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarda ta'lim tizimi sifatli, innovatsion va keng qamrovli bo'ladi. Ularning ta'lim tizimlari umumiy jihatdan quyidagi xususiyatlarga ega:

- *Ta'lim infratuzilmasi:* Yaxshi rivojlangan maktablar, universitetlar va ilmiy-tadqiqot markazlari mavjud. Ta'lim jarayonida texnologiyalar keng qo'llaniladi.

- *Keng imkoniyatlar:* Talabalarga turli fanlar va yo'nalishlarda chuqurlashgan ta'lim olish imkoniyati beriladi. Masalan, AQShda STEM (science, technology, engineering, mathematics) sohalariga alohida e'tibor qaratiladi.

- *Maktabdan tashqari ta'lim:* Ko'plab davlatlarda sport, san'at va boshqa qo'shimcha faoliyatlar uchun sharoitlar yaratilgan. Bu esa o'quvchilarning ham aqliy, ham jismoniy rivojlanishiga xizmat qiladi.

- *Erkinlik va moslashuvchanlik:* O'quv dasturlarini mustaqil tanlash imkoniyati mavjud bo'lib, o'quvchilar va talabalar o'z qiziqishlariga mos keladigan yo'nalishlarni tanlay oladilar.

Ta'lim modellari. Ta'lim tizimlari turli mamlakatlarda o'ziga xos modellar asosida rivojlangan. Ba'zi mashhur ta'lim modellari:

A) Amerikacha ta'lim modeli

- *Moslashuvchanlik va erkinlik:* AQSh ta'lim tizimida o'quvchilar va talabalar o'zlariga mos yo'nalishlarni tanlash erkinligiga ega. Ta'lim jarayoni talabchan, ammo ko'p bosqichli va ixtisoslashgan.

- *Kollej va universitetlar tizimi:* Amerika universitetlari jahon miqyosida eng yetakchi hisoblanadi va talabalar uchun keng imkoniyatlar yaratilgan. Talabalar nafaqat o'z fanlarida chuqur bilim oladi, balki keng ko'lamdagi fanlar bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'ladi.

B) Yaponcha ta'lim modeli

- *Intizom va jamoatchilik ruhiyati:* Yaponiyada ta'lim jarayoni intizom va tartibga asoslangan. Maktabgacha ta'limdan boshlab o'quvchilarda jamoatchilik madaniyati va intizom shakllantiriladi.

- *Ilmiy va texnologik yo'nalish:* Yaponiyaning rivojlanishida STEM yo'nalishlari alohida o'rin tutadi va ta'lim jarayonida bu fanlarga katta ahamiyat beriladi.

- *Hayotiy ko'nikmalar:* O'quvchilarga nazariy bilimlar bilan birga hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

C) Yevropacha ta'lim modeli

- *Oliy ta'limning keng tarqalishi:* Germaniya, Frantsiya va boshqa Yevropa mamlakatlarida oliy ta'limning sifati yuqori. Ko'plab davlatlarda bepul yoki subsidiyalangan oliy ta'lim tizimi mavjud.

- *Ixtisoslashgan va kasbiy ta'lim:* Yevropada kasbiy ta'lim tizimlari ham keng rivojlangan. Masalan, Germaniyada dual ta'lim tizimi mavjud bo'lib, talabalar nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy tajribalarni ham oladi.

Jahon mamlakatlarining ta'lim tizimlari o'ziga xos modellar va rivojlanish yo'nalishlariga ega bo'lib, bu tizimlar mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi va madaniyati bilan chambarchas bog'liq.

17.2. XXI asr jahon ta'lim tizimidagi global tendensiyalar. Xalqaro loyihalar va ta'lim dasturlari. Amerika Qo'shma Shtatlari ta'lim tizimi.

XXI asrda jahon ta'lim tizimi jadal rivojlanib, yangi global tendensiyalar va xalqaro hamkorlik loyihalari asosida shakllanmoqda. Zamonaviy ta'lim jarayonlari axborot texnologiyalari, inklyuzivlik, ekologik ong va xalqaro integratsiya kabi muhim yo'nalishlarga e'tibor qaratadi. Quyida XXI asr ta'lim tizimidagi asosiy global tendensiyalar, xalqaro loyihalar va dasturlar haqida batafsil ma'lumot keltiriladi.

1. XXI asr ta'lim tizimidagi asosiy global tendensiyalar

A) Raqamlashtirish va texnologiyalardan foydalanish

- *Onlayn va gibril ta'lim:* COVID-19 pandemiyasi davrida onlayn ta'lim ommalashdi va endilikda ko'plab ta'lim muassasalari gibril ta'lim tizimini

qo'llamoqda, ya'ni darslarning bir qismi an'anaviy tarzda, qolgan qismi esa onlayn shaklda olib boriladi.

- *Sun'iy intellekt va interaktiv texnologiyalar:* Sun'iy intellekt (AI) ta'lim jarayonini personalizatsiyalashda va o'quvchilar uchun individual dasturlar tuzishda qo'llanilmoqda. Shuningdek, virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) texnologiyalari dars jarayonlarida qo'llanilib, talabalar uchun interaktiv va qiziqarli ta'lim muhitini yaratmoqda.

B) Hayot davomida o'qish (Lifelong Learning)

- XXI asrda yangi kasb va qobiliyatlar o'rganish zarurati ortib borayotgani sababli ta'lim jarayoni faqat maktab va universitet bilan cheklanib qolmasligi kerak. Ko'plab davlatlar va xalqaro tashkilotlar hayot davomida ta'lim olishni qo'llab-quvvatlovchi dasturlar va kurslarni taklif etmoqda.

- Professional malakalarni oshirish uchun onlayn kurslar (masalan, Coursera, edX, Udemiy kabi platformalar) global miqyosda ommalashgan.

C) Inklyuzivlik va ta'lim imkoniyatlarini tenglashtirish

- Ta'lim tizimlarida hamma uchun teng imkoniyatlar yaratish, nogironligi bor bolalar, qizlar va ijtimoiy jihatdan himoyaga muhtoj guruhlar uchun maxsus dasturlar ishlab chiqish global tendensiyalardan biridir. UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar inklyuziv ta'lim loyihalarini qo'llab-quvvatlamokda.

- Ko'plab rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'z ta'lim tizimlarini inklyuziv qilishga harakat qilmoqda, bunda ta'lim infratuzilmasini takomillashtirish va o'qituvchilar malakasini oshirishga katta e'tibor qaratiladi.

D) Ekologik ta'lim va barqaror rivojlanish

- XXI asrda ekologik masalalar ta'lim dasturlarining ajralmas qismi bo'lib bormoqda. O'quvchilar va talabalar barqaror rivojlanish, atrof-muhit muhofazasi va ekologik mas'uliyat to'g'risida chuqur bilimlar olishlari kerak.

- Ko'plab ta'lim dasturlari va loyihalar iqlim o'zgarishi, ekologik texnologiyalar va yashil iqtisodiyot kabi yo'nalishlarda o'quvchilarga bilim va ko'nikmalar berishga qaratilgan.

2. Xalqaro loyihalar va ta'lim dasturlari

A) Erasmus+ (Evropa Ittifoqi dasturi)

- Tavsifi: Erasmus+ — bu Evropa Ittifoqining xalqaro ta'lim, o'qituvchilar va talabalar almashinuvi dasturi. Dastur talabalarga xorijiy universitetlarda o'qish, amaliyot o'tash va tadqiqot faoliyatini olib borish imkoniyatini beradi.

- Maqsadi: Ta'lim sifatini oshirish va yoshlar o'rtasida madaniy almashuvni rivojlantirish. Erasmus+ doirasida talabalar turli davlatlarning universitetlarida o'qishlari va o'z sohalarida chuqur bilim olishlari mumkin.

B) PISA (Program for International Student Assessment)

- Tavsifi: PISA — bu OECD (Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti) tomonidan tashkil etilgan xalqaro test dasturi bo'lib, dunyo bo'ylab 15 yoshdagi o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholaydi.

- Maqsadi: Ta'lim tizimlarining samaradorligini baholash va ta'lim sifatini oshirish uchun xalqaro ko'rsatkichlarni belgilash. PISA testi matematika, o'qish va fanlardan o'quvchilarning qobiliyatini tekshiradi va davlatlarga o'z ta'lim tizimlarini takomillashtirish uchun tavsiyalar beradi.

C) UNESCO xalqaro ta'lim dasturlari

- Global Citizenship Education (GCED)*: UNESCOning bu dasturi o'quvchilarda global fuqarolik tuyg'usini rivojlantirish va dunyoqarashni kengaytirishga qaratilgan. Bu dasturning maqsadi yoshlar orasida tinchlik, bag'rikenglik va inson huquqlarini hurmat qilish kabi qadriyatlarni shakllantirishdir.

- Education for Sustainable Development (ESD)*: Bu dastur atrof-muhitni muhofaza qilish, barqaror iqtisodiy o'sish va ijtimoiy tenglikni qo'llab-quvvatlovchi ta'limni rag'batlantiradi.

D) Fulbright dasturi (AQSh)

- Tavsifi: Fulbright dasturi — AQSh hukumati tomonidan tashkil etilgan xalqaro almashuv dasturi bo'lib, u talabalarga, olimlarga va o'qituvchilarga boshqa davlatlarda ta'lim olish, tadqiqot olib borish va tajriba almashish imkonini beradi.

- Maqsadi: Xalqaro hamkorlik va madaniy almashuvni rivojlantirish, shuningdek, global masalalarda bilim almashishni rag'batlantirish.

XXI asrda jahon ta'lim tizimi innovatsion va global miqyosda integratsiyalashgan shaklda rivojlanmoqda. Texnologik yutuqlar, hayot davomida ta'lim, ekologik ong va inklyuzivlik kabi global tendensiyalar ta'lim jarayonlariga chuqur kirib kelmoqda. Shu bilan birga, xalqaro loyihalar va dasturlar o'quvchilar va talabalar uchun keng imkoniyatlar yaratib, ular orasida madaniy almashuv va xalqaro hamkorlikni mustahkamlaydi.

Amerikacha ta'lim modeli (AQSh ta'lim tizimi) dunyodagi eng ilg'or va moslashuvchan ta'lim tizimlaridan biri hisoblanadi. Bu tizim o'zining erkinligi, keng imkoniyatlari va innovatsion yondashuvi bilan ajralib turadi. Quyida Amerikacha ta'lim modelining asosiy xususiyatlari, bosqichlari va afzalliklari haqida batafsil ma'lumot keltiriladi.

AQSh ta'lim tizimining bosqichlari

Amerikacha ta'lim modeli turli bosqichlarga bo'linadi:

A) Maktabgacha ta'lim (Pre-Kindergarten - Pre-K)

- Odatda 3-5 yoshdagi bolalar uchun mo'ljallangan.
- Bolalarni boshlang'ich ta'limga tayyorlash uchun qaratilgan dasturlarni o'z ichiga oladi. Bu dasturlar orqali bolalar ijtimoiy ko'nikmalar, asosiy matematika va savodxonlik bilimlarini oladi.

B) Boshlang'ich ta'lim (Elementary School)

- 5-6 yoshdan 11-12 yoshgacha bo'lgan o'quvchilarni qamrab oladi.
- Bu bosqichda o'quvchilar matematika, ingliz tili, fan, ijtimoiy fanlar kabi asosiy fanlarni o'rganadi. Shuningdek, san'at, sport va texnologiya mashg'ulotlari ham mavjud.

C) O'rta ta'lim (Middle School va High School)

- O'rta maktab (Middle School): 6-8-sinflar, odatda 11-14 yosh oralig'ida.
- Yuqori maktab (High School): 9-12-sinflar, 14-18 yosh oralig'ida.
- O'rta ta'limda talabalar asosiy fanlarni chuqurlashtirish va turli qo'shimcha fanlarni tanlash imkoniyatiga ega. Yuqori maktabda esa talabalar tanlangan fanlar bo'yicha ixtisoslashishni boshlaydi va kollej yoki universitetga kirish uchun tayyorlanadi.

D) Oliy ta'lim (Higher Education)

- AQShda kollejlarda va universitetlarda o'qish mumkin. Kollejlar odatda 2 yoki 4 yillik dasturlarni taklif qiladi (Associate va Bachelor's darajasi).

- Universitetlar bakalavr (Bachelor's), magistratura (Master's) va doktorlik (PhD) darajalari bo'yicha keng qamrovli dasturlarni taklif qiladi.

- AQSh universitetlari dunyo bo'yicha yetakchi hisoblanib, turli xil sohalar bo'yicha kuchli dasturlar va tadqiqot markazlari mavjud.

Amerikacha ta'lim modeli dunyo bo'yicha ta'lim standartlarida yuqori o'rinda turadi. U talabalar uchun keng imkoniyatlar va tanlov erkinligini taqdim etadi, innovatsion va texnologik jihatdan rivojlangan hamda talabalarning ijtimoiy va kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

17.3. Yaponiya ta'lim tizimi. Janubiy Koreya ta'lim tizimi. Finlandiya ta'lim tizimi. Germaniya ta'lim tizimi.

Yaponiya ta'lim tizimi dunyodagi eng samarali va intizomli ta'lim tizimlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tizim o'zining yuqori natijalari, intizomi, va milliy madaniyatga asoslangan yondashuvi bilan ajralib turadi. Quyida Yaponiya ta'lim tizimining asosiy xususiyatlari, bosqichlari va afzalliklari haqida batafsil ma'lumot keltiriladi.

1. Yaponiya ta'lim tizimining umumiy xususiyatlari.

- *Intizom va tartib:* Yaponiya ta'lim tizimida o'quvchilarda kichik yoshdan boshlab intizom, mehnatsevarlik va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlari shakllantiriladi. Maktablarda sinflarni tozalash, o'zini tuta bilish va jamoatchilik madaniyati muhim ahamiyatga ega.

- *Yuqori sifatli ta'lim dasturlari:* Yaponiyada fanlar chuqur o'rganiladi va o'quv dasturlari yaxshi tuzilgan. O'quvchilar matematika, tabiiy fanlar va texnologiya kabi muhim yo'nalishlarda yuqori darajada bilim olishadi.

- *Milliy qadriyatlar va madaniyatga hurmat:* Yapon maktablarida o'quvchilarga nafaqat akademik bilimlar, balki milliy madaniyat, urf-odatlar va axloqiy qadriyatlar ham o'rgatiladi.

• *Texnologiyaga asoslangan ta'lim*: Yaponiya ta'lim tizimida texnologiyadan foydalanish katta ahamiyatga ega. Zamonaviy maktablar va universitetlar ta'lim jarayonida robototexnika, sun'iy intellekt, va boshqa ilg'or texnologiyalarni qo'llamoqda.

2. Yaponiya ta'lim tizimining bosqichlari

Yaponiya ta'lim tizimi bir necha bosqichlarga bo'linadi va har bir bosqich o'ziga xos maqsad va vazifalarga ega:

A) Maktabgacha ta'lim (Yochien va Hoikuen)

- Yosh oralig'i: Odatda 3-6 yoshdagi bolalar maktabgacha ta'lim olishadi.
- Ta'lim maqsadi: Maktabgacha ta'lim bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga, shuningdek, ularni boshlang'ich maktabga tayyorlashga qaratilgan. Bolalarga jamoa ichida ishlash, do'stlashish va intizomga rioya qilish kabi muhim qobiliyatlar o'rgatiladi.

B) Boshlang'ich ta'lim (Shōgakkō)

- Yosh oralig'i: 6-12 yosh.
- Davomiyligi: 6 yil.
- Fanlar: O'quvchilar umumiy ta'lim dasturi bo'yicha matematika, yapon tili, fan, ijtimoiy fanlar, musiqa, san'at, jismoniy tarbiya va texnologiyalar kabi asosiy fanlarni o'rganishadi.
- *Tarbiyaviy elementlar*: Boshlang'ich maktablarda o'quvchilar tarbiyaga alohida e'tibor qaratiladi, masalan, sinflarni tozalash, ovqatlanish qoidalariga rioya qilish va o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish.

C) O'rta ta'lim (Chūgakkō va Kōtōgakkō)

1. O'rta maktab (Chūgakkō)
  - Yosh oralig'i: 12-15 yosh.
  - Davomiyligi: 3 yil.
  - O'quvchilar o'rta maktabda asosiy fanlarni chuqurroq o'rganishadi va akademik bilimlarini mustahkamlashadi. Bu bosqichda talabalarga matematika, tabiiy fanlar, tarix, ingliz tili, va boshqa ixtisoslashgan fanlar o'rgatiladi.

2. Yuqori maktab (Kōtōgakkō)

- Yosh oralig'i: 15-18 yosh.
- Davomiyligi: 3 yil.
- Yuqori maktab Yaponiya ta'lim tizimining majburiy bo'lmagan qismidir, ammo aksariyat o'quvchilar bu bosqichni davom ettirishadi. Talabalar umumiy yo'nalishda yoki kasbiy yo'nalishda o'qish imkoniyatiga ega.
- *Universitetga tayyorgarlik*: Yuqori maktabda universitetga kirish imtihonlariga tayyorgarlik muhim ahamiyatga ega va ko'plab talabalar qo'shimcha repetitorlik va kurslarga qatnashadi.

D) Oliy ta'lim (Daigaku va Senmon Gakkō)

- Universitet (Daigaku): Odatda bakalavr darajasi 4 yil davom etadi. Yaponiya universitetlari dunyo bo'yicha tan olingan va ko'plab xalqaro talabalarni jalb qiladi. Universitetlar ilmiy-tadqiqot ishlari va texnologiyalar bo'yicha kuchli dasturlarga ega.
- Texnik maktablar (Senmon Gakkō): Talabalar kasbiy yo'nalishlarda malaka olishlari va amaliy tajriba orttirishlari uchun mo'ljallangan. Bu maktablarda o'qish muddati odatda 2-3 yil.

Yaponiya ta'lim tizimi o'zining yuqori natijalari, intizomga asoslangan yondashuvi va zamonaviy texnologiyalarga e'tibor berishi bilan ajralib turadi.

Janubiy Koreya ta'lim tizimi dunyodagi eng samarali va yuqori natijali ta'lim tizimlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tizim kuchli intizom, qattiq mehnat, raqobatbardoshlik va yuqori akademik yutuqlar bilan ajralib turadi. Quyida Janubiy Koreya ta'lim tizimining asosiy xususiyatlari, bosqichlari va afzalliklari haqida batafsil ma'lumot keltiriladi.

Janubiy Koreya ta'lim tizimining bosqichlari

Janubiy Koreya ta'lim tizimi bir necha bosqichlarga bo'linadi va har bir bosqich o'ziga xos maqsad va dasturlarga ega:

A) Maktabgacha ta'lim (유치원 - Yuchiwon)

- Yosh oralig'i: 3-6 yosh.
- Ma'lumoti: Maktabgacha ta'lim Koreyada majburiy emas, lekin ko'plab bolalar bolalar bog'chalarida yoki maktabgacha ta'lim markazlarida ta'lim olishadi.

•Maqsadi: Bolalarning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirish va boshlang‘ich maktabga tayyorgarlik ko‘rish uchun ishlatiladi.

B) Boshlang‘ich ta‘lim (초등학교 - Chodeung Hakgyo)

- Yosh oralig‘i: 6-12 yosh.
- Davomiyligi: 6 yil.
- Fanlar: Boshlang‘ich maktabda o‘quvchilar matematika, koreys tili, tabiiy fanlar, ijtimoiy fanlar, ingliz tili va san‘at kabi asosiy fanlarni o‘rganishadi.
- Intizom va jamoa ishlari: O‘quvchilar jamoa ishlarini bajarishga va o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish (masalan, sinfni tozalash)ga o‘rgatiladi.

C) O‘rta ta‘lim (중학교 - Jung Hakgyo va 고등학교 - Godeung Hakgyo)

1. O‘rta maktab (Jung Hakgyo)

- Yosh oralig‘i: 12-15 yosh.
- Davomiyligi: 3 yil.
- O‘rta maktabda o‘quvchilar matematika, tabiiy fanlar, tarix, ingliz tili va ijtimoiy fanlar kabi asosiy fanlarni chuqurroq o‘rganishadi.

2. Yuqori maktab (Godeung Hakgyo)

- Yosh oralig‘i: 15-18 yosh.
- Davomiyligi: 3 yil.
- Yuqori maktab Koreyada majburiy emas, ammo ko‘pchilik o‘quvchilar universitetga kirish uchun bu bosqichni davom ettiradi. Yuqori maktabda talabalar ixtisoslashgan yo‘nalishlarni tanlashlari mumkin (ilmiy, gumanitar yoki kasbiy ta‘lim yo‘nalishlari).
- «Suneung» imtihoni: Yuqori maktab oxirida talabalar «Suneung» imtihonini topshirishadi, bu imtihon universitetga kirish uchun asosiy mezon hisoblanadi. Bu imtihon yuqori raqobatga ega va talabalar uni topshirish uchun katta tayyorgarlik ko‘rishadi.

D) Oliy ta‘lim (대학 - Daehakgyo)

- Universitet (Daehakgyo): Koreyada universitetlar bakalavr (4 yil), magistratura (2 yil) va doktorlik (3 yil yoki undan ko‘p) darajalari bo‘yicha ta‘lim beradi. Janubiy Koreya universitetlari, xususan, Seul Milliy Universiteti va KAIST, dunyo miqyosida yuqori reytinglarga ega.

- Texnik maktablar va kasbiy kollejlar: Koreyada oliy ma‘lumot olishni xohlamagan talabalar uchun kasbiy ta‘lim maktablari va texnik kollejlar mavjud. Bu ta‘lim muassasalari talabalar uchun kasbiy malaka va amaliy tajriba olish imkoniyatini beradi.

Janubiy Koreya ta‘lim tizimi yuqori natijalari, kuchli intizom va raqobatbardosh muhit bilan ajralib turadi. Ta‘lim jarayoni talabalarni yuqori darajada bilim olishga va kasbiy tayyorgarlik ko‘rishga yo‘naltirilgan.

Finlandiya ta‘lim tizimi dunyoda eng samarali va innovatsion tizimlardan biri hisoblanadi. U yuqori sifatli ta‘lim, tenglik va talabalarning farovonligini birinchi o‘ringa qo‘yishi bilan mashhur. Finlandiya ta‘lim tizimi doimiy ravishda xalqaro reytinglarda yuqori o‘rinlarni egallaydi va ko‘plab mamlakatlar uchun namuna bo‘lib xizmat qiladi. Quyida Finlandiya ta‘lim tizimining asosiy xususiyatlari, bosqichlari va afzalliklari haqida batafsil ma‘lumot keltiriladi.

Finlandiya ta‘lim tizimining bosqichlari

Finlandiya ta‘lim tizimi bir necha bosqichlarga bo‘lingan bo‘lib, har bir bosqichda o‘quvchilar uchun qo‘llaniladigan uslublar va yondashuvlar alohida e‘tiborga ega.

A) Maktabgacha ta‘lim (Esiopetus)

- Yosh oralig‘i: 6 yosh.
- Ma‘qsadi: Maktabgacha ta‘lim o‘quvchilarni boshlang‘ich maktabga tayyorlashga qaratilgan va rasmiy ravishda 6 yoshdan boshlanadi. Bu bosqichda bolalar o‘yin va ijodiy faoliyat orqali ijtimoiy va jismoniy ko‘nikmalarni rivojlantirishadi.

B) Boshlang‘ich va o‘rta ta‘lim (Peruskoulu)

- Yosh oralig‘i: 7-16 yosh.
- Davomiyligi: 9 yil (7-9 yoshdagi boshlang‘ich va 10-16 yoshdagi o‘rta ta‘lim).

• **Majburiy ta'lim:** Finlandiyada boshlang'ich va o'rta ta'lim birlashtirilgan va majburiydir. Bu bosqichda barcha o'quvchilar bir xil dastur asosida o'qishadi, va maktablar o'rtasida farqlar deyarli yo'q.

• **Ta'lim yondashuvi:** Darslar o'quvchilarning mustaqil va hamkorlikda ishlashlariga imkon beradi. Ko'pincha kichik guruhlarda ishlash, muammolarni hal qilish va ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishga e'tibor qaratiladi.

C) Yuqori o'rta ta'lim (Lukio yoki Ammattioppilaitos)

1. Lukio (akademik yo'nalish):

- Yosh oralig'i: 16-19 yosh.
- O'quvchilar yuqori o'rta maktabni tugatish uchun tayyorgarlik ko'radi va ular universitetga kirish uchun zarur bilimlarni olishadi. Lukio akademik fanlarga va umumiy bilimlarni rivojlantirishga qaratilgan.

2. Ammattioppilaitos (kasbiy yo'nalish):

- Talabalar kasbiy yo'nalishda texnik va amaliy bilimlarni olishadi. Bu maktablar talabalarni bozor talablariga mos kasb-hunarlar bilan ta'minlaydi.
- Kasbiy yo'nalish tanlagan o'quvchilar amaliy tajriba va amaliyotga alohida e'tibor qaratiladi, bu esa ularning kelajakda ish topish imkoniyatlarini oshiradi.

D) Oliy ta'lim (Yliopisto va Ammattikorkeakoulu)

• **Universitetlar (Yliopisto):** Odatda bakalavr (3 yil) va magistratura (2 yil) dasturlari bo'yicha ta'lim beradi. Finlandiya universitetlari ilmiy tadqiqotlar va ilmfan yo'nalishlarida yuqori sifatli ta'lim taklif qiladi.

• **Ilmiy-amaliy institutlar (Ammattikorkeakoulu):** Amaliy kasbiy bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan. Bu muassasalar talabalar uchun aniq kasb-hunarlar bo'yicha tayyorgarlik beradi va amaliy fanlar bo'yicha o'qitadi.

Finlandiya ta'lim tizimi o'quvchilarga mustaqil va ijodiy fikrlash imkonini beruvchi, yuqori malakali o'qituvchilar tomonidan qo'llab-quvvatlangan va har bir o'quvchining individual rivojlanishiga e'tibor qaratadigan tizimdir. Bu tizim, ayniqsa, ta'lim tengligi va samaradorligi jihatidan ko'plab mamlakatlar uchun namuna bo'lib xizmat qiladi.

Germaniya ta'lim tizimi o'zining ko'p darajali va ixtisoslashgan yondashuvi bilan mashhur. Ushbu tizim o'quvchilarga erta bosqichda o'z qobiliyatlari va qiziqishlariga muvofiq yo'nalishni tanlash imkoniyatini beradi. Germaniya ta'lim tizimi federal tuzilishga ega bo'lib, har bir federal yer (Bundesland) o'z ta'lim siyosatini mustaqil ravishda olib boradi. Bu esa mamlakatning turli hududlarida ta'lim tizimi o'rtasida biroz farqlar mavjudligini anglatadi. Quyida Germaniya ta'lim tizimining asosiy xususiyatlari va bosqichlari haqida batafsil ma'lumot keltiriladi.

Germaniya ta'lim tizimining bosqichlari

Germaniya ta'lim tizimi bir necha bosqichlarga bo'lingan bo'lib, har bir bosqichda o'quvchilarning rivojlanish darajasiga qarab alohida dasturlar va yo'nalishlar taklif qilinadi.

A) Maktabgacha ta'lim (Kindergarten)

- Yosh oralig'i: 3-6 yosh.
- Maqsadi: Maktabgacha ta'lim bolalarning ijtimoiy, jismoniy va intellektual rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. Bu bosqichda bolalar o'yin orqali o'qish va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradilar.
- Majburiy emas: Maktabgacha ta'lim Germaniyada majburiy emas, lekin ko'plab ota-onalar bolalarini bolalar bog'chasiga yuborishadi.

B) Boshlang'ich ta'lim (Grundschule)

- Yosh oralig'i: 6-10 yosh (ba'zi hududlarda 12 yoshgacha).
- Davomiyligi: 4 yil (ba'zi federal yerlar uchun 6 yil).
- Umumiy ta'lim: Boshlang'ich maktabda barcha o'quvchilar umumiy dastur asosida matematika, nemis tili, tabiiy fanlar, ijtimoiy fanlar va san'at kabi fanlarni o'rganishadi. Bu bosqichda o'quvchilar uchun baholash tizimi kamroq bosimli bo'lib, o'quvchilarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

C) O'rta ta'lim (Sekundarstufe I)

O'rta ta'lim Germaniyada turli yo'nalishlarga bo'lingan va o'quvchilar boshlang'ich maktabdan keyin qaysi yo'nalishda davom etishlarini tanlashadi. Ushbu yo'nalishlar quyidagilardan iborat:

1. Hauptschule (Asosiy maktab):

- Yosh oralig'i: 10-15/16 yosh.
- Davomiyligi: 5-6 yil.
- Bu maktab amaliy va kasbiy yo'nalishlarga qaratilgan. O'quvchilar umumiy fanlarni o'rganib, keyinchalik kasbiy ta'limga yoki mehnat bozoriga kirishish uchun tayyorlanadilar.

2. Realschule (Real maktab):

- Yosh oralig'i: 10-16 yosh.
- Davomiyligi: 6 yil.
- Realschule o'quvchilari akademik va amaliy bilimlarni o'zlashtiradi. Bu maktabni tugatgan o'quvchilar kasbiy ta'lim (Berufsschule)da yoki akademik yo'nalishda davom etishlari mumkin.

3. Gymnasium:

- Yosh oralig'i: 10-18/19 yosh.
- Davomiyligi: 8-9 yil.
- Gymnasium o'quvchilari universitetga kirish uchun tayyorgarlik ko'rishadi va chuqurlashtirilgan akademik bilimlarni o'rganadilar. Bu maktabni tugatgan o'quvchilar «Abitur» imtihonini topshirib, universitetda o'qish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

4. Gesamtschule (Umumiy maktab):

- Yosh oralig'i: 10-18/19 yosh.
- Bu maktab turli yo'nalishlarni birlashtiradi va o'quvchilarga o'z qobiliyatlariga qarab dasturlar va darajalarni tanlash imkonini beradi. O'quvchilar Gymnasium, Realschule va Hauptschule dasturlarini birlashtirib, o'z yo'nalishlarini o'zgartirishlari mumkin.

D) Yuqori o'rta ta'lim (Sekundarstufe II)

1. Gymnasiumning yuqori bosqichi (Oberstufe):

- O'quvchilar chuqurlashtirilgan fanlar bo'yicha o'qishadi va «Abitur» imtihoniga tayyorlanishadi. Bu bosqich universitetga kirish uchun zarur bo'lgan tayyorgarlik bosqichidir.

2. Kasbiy ta'lim (Berufsschule):

○ O'quvchilar amaliy bilim va kasbiy ko'nikmalarni o'zlashtiradilar. Bu bosqichda o'qish dual tizim orqali amalga oshiriladi, ya'ni talabalar haftaning bir qismini kasb-hunar maktabida, qolgan qismini esa ishlab chiqarishda amaliyot o'tkazishadi.

E) Oliy ta'lim (Hochschule)

•Universitetlar (Universitäten): Akademik va ilmiy yo'nalishda bakalavr, magistratura va doktorlik darajalari bo'yicha ta'lim beradi. Oliy ta'limda ko'plab xalqaro dasturlar ham mavjud bo'lib, talabalar uchun keng imkoniyatlar taqdim etiladi.

•Kasbiy ta'lim institutlari: O'quvchilar kasbiy tayyorgarlik va amaliy tajribalarni o'zlashtirish uchun ixtisoslashgan institutlarda tahsil olishlari mumkin.

Germaniya ta'lim tizimi ko'p darajali va ixtisoslashgan bo'lib, o'quvchilarga qobiliyatlariga mos yo'nalish tanlash imkonini beradi. Kasbiy ta'lim va dual tizim orqali o'quvchilar mehnat bozoriga muvaffaqiyatli kirish uchun zarur bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishadi. Shuningdek, bepul ta'lim tizimi ham barcha uchun imkoniyatlarni tenglashtirishga qaratilgan.

Nazorat savollari:

- 1. XXI asr jahon ta'lim tizimidagi global tendensiyalar qaysi?**
- 2. AQSh va Janubiy Koreya ta'lim tizimining bosqichlari qanday?**
- 3. Finlandiya va Germaniya ta'lim tizimining bosqichlari qanday?**
- 4. Yaponiya ta'lim tizimining afzalliklari nimada deb o'ylaysiz?**
- 5. Qaysi davlatning ta'lim tizimi sizga ma'qul va aniq uchun?**

GLOSSARIY

Pedagogika – yunoncha —paydagogos so’zidan olingan, —bola yetaklovchi degan ma’noni bildiradi.

Pedagogikaning ob’ekti – shaxsning ma’naviy-intellektual kamolotijarayoni.

Pedagogikaning predmeti – pedagogik jarayonning qonuniyatlari, printsiplari, o’qitish va tarbiya metodlari, vositalari va tashkiliy shakllaridan iborat.

Tarbiya – aniq maqsad asosida shaxsda ijobiy xislatlarni shakllantirishga qaratilgan faoliyat.

O’qitish – aniq maqsad asosida shaxsda bilim, ko’nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan faoliyat.

Ta’lim – insonning ma’lum bir tizim asosida olgan bilim, ko’nikma, malakasi va egallangan ma’naviy fazilatlari yig’indisidir.

Shaxs shakllanishi – odamni (biologik mavjudot) turli omillar(ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy, psixologik va h.k.) ta'sirida ijtimoiymavjudotga aylanish jarayonidir, bunda tarbiya asosiy omil sanaladi.

Shaxs rivojlanishi - insonning butun umri davomida aqliy va jismoniy o'zgarishi jarayonidir.

Kibernetika- yunoncha so'z bo'lib, —Boshqarish san'ati ma'nosini bildiradi.

Metodologiya- yunoncha so'z bo'lib, metodlar haqidagi ta'limot ma'nosini bildiradi, uning mazmunida.

Sinf - yoshi va tayyorgarlik darajasi deyarli bir xil bo'lgan o'quvchilarguruhi tushuniladi.

Dars –davlat tomonidan tashkil etilgan dastur asosida, aniq maqsadni qo'zlab, belgilangan vaqtda o'qituvchi rahbarligida mazmunan tugallangan o'quv jarayonidir.

O'qish- o'quvchi faoliyati bo'lib, bilim, mashq, egallangan tajriba asosidaxulq va faoliyatning o'zgarishi, yangilanishi jarayonidir.

O'qitish- o'qituvchi faoliyati bo'lib, o'quv jarayonini tashkil etish,boshqarish, nazorat qilishni maqsadini amalga oshirish uchun. O'qitish (o'quv) jarayoni- tartibga solish jarayoni bo'lib, ta'lim va o'quv masalalari hal etishga, va o'quvchilarni aqliy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan jarayondir.

Induktiv metod - lotincha so'z bo'lib, —xulosa chiqarish ma'nosini bildiradi, xususiy, birlamchi holdan mantiq asosida umumiy xulosa chiqarish.

Deduktiv metod - lotincha so'z bo'lib, —xulosa chiqarish ma'nosini bildiradi, umumiylik asosida xususiy xulosaga kelish.

Evristik metod- yunoncha so'z bo'lib —topdim degan ma'noni bildiradi, topqirlikni, faollikni rivojlantirishga qaratilgan o'qitish metodi.

Innovatsiya- lotincha so'z bo'lib, —yangilik kiritaman ma'nosini bildiradi.

Interfaol- inglizcha so'z bo'lib, —o'zaro ta'sir ma'nosini bildiradi. Biror faoliyat yoki muammoni o'zaro muloqatda, o'zaro bahs-munozara usulida, fikrlashishida hamjihatlik bilan hal etish ma'nosini anglatadi.

Reproduktiv metod- lotincha so'z bo'lib, —ishlab chiqarish , —yaratilgannarsa ma'nosini bildiradi. O'qitishda o'qituvchi bergan ma'lumotnifaollikni oshirish hisobiga idrok etish va eslab qolish metodi.

Standart- inglizcha so'z bo'lib, namuna etalon, andoza ma'nolarini bildiradi, ta'limning mazmuniga, bitiruvchilarning tayyorgarligiga qo'yiladigan talab va me'yorlarni belgilaydi.

Universitet- lotincha so'z bo'lib, —to'plam , —umumiylik ma'nosini bildiradi. Keng sohalar bo'yicha oliy ta'limot beruvchi o'quv-ilmiy ta'lim muassasasi.

Akademiya- afsonaviy qaxramon Akadem nomi bilan bog'liq, ilmiy, o'quv va badiiy xususiyatga ega bo'lgan oliy ta'lim muassasasi.

Pedagogik vaziyat- pedagogik jarayonda zhiuvchi tomonidan maxsus tashkilotiladigan yoki o'z-o'zidan paydo bo'ladigan vaziyat va holatlar yig'indisidir.

Pedagogik improvizatsiya- Frantsuzcha so'z bo'lib, kutilmagan degan ma'noni bildiradi. O'qituvchining pedagogik jarayonda kutilmagan holatlarda vaqt,vaziyatga mos keladigan xarakatlashuvidir.

Pedagogik intuitsiya - lotincha soʻz boʻlib, sinchkovlik, eʼtibor maʼnosini bildiradi. Oʻqituvchining pedagogik jarayonda sodir boʻladigan hodisalarni mohiyatini nozik his etish, tushunish qobiliyatidir.

Bilim — borliqni bilish jarayonining amaliyotda tasdiqlangan natijasi. Obʼektiv reallikning inson ongida adekvat aks ettirilishi (tasavvur, tushuncha, mulohaza, nazariyalar). U kundalik, ilmiy, empirik, nazariy bilimlarga ajraladi. Kundalik bilim sogʻlom fikrga va kundalik amaliy faoliyat shakllariga asoslanadi. Insonning atrof-muhitga moslashuvi, uning xatti-harakatlari va oldindan koʻra bilishi uchun asos boʻlib xizmat qiladi.

Ilmiy bilim — tizimli, asosli va narsa, hodisalar mohiyatiga chuqur kirib boradigan boʻladi. U empirik va nazariy darajada boʻladi.

Vertikal pedagogika — yuqori sinf oʻquvchilarining quyi sinf oʻquvchilariga yordam koʻrsatishini tashkil qilish shars. Bunda har bir oʻquvchining ayrim fan boʻyicha oʻzidan bir sinf yuqorida oʻqiydigan oʻquvchilardan ilmiy rahbari va bir sinf quyida oʻqiydigan oʻquvchilardan otaliqdagi oʻquvchisi boʻladi. Uquvchilarga oʻzlari quyi sinf mavzusini takrorlash keyin quyi sinf oʻquvchisidan sinov olish varaqasini (savollar, misol yoki topshiriqni) tayyorlash topshiriladi. Sinov haftada bir marta oʻtkaziladi. Sinov jarayonida kuyi sinf oʻquvchisi mavzuni toʻliq oʻzlashtirgunicha oʻzaro muloqot davom etadi. Natijada yomon baholar boʻlmaydi.

Guruhli taʼlim — bir oʻqituvchi bir necha oʻquvchini oʻqitadigan taʼlim shakli. Guruhlar oʻquvchilar soniga qarab: kichik (3-6 oʻquvchi), oʻrta (7-15 oʻquvchi), katta (15 dan ortiq oʻquvchi) guruhlariga ajratiladi. Shuningdek, har bir guruhdagi taʼlim taʼlim oluvchilarning yoshiga, taʼlim yoʻnalishiga va shu kabilarga qarab ham guruhlariga ajratiladi: Bu shaklni qoʻllash jarayonida yakka taʼlim shakllari ham amalga oshiriladi.

Diagnostika — pedagogikaning boʻlimi, taʼlim-tarbiya jarayonlarining maqsadi, mazmuni, usullari, vositalari, natijalarining sifati va samaradorligini, pedagogik xodimlarning kasbiy tayyorliklari, bilim, koʻnikma, malaka va mahoratlarini, oʻquvchilarning bilimlarni oʻzlashtirishlari va tarbiyalanganlik darajalarini har tomonlama oʻrganish, tahlil qilish asosida xulosalar chiqarish, baholash va yanada takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar berish bilan shugʻullanadi.

Koʻnikma — ongli faoliyat (harakat)ni tez, tejamli, toʻgʻri, kam jismoniy va asabiy kuch sarflagan holda, bajarish. Shaxsning bilimlarm asosida tarkib topadi. Dastlabki shakllanish bosqichlarida bunday harakatlar jiddiy diqqat bilan bajariladi, keyingi bosqichlarda diqqat bilan nazorat qilish kamayib boradgan va natijada avtomatlashgan harakatga aylanadi. Harakat turlari boʻyicha uch turga: harakat koʻnikmalari, sensor koʻnikmalar, aqliy koʻnikmalarga boʻlinadi. Koʻnikmalar muntazam mashq qilish takrorlash orqali zarur darajada saqlanadi. Maʼum vaqt takrorlamaslik koʻnikma darajasining pasayishiga olib keladi. Uni qayta mashqlar bajarish, malaka oshirish orqali tiklanadi.

Malaka — shaxsning maʼlum kasbga yaroqlilik, tayyorlik darajasi, shu kasbda ishlay olishi uchun zarur bilim, koʻnikmalari yigʻindisi. Kasbiy axborotlarning tez koʻpayib borayotgani ilgari oʻzlashtirilgan malakaning yetishmasligini keltirib chiqaradi. Bu yetishmaslikni qayta tayyorlash va malaka oshirish orqali toʻldiriladi. Bu jarayon

uzluksiz davom etgandagina malaka ortib borishi orqali kasbiy faoliyatni hozirgi talablar darajasida davom ettirish imkoniyati hosil bo'ladi.

Metodologik — metodologiyaga tegishli, nazariy asoslanish. Metodologiya — bilishning ilmiy metodi haqidagi ta'limot. Biror fanda qo'llanadigan metodlar majmuasi.

Metodist — biror o'quv fanini o'qitish yoki tarbiyaviy ishlar metodikasidagi mutaxassis.

Motiv — odamni o'qishga yoki biror harakatlarni bajarishga undovchi turlisabablar yig'indisi.

Pedagogik texnologiya — eng qisqa va umumlashtirilgan ta'rifi: barkamol insonni shakllantirish faoliyati, Shu bilan birga pedagogik texnologiyaning keng ko'lamli, serqirra tushuncha ekanligini hisobga olgan holda uning quyidagi yana bir nechta ta'riflarini taklif qilishimiz mumkin:

Ta'limning jamoa usuli (jamoat'limi) — o'quvchilarning bir-birini o'qitish shakli. Har bir o'quvchiga yangi dars mavzusi bo'yicha bir varaqdan kam bo'lmagan hajmdagi ilmiy matn yoki maqolani qayta so'zlab berish va hamma savollarga javob bera olish darajasida o'rganish topshiriladi. Har bir o'quvchi navbatma-navbat bir necha o'quvchi bilan bittadan abzatsni, misolni, savolni o'zaro muhokama qilib, o'zlashtiradi. So'ngra kichik guruh yoki butun sinf oldida so'zlab beradilar yoki o'qituvchining savollariga javob beradilar, yozma bayon qilishlari ham mumkin. Bu usulni qo'llash jarayonidayakka va guruhli ta'lim shakllari ham amalga oshiriladi.

Ta'lim metodi — o'qituvchining o'quvchilar bilan muntazam qo'llaydigan, o'quvchilarga o'z aqlin qobiliyatlarini va qiziqishlarini rivojlantirish, bilim va ko'nikmalarni egallash hamda ulardan amalda foydalanish imkonini beruvchi ish usuli

Tushuntirish — ilm-fanning eng asosiy vazifasi. Atrof-muhitdagi voqea hodisalarni tushuntirishning dastlab mifologik, diniy, naturfilosofiya tizimlari paydo bo'lgan. Hozir tushuntirishning quyidagi shakllari mavjud:

Ilmiy tushuntirish — ob'ektiv qonuniyatlar asosida tushuntirish. Bu — voqea hodisalarni, ularning mohiyatini to'g'ri tushuntirish hisoblanadi.

Ratsional tushuntirish — hodisalar va odamlar harakati qanday amalga oshirilgan bo'lsa, ularning to'g'ri yoki noto'g'riligidan qat'i nazar, asli holicha tushuntirishdan iborat. Bundan tashqari, harakatni amalga oshiruvchining maqsadini tushuntirishda ham uning to'g'ri yoki noto'g'riligidan qat'iy nazar, shu maqsadning o'zini tushuntirish shakli qo'llaniladi.

Tushuncha — narsa va hodisalar, ularning xossalari, ular orasidagi munosabatlarni aks ettiruvchi fikrlar. Ilmiy tushunchada mohiyatni ifodalovchi alohida belgilar umumlashtiriladi. Har bir tushunchaning mazmuni va hajmi bo'ladi.

Mazmun — tushuncha orqali aks ettirilgan belgilar yig'indisi, hajm — shu mazmunga tegishli belgilarga ega narsa, hodisalar yig'indisidan iborat. Tushunchada aks ettiriladigan narsalar doim kengroq sinf tarkibidan ajratuvchi belgilarga ega bo'lib, shu kengroq sinfga nisbatan turlarni ifodalaydi. Masalan, to'g'ri burchakli uchburchaklar — umuman uchburchaklar sinfiga nisbatan tur hisoblanadi.

O'zlashtirish — tushunish, o'rganish orqali axborotning ma'no-mazmuni, undan foydalanish yoki harakatlarni bajarish tartibi to'g'risida bilim va ko'nikmalar hosil bo'lishi.

O'zlashtirish shartli ravishda quyidagi uchta darajaga ajratiladi:

- 1) o'rgatilgan bilim, ko'nikmalarni to'g'ri takrorlash;
- 2) ularni amaliy faoliyatda qo'llash; ulardan tegishli maqsadlarda foydalanish imkoniyatiga ega bo'lish;
- 3) ularni ijodiy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, xulosalar chiqarish asosida takomillashtirish faoliyatini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lish.

O'rganish — axborotdan foydalanish va turli harakatlarni ko'rsatilgan tartibda mustaqil bajarish ko'nikmalarini egallash.

O'rgatish — axborotdan foydalanish va turli harakatlarni bajarish ko'nikmalarining o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishini turli vosita va usullarni qo'llab tushuntirish, ko'rsatish va mashqlar orqali amalga oshirish jarayoni.

O'zlashtirish — tushunish, o'rganish orqali axborotning ma'no-mazmuni, undan foydalanish yoki harakatlarni bajarish tartibi to'g'risida bilim va ko'nikmalar hosil bo'lishi.

O'zlashtirish shartli ravishda quyidagi uchta darajaga ajratiladi:

- 1) o'rgatilgan bilim, ko'nikmalarni to'g'ri takrorlash;
- 2) ularni amaliy faoliyatda qo'llash; ulardan tegishli maqsadlarda foydalanish imkoniyatiga ega bo'lish;
- 3) ularni ijodiy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, xulosalar chiqarish asosida takomillashtirish faoliyatini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lish.

Hamkorlik pedagogikasi (hamkorlik pedagogik texnologiyas) — ta'lim beruvchilar va ta'lim oluvchilarning o'zaro muloqotiga asoslangan shaklda ta'lim berishga yo'naltirilgan tizim.

Didaktika- pedagogikaning ta'lim nazariyasi bilan shug'ullanadigan tarmog'i;

Ta'lim nazariyasi - shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui.

Ko'nikma - shaxsning muayyan harakat yoki faoliyatni tashkil eta olish qobiliyati.

Malaka -muayyan harakat yoki faoliyatni bajarishning avtomatlashtirilgan shakli.

Didaktik nazariya- pedagogikaning ta'lim va uning metodlari hamda tashkiliy shakllari haqidagi bo'limi.

Didaktika tamoyillari - (lotin tilidan «principium» - har qanday nazariyaning asosiy, boshlang'ich, dastlabki holati) –ta'limni tashkil etishga qo'yilgan me'yoriy talablarni ifodalovchi, shuningdek, ta'lim jarayonining asosiy maqsadi va qonuniyatlariga muvofiq uning dastlabki holatini belgilovchi qarashlari.

Konsepsiya - muayyan sohaga oid qarashlar, tamoyillar tizimi, dalil va hodisalarni tushunish, anglash va izohlashning muayyan usuli, asosiy nuqtai nazar; pedagogika sohasidagi yetakchi g'oya, nazariy fikr, hodisa va jarayonlarni turlicha tushunish, qarashlar tizimi; ta'limning muayyan sohasi yoki pedagogika fanini rivojlantirishga yo'naltirilgan davlat hujjati; adabiyotda biror asarning asosiy g'oyasi.

Ta'lim jarayoni - o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Ta'lim mazmuni -davlat ta'lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma'lum sharoitda muayyan fanlar bo'yicha o'zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati.

Ta'lim nazariyasi- ta'limning ijtimoiy o'zgarishlar jarayoniga ta'sir ko'rsatishi, jamiyatda madaniyatning translyatsiya qilinishi va keng tarqalishi, ko'rsatma, qadriyatlarga asoslangan yo'nalish, hayotiy ideallarning shakllanishini belgilab beruvchi majmua.

Davlat ta'lim standarti - bu davlatning ta'lim darajasiga qo'ygan me'yori sifatida qabul qilinadigan asosiy parametrlar tizimi bo'lib, muayyan shaxsning ta'lim tizimidagi mavjud imkoniyatlari va ularni ideal darajaga yetkazishga erishishni anglatadi; ta'limning zarur, yetarli darajasi va o'quv yuklamalari hajmiga qo'yiladigan asosiy davlat talablari majmuasidir.

Reproduktiv o'zlashtirish darajasida bir turdagi masala yoki mashqlar (savollar) ni namunaga (tayyor yechib ko'rsatilgan) qarab yechish usuli.

Evristik (yun. heurisko – izlayman, topaman) – masala yechishning maxsus usullari (evristik usullar); EHM (kompyuter) uchun dasturlar tuzish usuli (evristik dasturlash.; mahsuldor ijodiy fikrlash (tafakkur) jarayonini tashkil qilish (evristik faoliyat); evristik faoliyatni o'rganadigan predmet; fikrlash haqidagi fanning maxsus bo'limi.

Evristik mentor- zamonaviy pedagogikaning innovatsion modeli sifatida: o'qituvchining nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, ijodiy izlanishini va shaxsiy rivojlanishini faol ravishda rag'batlantiruvchi mentor.

Tadqiqotchilik - ilmning u yoki bu sohasida tadqiqot ishi bilan shug'ullanuvchi mutaxassis

Motivatsiya -inson faoliyatini boshqarishda uning axloqiymayllaridan foydalanish.

Pedagogik tizim -aniq maqsadga yo'naltirilgan, mazmunan boy, tarkibi jihatidan qat'iy shakllangan o'quv vaziyatida o'qituvchi va o'quvchilar orasidagi o'zaro hamkorlik

Dars -uzluksiz ta'lim muassasalarida amalga oshiriladigan ta'limning asosiy shakli,o'quv faoliyat education functionm o'quvchilarning atrof olamni bilish, bilim va tushunchalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan o'quv harakati

Ta'limning sinf-dars tizimi - dars shaklida muayyan o'quvchilar guruhi bilan o'quv rejasiga muvofiq tuzilgan aniq jadval bo'yicha olib boriladigan ta'lim jarayoni

Nazorat qilish - ta'limdagi biror jarayonni baholash maqsadida maxsus tashkil etilgan muntazam kuzatuv va nazorat qilish

Tashxislash tamoyili - o'quv jarayoni yoki ta'lim oluvchilar faoliyatini tekshirish, tavsiflash uchun qo'llaniladigan metodika

Baholash mezonlari -o'quvchi yoki talabaning egallagan bilim, ko'nikma va malakalari hamda shaxsiy sifati darajalarini belgilash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni / O'RQ-637-son 24.09.2020.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami,
4. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O'zbekiston, 2016. 56 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // "Halq so'zi" gazetasi, 22 dekabr 2017 yil.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli Farmoni /O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda, 23-son, 448-modda, 37-son, 982-modda.
7. 2020 yil 23 sentyabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining N O'RQ-637 sonli qonuni.
8. B.X.Xodjayev Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. - T.: «Sano-standart» nashriyoti, 2017-yil.
9. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T, Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi, Darslik,- T.: Iqtisodiyot dunyosi, 2018.
10. Yulikayeva E., Axmedova M., Qurbonova G., Sh.Tashmetova, Umumiy pedagogika, Darslik,- T.:TDPU, 2012.
11. Pedagogika,// M. To'xtaxodjaevaning umumiy tahriri ostida, Darslik,- T.:
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'R QHT, 2017 y., 30-son, 729-modda.
13. Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.Toshkent,Sharq nashriyoti-matbaa konserni.1997,9-bet

14. O'quvchi yoshlar tarbiyasida rag'batlantirish va tanbeh mezonlari. – T.: «O'zbekiston», 1980.
15. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления / Пер. с англ. Н.М.Никольской; Под ред. (и с предисл.) Н.Д.Виноградова. — М.: «Мир», 1915. -С. 25.)
16. Джени Стил, Керт Мереди, Чарльз Темпл. Проект: Чтение и письмо для развития критического мышления. Пособия 1-7. Бишкек, 2000.)
17. (Mokrausov I.V. O'qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi [Matn] / I.V. Mokrausov. - Samara: Profi, 2002. - 217 p).силка (63,18)
18. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: "Iqtisod-moliya", 2007. – 379 b.
19. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. „O'qituvchi“, 1992- y,23- bet.
20. Ataeva N., Salaeva M., Xasanov S. Umumiy pedagogika. 2-kitob – T., 2013
21. Golovanova N.F. Obshchaya pedagogika. Uchebnoe posobie. – M., 2005
22. MavlonovaR. Va boshqalar. Pedagogika. Darslik. – T., 2001
23. Pedagogika. (M.To'xtaxodjaevaning umumiy tahriri ostida). Darslik – T., 2010
24. Podlasny I.P. Pedagogika. V 3-x chastyax. Uchebnik. – M., 2004
25. Pedagogika i psixologiya. /Pod red. A.A.Radugina – M., 2003
26. XoliqovA. Pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. – T., 2010
27. O'zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan. T., 1998.
28. www.bilim.uz.
29. www.philosophy.ru.
30. www.filosofiya.ru.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I Bob: Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi fanining mazmuni, predmeti, metodologiyasi, ilmiy-tadqiqot ob‘yekti, metodlari	5
1.1. Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi fani maqsad va vazifasi.....	5
1.2. Pedagogika fanining asosiy kategoriya va tushunchalari. Pedagogika fanining tuzilishi va uning boshqa fanlar bilan bog‘liqligi.....	8
1.3. Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi fanining ilmiy pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi va tadqiqot metodlari. O‘zbekiston Respublikasi “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonuni (2020-yil 23-sentabr) va uning mohiyati.....	12
II Bob: Boshlang‘ich ta‘lim o‘quvchisi rivojlanishining asosiy qonuniyatlari ...	17
2.1. Shaxs tushunchasi va shaxs rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari.....	17
2.2. Shaxs rivojlanishiga ta‘sir etuvchi omillar. Rivojlanishning yosh va o‘ziga xos xususiyatlari.....	21
2.3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining ijtimoiylashuvi.....	28
III Bob: Boshlang‘ich ta‘limda ta‘lim nazariyasi. Ta‘lim mazmuni tushunchasining umumiy xususiyatlari	30
3.1. Ta‘lim mazmuni tushunchasi va uning umumiy xususiyatlari.....	30
3.2. Ta‘lim mazmunini loyihalash tamoyillari va mezonlari.....	32
3.3. Ta‘lim mazmunini belgilab beruvchi me‘yoriy hujjatlar.....	35
IV Bob: Ta‘lim metodlari haqida umumiy tushuncha	41
4.1. Ta‘lim metodlari va usullari.....	41
4.2. Boshlang‘ich ta‘limda o‘quv materiallarini og‘zaki bayon qilish, ko‘rgazmalilik va amaliy mashg‘ulotlar metodlari.....	43
4.3. Boshlang‘ich ta‘lim tizimida o‘qitishning texnik vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari va o‘qitishni takomillashtiruvchi vositalar.....	45
V Bob: Ta‘limni tashkil etish shakllari	49
5.1. Ta‘limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta‘lim turlari. Boshlang‘ich ta‘limda darsning turlari va tuzilishi.....	49
5.2. An‘anaviy va noan‘anaviy darslar haqida umumiy tushuncha va ularning boshlang‘ich ta‘limda qo‘llanilishi. Boshlang‘ich ta‘limda ta‘limni tashkil etishning yordamchi shakllari. O‘qituvchining darsga tayyorlanishi.....	54
5.3. Ta‘limni tashkil etish shakllari. individual; individual - guruhli; sinf - dars; ma‘ruza - seminarli; sinfdan tashqari; auditoriyadan tashqari; maktab va maktabdan tashqari.....	56
VI Bob: Boshlang‘ich ta‘limda o‘quvchilarining bilim, ko‘nikma va malakalarini tashxis etish	58
6.1. Ta‘lim sifati, baho, baholash, tekshiruv.....	58
6.2. Boshlang‘ich ta‘lim sifatini baholash.....	61
6.33. Boshlang‘ich ta‘lim sifatini boshqarishda yangi yondashuvlar.....	63
VII Bob: Boshlang‘ich ta‘limda tarbiya nazariyasi	65
7.1. O‘zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiyaning umumiy vazifalari.....	65
7.2. Boshlang‘ich sinflarda axloqiy tarbiyani tashkil etish.....	68

7.3. Aqliy tarbiya, Jismoniy tarbiya. Estetik tarbiya. Ekologik tarbiya. Iqtisodiy tarbiya. Huquqiy tarbiya.....	69
VIII Bob: Tarbiyaning umumiy metodlari.....	73
8.1. Tarbiyaning umumiy metodlari haqida tushuncha. Tarbiya metodlari tavsifi.....	73
8.2. Tarbiya metodlarini tanlab olish shartlari.....	76
IX Bob: Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari.....	80
9.1. Jamoa haqida tushuncha.....	80
9.2. O'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari.....	82
X Bob: Ta'lim muassasasi menejmenti.....	85
10.1. Ta'lim muassasasi menejmenti haqida tushuncha. Ta'lim muassasasini boshqarish.....	85
10.2. Ta'lim muassasasi ustavi – rahbarlik va boshqaruv tizimini aniqlovchi hujjat sifatida.....	88
10.3. Ta'lim muassasasining ichki boshqaruvi. Ta'lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish. Ta'lim sifati monitoringi.....	90
XI Bob: Boshlang'ich ta'lim pedagogikasida eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlarning rivojlanishi.....	95
11.1. "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi" fanining maqsad va vazifalari.....	95
11.2. Eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta'lim-tarbiya masalalari.....	101
11.3. Ta'lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.....	105
XII Bob: Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni interfaol usulda rag'batlantirish asosida tarbiyalashning pedagogik-psixologik imkoniyatlari.....	108
12.1. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarni rag'batlantirish va jazolash metodlari vositasida tarbiyalashning mazmuni.....	108
12.2. O'quvchilarni interfaol usulda rag'batlantirish asosida tarbiyalashning pedagogik-psixologik imkoniyatlari.....	117
XIII Bob: Sharq uyg'onish davrida boshlang'ich ta'limga oid pedagogik fikrlarning rivojlanishi.....	123
13.1. Sharq uyg'onish davrida ilm-fan va madaniyat.....	123
13.2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari. Abu Nasr Forobiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari.....	128
13.3. Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sinoning ta'limiy- axloqiy qarashlari.....	131
XIV Bob: Sharq pedagogik ta'limotida ta'limiy-axloqiy qarashlar.....	137
14.1. Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari.....	137
14.2. Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilik" asari – pandnoma asar sifatida.....	141
14.3. Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida didaktik qarashlar. Kaykovusning "Qobusnoma" asarining tarbiyaviy ahamiyati.....	143
XV Bob: XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda boshlang'ich maktabda tarbiya.....	147
15.1. XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti.....	147
15.2. Amir Temur, Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va ma'rifatparvarlik xizmatlari. Ulug'bek davrida maktab islohoti.....	149

15.3.Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari. Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari. Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo‘shgan hissasi.....	151
15.4.Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari. “Axloqiy Jaloliy” asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o‘rni.....	152
XVI Bob: XVII asrdan XX asrning birinchi yarmigacha boshlang‘ich sinflarda ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar rivoji.....	154
16.1. Turkiston o‘lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti.....	154
16.2. Turkistonda jadidchilik harakati va ta’lim-tarbiya.....	156
16.3. Maxmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori, Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma’rifatparvarlik xizmatlari...	158
XVII Bob: Hozirgi davrda jahon mamlakatlari boshlang‘ich ta’lim tizimi tarixi va pedagogika fani rivoji.....	164
17.1. Jahon mamlakatlari ta’lim tizimi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ta’lim tizimi. Ta’lim modellari.....	164
17.2. XXI asr jahon ta’lim tizimidagi global tendensiyalar. Xalqaro loyixalar va ta’lim dasturlari. Amerika Qo‘shma Shtatlari ta’lim tizimi.....	166
17.3. Yaponiya ta’lim tizimi. Janubiy Koreya ta’lim tizimi. Finlandiya ta’lim tizimi. Germaniya ta’lim tizimi.....	170
GLOSSARIY.....	179
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI.....	185

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....	3
Глава I. Содержание, структура науки о начальном образовании, редакционное дело, методология, объект исследования, методы.....	5
1.1. Цель и задача предмета педагогики начального образования.....	5
1.2. Основные категории и определения науки педагогики. Структура науки педагогики и ее связь с другими науками.....	8
1.3. Методология и методы научно-педагогических исследований науки педагогики начального образования. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» (23 сентября 2020 года) и его суть.....	12
Глава II: Основные закономерности развития ученика начальных классов.....	17
2.1. Понятие личности и особенности развития личности.....	17
2.2. Факторы, влияющие на развитие личности. Возраст и особенности развития.....	21
2.3. Социализация учащихся младших классов.....	28
Глава III: Теория образования в начальной школе. Общая характеристика понятия содержания образования.....	30
3.1. Понятие содержания образования и его общие особенности.....	30
3.2. Принципы и критерии проектирования образовательного контента.....	32
3.3. Нормативные документы, определяющие содержание образования.....	35
Глава IV: Общее представление о методах обучения.....	41
4.1. Образовательные методы и методики.....	41
4.2. Устное изложение учебных материалов по начальному образованию, демонстрационные и практические методы обучения.....	43
4.3. Педагогические возможности использования технических средств обучения в системе начального образования и средства совершенствования преподавания.....	45
Глава V: Формы организации образования.....	49
5.1. Определение форм образовательной организации и видов образования. Виды и структура уроков начального образования.....	49
5.2. Общее понимание традиционных и нетрадиционных уроков и их применение в начальном образовании. Вспомогательные формы организации обучения в начальной школе. Подготовка ученика к уроку.....	54
5.3. Формы образовательной организации. индивидуальный; индивидуальный – групповой; класс – урок; лекция-семинар; вне класса; вне аудитории; школе и вне школы.....	56
Глава VI: Диагностика знаний, умений и квалификации учащихся начального образования.....	58
6.1. Качество образования, оценка, оценивание, проверка.....	58
6.2. Оценка качества начального образования.....	61
6.3. Новые подходы к управлению качеством начального образования.....	63

Глава VII: Теория образования в начальном образовании.....	65
7.1. Общие задачи социального образования, реализуемые в Республике Узбекистан.....	65
7.2. Организация нравственного воспитания в начальных классах.....	68
7.3. Психическое воспитание, Физическое воспитание. Эстетическое воспитание. Экологическое образование. Экономическое образование. Юридическое образование.....	69
Глава VIII: Общие методы обучения.....	73
8.1. Понимать общие методы обучения. Описание методов обучения.....	73
8.2. Условия выбора методов обучения.....	76
Глава IX: Этапы формирования коллектива учащихся начальных классов.....	80
9.1. Понимание команды.....	80
9.2 Этапы формирования студенческого отряда.....	82
X Глава: Управление образовательным учреждением.....	85
10.1. Познакомьтесь с руководством образовательного учреждения. Управление образовательным учреждением.....	85
10.2. Устав образовательного учреждения как документ, определяющий систему руководства и управления.....	88
10.3. Управление деятельностью образовательного учреждения. Организация методической работы в образовательном учреждении. Мониторинг качества образования.....	90
Глава XI: Развитие учебно-педагогических идей с древнейших времен до VII века в педагогике начального образования.....	95
11.1. Цели и задачи науки «История редакции начального образования».....	95
11.2. Вопросы образования в древнейших письменных памятниках.....	101
11.3. Проблемы стирания истории образования и педагогики.....	105
Глава XII. Педагогически-психологические возможности обучения учащихся начальных классов на основе интерактивной стимуляции.....	108
12.1 Содержание воспитания обучающихся средствами поощрения и наказания в образовательном процессе.....	108
12.2. Возможности педагогико-психологического воспитания студентов на основе интерактивной стимуляции.....	116
Глава XIII: Развитие педагогических представлений о начальном образовании в период Восточного Возрождения.....	123
13.1. Наука и культура в эпоху Восточного Возрождения.....	123
13.2. Научное наследие Мухаммада ибн Мусы аль-Хоразми и его дидактические взгляды. Просветительские и нравственные взгляды Абу Насра Фараби.....	128
13.3. Воспитательные и нравственные взгляды Абу Райхана Беруни, Абу Али ибн Сины.....	131
Глава XIV: Учебно-этические взгляды в восточном педагогическом преподавании.....	137
14.1. Развитие воспитательно-этических взглядов. Воспитательные вопросы в произведении Махмуда Кашгари «Девону Луготит-Турк».....	137

14.2 Произведение Юсуфа Хоса Хаджиба «Кутадгу билик» - как случайное произведение.....	141
14.3 Дидактические взгляды в произведении Ахмада Юнгнаки «Хибат уль-хакаик». Воспитательное значение произведения Кайковуса «Кошмар».....	143
Глава XV: Начальное школьное образование в Моваруннахре во второй половине XIV и XVI веках.....	147
15.1 Развитие образования, школьной и редакционной мысли в XIV-XVI веках.....	147
15.2. Редакционные идеи и образовательные услуги Амира Темура, Мирзо Үлугбека. Школьная реформа во времена Үлугбека.....	149
15.3. Редакционное мнение Захириддина Мухаммада Бабура. Проблемы воспитания и человечности в творчестве Алишера Навои. Вклад Навои в развитие школ и медресе.....	151
15.4. Редакционные взгляды Абдуррахмана Джами. Моральные взгляды Джалалуддина Давани. Роль произведения «Ахлоки Джалали» в развитии редакционных идей... ..	152
Глава XVI: Развитие учебно-педагогических идей в начальных классах с XVII по первую половину XX века.....	154
16.1. Развитие редакционной мысли в Туркестанском крае.....	154
16.2. Боевое движение и образование в Туркестане.....	156
16.3. Редакционные взгляды Махмудходжи Бехбуди, Мунаввара Кори, Абдуллы Авлони, образовательные услуги при создании школ нового метода.....	158
Глава XVII: История системы начального образования стран мира и развитие педагогической науки в современный период.....	164
17.1. Система образования стран мира. Образовательная система экономически развитых стран. Образовательные модели.....	164
17.2. Глобальные тенденции в мировой системе образования XXI века. Международные проекты и образовательные программы. Образовательная система Соединенных Штатов Америки.....	166
17.3. Образовательная система Японии. Южнокорейская система образования. Финская система образования. Немецкая система образования.....	170
ГЛОССАРИЙ.....	179
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....	185

O'QUV ADABIYOTINING NASHR RUXSATNOMASI

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va
innovatsiyalar vazirligining 2025 yil "14" Aprel
dagi "136"-sonli buyrug'iga asosan

D.X.AXMEDOVA

(muallifning familiyasi, ismi-sharifi)

Boshlang'ich ta'lim

(ta'lim yo'nalishi (mutaxassisligi))

_____ ning
talabalari (o'quvchilari) uchun tavsiya etilgan

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi

(o'quv adabiyotining nomi va turi: darslik, o'quv qo'llanma)

_____ ga
O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
tomonidan litsenziya berilgan nashriyotlarda nashr
etishga ruxsat berildi.

Vazir

K.Sharipov

№ 966594